

A MAGYAR PEDAGÓGIAI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA
1.

A VILÁGHÁBORÚ

VEZÉRFONAL ISKOLAI TANÍTÁSOKHOZ ÉS
TÁJÉKOZTATÓ A NAGYKÖZÖNSÉG SZÁMÁRA.

A MAGYAR PEDAGÓGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTETTE

IMRE SÁNDOR

AZ ÁLLAMI POLGÁRISK. TANÍTÓKÉPZŐINTÉZET TANÁRA,
EGYETEMI MAGÁNTANÁR

A M. KIK. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTER
TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST, 1917
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ELŐSZÓ.

A Magyar Paedagogiai Társaság 1915. évi márciusi ülése *Fináczy Ernő* elnök javaslatára elhatározta annak a kérdésnek tárgyalását: mi módon vegyen tudomást az iskola a mostani nagy világeseményekről. Az októberi és novemberi ülésen lefolyt tárgyalások eredményeként a Társaság szózatot intézett folyóirata, a Magyar Paedagogia útján a nemzet nevelőihez s felterjesztésben javasolta a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak a háborúra vonatkozó, összefoglaló tanítások elrendelését valamennyi iskolában és e tanításokhoz való vezérfonal szerkesztését (1. Magyar Paedagogia 1915:381., 591., 655., 1916: 98.11.),

E javaslat megtételért! a Társaságot az a meggyőződés indította, hogy a világháború fejleményei és hosszú tartama miatt egyre szűkebb a nemzet mindenik tagjának lehetően tájékozódnia a legutóbbi évek eseményeiről, ezek okairól és hatásairól, az egész nemzet és az egyes polgárok életének mostani feladatairól. Nem lehet megérnünk azzal, hogy ezt a tájékozást kiki csak a véletlenül eléje kerülő forrásokból és esetleg nagyon felületes módon merítse. Gondoskodni kell arról, hogy főként a serdülő nemzedék, megkapja azokat a felvilágosításokat, amelyekből megértheti ezt a korszakot és felismerheti a jövő alakulásának sejthető irányát.

A legutóbbi három iskolai évben mindenek iskolafajban és mindenik fokon sok történt, ami azt mutatja, hogy az iskolai nevelés a rendkívüli idő követelményeihez alkalmazkodott. Sokat tettek a tanítók és tanárok önmaguktól, hivatalos felszólítás nélkül is avégre, hogy az ifjúság megértse a mostani idők jelentőségét, komolyan vegye ezt a korszakot még akkor is, ha közvetlen környezete nem szenved miatta s hogy megérősödjék a nemzet jövőjéért való felelősség érzése. A nemzet érdekében azonban ennek a törekvésnek kivétel nélkül mindenik iskolában elevennek kell lennie. A háború hosszúsága nem engedi meg, hogy befejezéséig várjunk a tanítás anyagának megfelelő kiegészítésével; eseményeinek rendkívüli sokasága arra figyelmeztet, hogy ifjainknak ezekre

vonatkozó ismereteit rendeznünk kell; a háborús élet sokféle mozzanata azt parancsolja, hogy ezek között az eligazodást megkönnyítsük.

Ezért a Magyar Pedagógiai Társaság szükségesnek vélte, hogy *összefoglaló, háborús tanítások* tartassanak. Ezeknek sorrendjét és célját a következőkben jelölte meg:

I. *A háború világtörténelmi előzményei.* Fel kell mutatni a hadviselő államok történetének azokat a fővonásait, amelyekből kiderül, hogy ez a háború távoli előzmények okozata; eként a különböző nemzetek törekvéseinek kölcsönös hatását, a magyarság sorsának külpolitikai tényezőit, az államok szövetkezésének gyakorlati céljait ismertetjük meg.

II. *A háború lefolyása.* Ennek összefüggő ismertetése arra való, hogy az áttekintést lehetővé tegye, a személyes keserőségek és örömök uralkodása helyett már most is bizonyos történelmi érdeklődést fejlesszen a harctéri események iránt és előkészítse az ezután következő események helyes mérlegelését.

III. *Hazánk belső története a háború kitörése óta.* A legfőbb, országos

jelentőségű részletek előadásával mintegy újra átéleti az iskola az ifjúsággal az eseményeket, a háború kezdete óta sokszor változott érzelmeiket; ezzel egyrészt ébrentartja vagy felújítja a nemzeti együttérzést, másrészt megerősíti, tudatosítja az ebből származó elhatározásokat.

IV. *A háborús országok földrajza.* Alsóbb fokon részben új anyagot,

a felsőbb osztályokban jórészt már részletesen tárgyalt tudnivalókat foglalva Össze, ez az áttekintés megvilágítja az egyes országok belső viszonyainak a háborúval való kapcsolatát, a közlekedés, élelmezés, nemzetközi kereskedelem mai jelentőségét és ezzel előkészíti e tanítások következő részletét:

V. *A háború és a gazdasági élet* kölcsönös hatásának ismertetését.

Ebben a részben a legtöbb iskolának a tanítása rendes anyagán kívül eső kérdésekről kell szólnia, de csak annál fontosabb, hogy megértse az ifjúság a háború elején történt közgazdasági irányú intézkedéseket, tájékozódjék a háború költségeinek fedezése módjáról, a háborúban nagyon szereplő gazdasági érdekekről és a háború gazdasági hatásáról.

VI. *A háború és az egészségügy.* Egyfelől a háború miatt szükségessé

vált közegészségügyi intézkedések ismertetése, másfelől pedig az egészség állandó gondozására vonatkozó útbaigazító, fejtegetések által terjeszteni kell azt a felfogást, hogy az egészség fentartása, az egészséges életmódra való szakadatlan törekvés a nemzeti erő fokozásának és ki-fejtésének alapvető feltétele.

VII. *A háború és a közművelődés.* Ki kell mutatni, miként hatott a háború a művelődésre, mily irányban észlelhető változás a nemzet egyes részeiben, különösen az iskola környezetének műveltségében,

ezzel kapcsolatban utalni kell arra, hogy a műveltségnek mily tetemes része van az egyes nemzetek értékében, erejének kifejtésében.

VIII. *A háborúval kapcsolatos társadalmi mozgalmak* ismertetése, a sebesültek, rokkantak, árvák sorsának a tárgyalása elősegíti az összetartozás és viszonyosság érzésének fejlődését, megkönnyítheti a társadalom rendjének helyreállítását.

IX. *Erkölcsei kérdések* fejtegetése szükséges azért, hogy tisztultabb felfogást alapozzunk meg az új nemzedékben az egyén kötelességei, az egyéni érdek és közhaszn viszonya tekintetében. Felemelő és elkeserítő jelenségek egész sora követeli, hogy ezeket az erkölcsi nevelés érdekében felhasználjuk.

X. *A jövő.* Mindeme tanítások betetőzéséül rövid, nagy vonásokból álló, de éppen ezért irányításra alkalmas fejtegetés szükséges arról: mit várhat a magyar nemzet a jövőtől, miféle feladatokra kell előkészülnünk. Ezzel tehetjük teljessé azt az állampolgári tájékozottságot, amelyek a lehetőségig való megadása e tanításoknak a célja.

Jankovich Béla miniszter úr e javaslat alapján felhívta a Társaságot a tanítások tervezetének elkészítésére s e vezérfonalat anyagilag támogatta (15,278-1915., 8706-1916.), amiért is a Magyar Paedagogiai Társaság e helyen is hálás köszönetet mond.

Igy jött létre e kötet. Célja: a háborús tanítások előkészítése. Evégre *első* részében valamennyi iskola számára egységesen megjelöli a kívánatos tanítások foglalatját és pedig az egyes tárgyak természete szerint más-más módon: egyik fejezet folyamatosan, értekezés alakjában az anyagot nyújtja, másik csak szempontokat és vázlatot. Az egész kötet a tanítóknak, tanároknak szól. Mindenik kérdésben minél bővebb, az itteninél részletesebb ismeret is kívánatos volna a nagy közönség számára s ezt célzó kiadványok remélhetően keletkeznek is; e helyen azonban e kiadvány határozott céljához kellett a szerzőknek alkalmazkodniuk. A többinél jóval nagyobb helyet juttattunk a hadi eseményeket ismertető fejezetnek, mert a háború bonyolult lefolyását ily áttekinthetően és mégis összefoglalóan nyelvünkön más-honnan nem ismerhetjük meg s szükséges, hogy erre alkalom legyen. Terjedelmesebb a gazdasági kérdésekről szóló rész is, mert ennek a tárgya legidegenebb azok előtt, akikre e kötet első sorban számít.

A *második* részben foglalt megjegyzések a feldolgozás egyöntetűségét óhajtják előmozdítani, anélkül azonban, hogy az egyéni szabadságot megkössék. Ezért ez a rész nem ad részletes tanítási tervezeteket, hanem csupán szempontokat és útmutatást arra, hogyan lehet a háborúról szóló összefoglaló tanításokat az egyes iskola fa jókban megtartani.

VI

A jelen története vonul be ezekkel a tanításokkal az iskolákba. Nagy feladatot kell ott teljesítenie. A nemzet sorsa ugyanis nem a harc-tereken dől el véglegesen, hanem az életben maradók lelkében. Ezért szükséges, hogy a közvetlenül előttünk álló feladatok megértésére megvessük az alapot, lehetőén tisztává tegyük az új nemzedék látását. A sokféle iskolában széteszló ifjúságot közös gondolatokra kell vezetnünk, közös elhatározások felé megindítanunk. Reméljük, hogy ez a kötet minderre jó szolgálatot tehet: Ezért keletkezett. Hatása azonban csak úgy lehet, ha a benne levő szándékot a pályatársak magokévé teszik s a szerkesztés fogyatkozásait jóakarattal pótolják.

Budapest, 1917 március 24-én.

A szerkesztő.

ELSŐ RÉSZ

I. A HÁBORÚ VILÁGTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI.

Az európai államrendszer, a Balkánon azóta végbement változásoktól eltekintve, a múlt század második harmadának utolsó éveiben vált teljessé. Hat nagyhatalom közül három: az osztrák-magyar monarchia, a német birodalom és Olaszország ekkor alakul meg, illetőleg születik újjá. A három nagyhatalom létrejöttének külső és belső körülményei feltűnő eltéréseket mutatnak, melyek döntőleg befolyásolják a későbbi fejlődés irányait is. Ausztria a magyar nemzet szívós ellenállásától és a Gesamtm monarchie benső gyengeségétől kényszerítve feladja a több századon át hiába erőszakolt centralista eszméket és a dualizmus alapjára helyezkedik. A német birodalom és Olaszország születése ellenben az egység jegyében történik, de ismét szembevető különbségekkel. A német egység egy kiváló uralkodó (I. Vilmos), egy lángeszű, céltudatos és kíméletlenségig erélyes államférfi (Bismarck) és egy szellemében és felszerelésében mintaszerű hadsereg (Moltke) műve. Ez a három tényező az egész nemzet lelkes és áldozatkész szellemétől támogatva, de a nép aktív közreműködése (forradalom) nélkül oldja meg az egység megteremtésének előfeltételeit (1866. Ausztria kiszorítása, az északnémet szövetség létrehozása, 1867. a Zollbundesrat és a Zollparlament életbeléptetése, 1870 a déli államok megnyerése, 1871 január 18. a német császárság kikiáltása). A demokrata-revolucionárius szellem kirekesztése lehetővé teszi a múlt hagyományainak a jelen követelményeivel, a dinasztikus és arisztokratikus érdekeknek a demokrácia és a parlamentarizmus elveivel való összeegyeztetését. (Teljes egység helyett államszövetség, liberális birodalmi alkotmány – mérsékelt parlamentarizmus az egyes államokban, pl. Poroszországban.) Az Italia unita létrehozásában a dinasztia (II. Viktor Emánuel), a diplomácián (Cavour-Eicasoli) és a hadseregen (Lamarmora) kívül mint egyenlő jelentőségű ható erő működik közre a forradalmi elv (Garibaldi) és az idegen támogatás. (1859. a plebiscitummal szentesített francia császárságé, 1866. az arisztokratikus Poroszországgé.) Az alkotmányos és a demokrata-revolucionárius elv e sajátos dualizmusa már kezdetben a benső gyengeség csiráit

oltja az új nagyhatalomba. A sokkal kisebb Piemont-Szardinia nem rendelkezik Poroszország organizáló és asszimiláló erejével, a különböző tartományokat csak lassan tudja egységes akarattól áthatott államtestté kovácsolni. Másrészt a monarchikus-dinasztikus elv kénytelen folyton újabb engedményeket tenni a radikális és köztársasági eszmékkel kacérkodó demokrata elvnek. A külső és belső politika egy monarchikus államban aggasztó mértékben ki van téve a népszenvedély hullámainak. Az állam jövője és a dinasztia sorsa egy állandóan háborgó vulkánon függ. Hogy kitörését, késleltessék, a vezető államférfiak kénytelenek «népszerű» politikát csinálni. (A parlamentarizmus túlhajtása, gyakori kormányváltások – 50 év alatt 38 külügy-, 40 belügy-, 42 közoktatásügy-, 43 közmunka-, 44 pénzügy- és 46 földművelésügyi miniszter – egészségtelen pártélet, tetszetős jelszavak.)

Az új nagyhatalmak megjelenése és elhelyezkedése mélyreható változásokat idéz elő az európai politikában. Új célok és új törekvések bontakoznak ki, melyek kisebb-nagyobb mértékben keresztetik az idősebb nagyhatalmak számításait. Az osztrák-magyar monarchia végleg szakít a nyugati ábrándokkal s hatalmi és gazdasági törekvései súlypontját a közel keletre, a Balkán-félszigetre helyezi. (Andrássy magyar miniszterelnök küzdelme a folyton nyugatra tekintető centralista és poroszfaló körökkel, Beust bukása, Andrássy külügyminisztersége, az új politika alapelveinek kijelölése, első diadalmas erópróbája: az 1877-78-iki balkáni háború, a berlini kongresszus, Bosznia-Hercegovina megszállása, az égéi tenger felé vezető út megnyitása a novibazári szandzsák biztosításával.) A német birodalom egyelőre belső erőforrásait gyarapítja; a nemzeti egység érzésétől meghatványozott német vállalkozó kedv és szervező erő példátlanul álló eredményeket produkál szellemi, gazdasági és szociális téren egyaránt. A német ipar és kereskedelem csakhamar mint komoly versenytárs jelentkezik, mellyel első sorban az angol világnak kell számolnia. (Németország gazdasági fellendülése, a bányászat fejlődése, az industrializmus fokozatos térfoglalása, a német tudományos szellem közreműködése a gazdasági felvirágzásban: az elektrotechnika, a kémiai ipar és a vegyészeti cikkek előállításának fejlettsége, a gépgyártás és a tudományos alapokra fektetett mezőgazdaság haladása.) Olaszország megfordítja az elvégzendő feladatok sorrendjét: imperialista politikát akar folytatni, mielőtt a hozzá szükséges belső erőt megszerezne. Mindjárt kezdetben a régi Eóma hagyományainak felújítására s a Földközi tenger medencéje felett való uralom megszerzésére gondol. (Első kísérletek Tunisz megszerzésére, Bismarck biztatása a berlini kongresszuson, a *penetration pacifique*.)

Az új nagyhatalmak történetére és a szomszédaihoz való viszonyuk alakulására döntőleg hat az a körülmény, hogy mindegyiknek

van valami Achilles-sarka, születésével örökölt gyengesége, mely részben megbénítja, részben eleve meghatározott irányba tereli kifelé való érvényesülésüket. Ausztria-Magyarországnak legnagyobb baja, hogy összetételénél és történeti fejlődésénél fogva kénytelen majdnem teljesen lemondani a modern történet leghatalmasabb alakító erejéről, a nemzeti eszmében rejlő energiaforrásról. A kettős monarchia világhelyzete, történeti hivatása és a közös uralkodóhoz való ragaszkodása elég erős kapcsolatok ugyan a két államfél s ezeken belül a különböző népek összetartására, de csak kivételesen adják meg a céltudatos és előretörő külpolitika folytatásának eszközeit. A benső súrlódások gyakorisága és a többféle (olasz, délszláv, román, sőt rutén) irredentizmusra való tekintet bénítólag hat a külügyi kormányzatra. A német birodalom születésének eredendő bűne a revanche szellemének felidézése. Mert az egységes Németország megteremtése csak a százados ellenfél, Franciaország leverése és megalázása árán sikerül. A német fegyverek sikere és Elzász-Lotharingia elvétele kiirathatatlansul mély gyűlöletet olt a francia Iglekbe s a francia külpolitika vezető gondolatává teszi a revanche-vágyát. A bosszúszomj hatalmi tényező lesz, mellyel Németországnak minden körülmény között számolnia kell. Végül Olaszország gyengéje teljes izoláltsága a versengő nagyhatalmak sorában, melyet magasan szárnyaló vágyaival fordított arányban álló benső ziláltsága és külpolitikai törekvéseinek kudarca még érezhetőbbé tesz. (Az 1866- és 1869-iki meddő kiserietek az osztrák irredenta területek megszerzésére, a berlini kongresszus eredménytelensége – Ausztria-Magyarország megbízást kap Bosznia-Hercegovina megszállására, Olaszország üres kézzel távozik – Tunisz váratlan megszállása a franciák részéről 1882 május 12.)

A belső struktúra és a külső állás eme fogyatkozásai, valamint az idősebb nagyhatalmak féltékenysége arra készítetik az újonnan kibontakozott államokat, hogy alkalmas szövetségesek szerzésével biztos hátfödőzetet keressenek maguknak. Németországot a revanche veszedelmén kívül kedvezőtlen földrajzi helyzete (három frontról támadható), Ausztria-Magyarországot a pánszlávizmus és a tudatos balkáni politikával állandósulást nyert súrlódások Oroszországgal, Olaszországot gyengesége és elszigeteltsége ösztönözik a védelmi szövetségek rendszerének keresésére. Ezzel a törekvéssel az ú. n. európai egyensúly megvalósításának és a béke biztosításának új kísérletei kezdődnek, melyek kiválóan jellemzik az utóbbi évtizedek történetét. A szövetkezések szükségességére legelőször a legveszélyeztetettebb helyzetű központi hatalmak eszmélnek. Bismarck már a königgrätzi győzelem után számol a legyőzött Ausztriával való szövetkezés lehetőségével, azért a prágai békeben igen mérsékelt feltételeket szab eléje. De Ausztria évekig fájlalja vereségét. Eleinte tudni sem akar másról, mint a bosszúról. (1867.

III. Napoleon salzburgi és Ferenc József párisi látogatásával kapcsolatban felmerül egy poroszellenes magyar-osztrák-francia szövetség, 1869. egy magyar-osztrák-francia-olasz blokk terve, 1870. Beust és a nagy-osztrák körök háborús csörtetése.) Bismarck plátói szándéka csak akkor lép a komoly lehetőségek sorába, mikor Andrassy Gyulában, az új külügyminiszterben, az újjászületett osztrák-magyar monarchia eddig legnagyobb államférfiában kongenialis munkatársra talált. A két nagy államférfiú világosan látja a helyzetet, de azért a kölcsönösen óhajtott szövetkezés eszméje csak lassan érik tetté, mert idegen tényezők beavatkozása mindig újabb nehézségeket támaszt. A nehézségek részben tárgyi, részben személyi és dinasztikus természetűek. A tárgyi okok között leg súlyosabb az Oroszországhoz való viszony bizonytalansága.

A cári birodalom kimondottan expanzív politikát folytat: célja területfoglalás és melegvizű, a világforgalomba belekapcsolódó tenger szerzése. Kelet (Szibéria és az Amurvölgy megszerzése, kísérlet a Sárga-tengerhez való kijutásra), nyugat (1700-21. a balti tartományok, 1772., 1793. és 1795. Hinterlandjuk, Lengyelország nagy részének megszerzése, később Narvik és az Atlanti óceán felé törekvés) és dél felé próbál szerencsét. Legnagyobb szívóssággal a déli terjeszkedést, a Fekete-tengernek és kivezető szorosainak megszerzését erőszakolja. Mindenáron bírná akarja Konstantinápolyt, a tengerszorosok s Európa és Ázsia kulcsát. Az ú. n. keleti kérdés, melynek lényege az európai Törökország sorsának eldöntése, már Nagy Péter és II. Katalin idejétől fogva legfőbb problémája az orosz külpolitikának (1696. Azov elfoglalása, 1737-39. Anna török háborúja, 1769-1774. II. Katalin első háborúja, a kücsükainardzsi béke, 1779. az ainali-kavaki szerződés, a krimi és kubáni tatárok függetlenségének elismerése, 1787-1792. II. Katalin második háborúja). Mivel azonban egymaga nem bírja megdönteni a török birodalmat, előbb a vallási, majd a faji rokonság ürügyén a balkáni szlávokat igyekszik megnyerni szövetségesekül: a keleti kérdést komplikálja a balkánival s a Balkánon keresi a Konstantinápolyba vezető utat. (I. Sándor török háborúja 1806-12, az akkermani szerződés 1826 okt. 6., I. Miklós hadjárata 1827-1829, a drinápolyi béke, a hunkiar-iskelessi titkos szerződés 1833., a krimi háború 1853-56.) Az orosz diplomácia titkos aspirációi és a nagyorosz terjeszkedési vágy leplezetlen megnyilvánulásai ily módon elsőrendű történeti színtérré avatják a Balkánt s európai közüggé teszik a keleti kérdést. A kérdés megoldása, mint legközelebbi szomszédot, elsősorban a nyugatiból keleti nagyhatalommá vált osztrák-magyar monarchiát érdekli. De csakhamar nyilvánvalóvá lesz, hogy a két versengő hatalom érdekei és törekvései közt áthidalhatatlan szakadék tátong. Oroszország tüzzel-vassal, pénzzel és pazar ígéretekkel a faj- és hitrokon balkáni szlávok felszabadításán dolgozik, de

csak azért, hogy a török birodalmat gyengítse s a függetlenné vált keresztény államokat a maga önző hatalmi érdekeinek hasznos eszközeivé tegye. Előőrsoket, őrszemeket, támadás esetén előharcosokat akar bennek nyerni a porta és Ausztria-Magyarország ellen. A kettős monarchia a saját jól felfogott érdekében szintén a balkáni szlávok szabadságát óhajtja, de nem hajlandó eltérni az orosz gyámkodást és bizonyos határon túl nem engedheti meg a török birodalom gyengítését. Az orosz Konstantinápoly és az orosz hegemonia alá vont Balkán halálát jelentené az osztrák-magyar monarchia legfontosabb élet érdekeinek.

Andrássy előtt az első pillanattól kezdve világosan áll, hogy Ausztria-Magyarország és a cári birodalom balkáni érdekeltsége tűz és víz. Itt csak támadásról és védekezésről lehet szó. A kiegyenlítés a külpolitikai törekvések tökéletes revízióját jelentené, a mire azonban egyik hatalom sem hajlandó. A kettős monarchiára nézve annál parancsolóbb kötelesség biztos hátvéd keresése az orosz igények ellenében, mert ezek a pánszlávizmus révén területi épségét is fenyegetik (Galícia, Bukovina). A szükséges hátfedezetet pedig csak a francia revanche-politika által hasonló mértékben veszélyeztetett német birodalom adhatja meg. Ebben a pontban találkoznak a vaskancellár és a magyar államférfi törekvései. De a szövetség megkötése mégis késik, mert Bismarck, ki a «szaturált-nak» tekintett birodalom belső erősítése érdekében szándékosan korlátozza külső érdekeltségét, még nem tudja kellőképpen méltányolni a balkáni kérdés jelentőségét (ismeretes mondása Bulgáriáról és a pomerániai gránátos csontjairól) és másrészt ápolni akarja a «toronymagasságú» orosz barátságot is, hogy elejét vegye a francia-orosz közeledésnek. A porosz-orosz barátság régi keletű. (A felszabadító háborúk, a szent szövetség kora, az 1863-iki lengyel felkelés leverése, Oroszország semlegessége a porosz-francia háború idején.) A történeti okok mellett leg-erősebb támasza I. Vilmos és II. Sándor cár benső barátsága. Ezek a tárgyi és személyi okok készítetik a két nagy államférfit, hogy a magyar-osztrák-német kettősszövetség helyett a három császár szövetségével tegyenek kísérletet (1872. Ferenc József, I. Vilmos és II. Sándor berlini találkozója).

De a fejlemények csakhamar bebizonyítják a három császár szövetségének természetellenese égét. Az 1875. kitört balkáni bonyodalmak egész nagyságában feltárják az osztrák-magyar és orosz álláspont áthidalhatatlanságát a török birodalom integritásának és a Balkán szervezésének kérdésében. A német birodalomnak választania kell két szövetségese között. Oroszország kétszínű magatartása (Gorcsakoff berlini távirata 1875.) megkönnyíti a választást. Bismarck Ausztria-Magyarország mellé áll (felelete II. Sándor bizalmas kérdésére 1876.) és a cári birodalom s a kettős monarchia nyílt szakításának elhárításán fáradozik,

ami Andrassy önfeláldozó támogatásával sikerül is neki (a reichstadi császártalálkozó 1876, a budapesti titkos konvenció 1877 jan. 15). A balkáni háborúra és a san-stefanói békére következő berlini kongresszuson hasonló magatartást tanúsít. A «becsületes alkusz» szerepét játssza, de Ausztria-Magyarország érdekeit támogatja. A kongresszus nyomán és Gorcsakoff izgatásaira megindult orosz támadások s a fenyegető orosz-francia támadás veszedelme (II. Sándor levele I. Vilmoshoz 1879 aug. 15 csapatösszevonások a német határon) végre meghozzák a régóta tervezett szövetség előfeltételeit. 1879 okt. 4. Bécsben megszületik a védelmi célzatú és oroszellenes *Zvreibund*. A szövetség három évvel utóbb (1882 május 20.) a harmadik új nagyhatalom csatlakozásával *Dreibund*dá, bővül (Itália csatlakozásának motívumai: hálája Poroszország iránt az 1866. és 1870. nyújtott támogatásáért, a német kereskedelem fejlődéséhez fűződő anyagi érdekek, a monarchia megszilárdítására irányuló törekvés, Franciaország kíméletlensége: 1859. Nizza és Savoya elvétele, 1881. Tunisz megszállása és végül annak felismerése, hogy a terza Italia magában és hozzá hátában egy gyanakvó és ellenséges indulatú Ausztriával túlságosan gyenge a középtengeri hegemonia megszerzésére). Andrassy és Bismarck közös alkotása a XIX. század utolsó évtizedeinek kétségtelenül legjelentékenyebb politikai eseménye.

Bismarck a hármasszövetség megkötése után is iparkodik jó viszonyban maradni Oroszországgal («cauchemar des coalitions»). De minden erre irányuló törekvése (az 1884 márc. 21-iki szerződés, a skiernievici hármas császártalálkozás, az 1887-iki viszontbiztosítási szerződés) meddő marad; a mindjobban elhatalmasodó pánszláv és germányülölő áramlatot kiirtani s Oroszország közeledését a francia köztársasághoz feltartóztatni nem tudja. (A közeledés okai: a hatalmas német birodalomtól való közös félelem, Franciaország izoláltsága s emberanyagának stagnálása a szédítő arányokban fejlődő Németországgal szemben, a revanche állandó gondolata, orosz részről a berlini diplomácia és berlini tőzsde uralma alól való szabadulás vágya, a francia revanche-politikusoktól kínált gazdasági előnyök s a szabad kéz politikájának biztosítása a balkáni fronton.) A közeledés egyre bensőbbé válik s végül 1891. a hármasszövetség ellensúlyául szánt *entente cordiale* létesítéséhez vezet.

A hármasszövetség és az «entente cordiale» létrejötte némileg enyhíti az általános feszültséget. Eésze van ebben az orosz politika frontváltkozásának is. Oroszország minden igyekezete, hogy a Balkánt hegemóniája alá vonja és hatalmi célja szolgálatába szegődtesse, kudarcra végződik. Mohóságával maga ellen ingerli Európát (a san-stefanói béke revíziója 1878) erőszakosságával elhidegíti védenceit (Románia: Besszarabia elrablása, Bulgária: az orosz gyámkodás, Battenberg Sándor helyzetének nehezítése, Hitrovo főkonzul, Szobolev és Kaulbarsz tábornokok

intrikái, a cár ultimátuma, a fejedelem, a «szlivnicai hős» megbuktatása, újabb erőszakoskodás az interregnum idején, terrorista eszközök Sztambulov miniszter ellenében). A kudarc annál jobban fáj neki, mivel gyűlölcseit ellenfele, az osztrák-magyar monarchia élvezi. (A berlini kongresszus messzemenő kedvezményei, Románia barátságának megnyerése, az 1882-iki bécsi titkos konvenció Milán szerb királlyal, Szerbia megmentése a szlivnicai ütközet után, Bulgária önállóságának védelme az orosz túlkapasokkal szemben, Kóburg Ferdinánd fejedelemségének támogatása.) A saját vereségei és Ausztria-Magyarország sikerei annyira elkedvetlenítik az orosz diplomáciát, hogy egy időre felhagy balkáni terveivel («hálátlan szlávok») s a távol keletnek szenteli minden figyelmét. Miután biztosítja a török birodalom statusquo-ját (1897-iki protocolle de désinteressement, 1903-iki mürzstegi programm) lázas hévvel fog bele a Csendes-óceán partvidékének érdekszférájába vonásába. (Port-Arthur bérbevétele 1898, a mandzsúriai vasút építése, Mandzsúria megszállása, terjeszkedése a Jalu folyó völgyében, Korea északi részének birtokba vétele.) A nagyszabású keleti tervek annál inkább igénybe veszik Oroszország minden erejét, mivel a telhetetlen hódítás vágy nemsokára újabb ellenséget szerez számára a távol kelet leghatalmasabb államában, Japánban, mely a három új európai nagyhatalommal egyidejűleg küzd fel magát s ezidőtájt kezd szerepet játszani, mint a világpolitika tényezője. (Muchuhito császár uralkodása, a hűbéres állam gyors és tökéletes átalakulása modern állammá, a győzelmes kínai háború 1894-95, a simonoszekii béke, az európai hatalmaktól kierőszakolt revíziója, a boxer-lázadás, meg hasonlós Oroszországgal Korea miatt, az 1902 jan. 30-iki angol-japán egyezmény.)

A legagresszívabb nagyhatalom keleti elfoglaltsága rövid időre szélcsendet teremt az európai diplomáciában. A század utolsó évtizedében érvényesülő kozmopolita jelenségek és tendenciák nem csekély mértékben járulnak hozzá az ellentétek enyhítéséhez. (Lényegében közös kulturideál erősen kiütöző racionalista és materialista vonásokkal, az emberi élet és egészség nagy értékének elismerése és kísérő jelenségei: nemzetközi küzdelem a betegségek ellen, a sport megbecsülése, részvétel minden emberi szenvedés iránt, a háború kárhoztatása, a békemozgalmak erősödése, internacionalista irodalmi és művészeti áramlatok, tudományos kongresszusok, a nemzetközi jog hatalmas arányú fejlődése, a tőke nivellirozó hatalma, a szocializmus előrehaladása, az osztályérdek összekötő hatása.) Még a két legkifejezettebb ellenfél, a német birodalom és Franciaország viszonyában is némi enyhület áll be. A francia köztársaság egy pillanatra sem téveszti ugyan szem elől a revanche-politikát (az 1875-iki háborús veszély, 1887 a boulangizmus tobzódása), de elszigeteltsége és benső bonyodalmai visszatartják a támadástól. Erő-

feleslegét inkább gyarmatszerzésre fordítja, amit Bismarck annál szívesebben lát, mert reméli, hogy a gyarmatosító politika másfelé tereli a francia nép figyelmét és esetleg alkalmat ad egy angol-francia konfliktusra. Azért tőle telhetőleg előmozdítja, bátorítja a köztársasági kormányok kolonialis törekvéseit. Franciaország tényleg rövidesen a világ harmadik gyarmatállamává küzdi fel magát. (1874. Algeria végleges pacifikálása, 1882. Tunisz, 1889. Francia-Kongó, 1890. Dahome és az Elefántcsontpart, 1894. Timbuktu, 1896. Madagaszkár, 1899. Szudán egy részének megszerzése, 1883. Tonking és Annám megszállása.) A vaskancellár reménye azonban csak részben megy teljesebbé: a kolonialis politika számos konfliktusba keveri Franciaországot Angliával (1882. Egyiptom, 1890. Madagaszkár miatt, 1898. a Fashoda-incidens), de a köztársaság az utolsó pillanatban mindig meghátrál s a közvélemény erős háborgása ellenére óvatosan kerüli a szakítást.

A kilencvenes évek szélcsendjét már a század végén új viharok előjelei zavarják meg. Az európai hatalmi viszonyokban veszedelmes átalakulások és eltolódások csirái észlelhetők. A nagy változást számos és mélyreható ok készíti elő. Ezen okok között legsúlyosabb Németország helyzetének és Angliához való viszonyának módosulása. Az egységes Németország a Bismarck-éra egyes elhibázott lépései ellenére (a Kulturkampf, szabadverseny, szabad kereskedelem, a szociáldemokrácia megerősödése) óriási léptekkel halad előre a fejlődés útján. A nagyrányú kivándorlás és a hatalmasan fejlődő kereskedelem érdeke már Bismarckot arra készíti, hogy némi húzódozás után gyarmatok szerzéséhez lánson. (1883. Délnyugat-Afrika, 1884. Délkelet-Afrika, Togo, Kamerun, Uj-Guinea, a Bismarck- és Salamon-szigetek, 1885. a Marshall-szigetek.) Még határozottabb alakot ölt a világalakulásban való osztozásra törekvés II. Vilmos trónralépése után. A kontinentális hatalomból öntudatos «Weltmacht» lesz s egymásután teszi meg a benső erejének megfelelő hatalmi pozíció kivívásához szükséges lépéseket. Fenyegetett helyzetére való tekintettel állandóan fejleszti haderejét (1874. az első, 1887. a második szeptennatusi törvény), majd tengerentúli érdekeinek megvédésére és az angol gyámkodás lerázására erős flottát teremt magának (1890. Helgoland megszerzése, 1897. első, 1900. második flottatörvény, 1898. a flottaegyesület megalakulása). Gyarmatosító törekvéseit, diplomáciai és gazdasági összeköttetéseit egyre tágabb körökre terjeszti ki. Afrika és Oceania mellett kiváló figyelmet szentel Kelet-Ázsiának (részvétele a kínai ügyekben, a simonoszekii béke revíziójában, 1897. Kiau-csou megszerzése, 1900-1901 a boxer-lázadás leverése.) Még nagyobb gondot fordít a török birodalom és az iszlámvilág barátságának megnyerésére. Azért Bismarck felfogásával ellentétben egyre növekvő érdeklődéssel kis éri a Balkán és Előázsia eseményeit s minden eszközt megragad ottani

pozíciójának megerősítésére. (Abdul Hamid szultán német barátsága, a török sereg reorganizációja, v. der Goltz pasa, II. Vilmos császár jeruzsálemi zarándoklása s damaszkuszi beszéde 1898, a bagdadi vasút 1888, 1892, 1902.)

A német világhatalom szédületes fejlődése az «entente cordiale»-on kívül Angliában ébreszt legmélyebb aggodalmat és féltékenységet. A «splendid isolation» politikusai, akik eddig Oroszországban (folytonos súrlódások a török statusquo miatt: a párisi béke 1856, a londoni szerződés 1871, a berlini kongresszus 1878, a bulgár válság 1885-7, a bulgár-szerb háború 1885, az örmény kérdés 1895, a krétai affaire 1897, állandó vetélkedés az Indiával kapcsolatos kérdésekben: lappangó harc Perzsiában és a Perzsa-öböl környékén, Afganisztánban, Tibetben, Mongóliában, Mandzsúriában és Koreában, az angol-japán szövetség 1902) és a francia köztársaságban (az angol és francia koloniális érdekek gyakori ütközése: Egyiptom megszállása 1882, angol áskálódás Szudánban, Dsibutiban és Obokban, Madagaszkár szigetén és Tonkingban, a Pashoda-affaire 1898, a maszkáti incidens 1899) látták legveszedelmesebb ellenségüket, riadtan eszmélnek az új ellenfélre. A század végén új erőre kapott brit imperializmus mindenütt német ellenállásba ütközik. A német gyarmatszerzés szétépi a transzafrikai gyarmatbirodalomról szőtt ábrándokat, a kisázsiai érdekelttség veszélyezteti a Mezopotámiaira és Perzsa-öböl környékére vonatkozó terveket, míg a flotta erősödése az angol világalom legerősebb pillérét: a tengerek felett való korlátlan uralmat rendíti meg. Növeli a szigetállam politikusainak aggodalmát a német ipar és kereskedelem szédületes fejlődése, (összehasonlító számadatok a német és angol, esetleg a francia és amerikai ipar és kereskedelem fejlődéséről az utóbbi évtizedekben; a német gazdasági élet főbb jelenségei: industrializmus, urbanizmus, szocializmus, mintaszerű szociális törvényhozás, organizáció, tudományos szellem; összevetés az angol viszonyokkal.) Egyes ágakban már is felette áll, de valamennyiben egyformán veszedelmes és győztesen előre törő vetélytársa az angol iparnak és kereskedelemnek. A «business»-szellem irigykedve, az imperialista áramlat rettegő féltékenységgel szemléli a német hatalom és a ti émet szellem hódítását. A sajtó egy részének magatartása és közbejött incidensek (II. Vilmos Krüger-távirata, a német nép búr-szimpathiája) még jobban élesztik a németgyűlöletet. Ennek hatása csakhamar érezhetővé válik a külpolitikában is, mely VII. Edward trónralépésével határozottan németellenes irányt vesz. A «splendid isolation» helyébe a szövetségek keresése lép. A gyűlölet eltemeti a Franciaországgal fennálló ellentéteket s közelebb hozza egymáshoz a százados ellenfeleket. Az ébredező idealizmussal és a feléledt nemzeti érzéssel új erőre kapott revanche-vágy kapva-kap az angol segítségen (Cambon, Delcassé).

A kölcsönös közeledés az 1904 ápr. 8-iki angol-francia «entente cordiale» létesítéséhez vezet, mely minden fronton kiküszöböli a súrlódásokat. Az angol-francia entente, mely már a következő évben érezteti hatását (az első Marokkó-válság), csak az első lépés egy nagyszabású szövetségi rendszer kiépítéséhez. Az elsőt hamarosan követi a második és a többi. A gyűlölettel és irigységtől hajtott angol diplomácia módját tudja ejteni másik százados ellenfele megnyerésének is. Úgyesen kihasználja Oroszország magasan szárnyaló keleti terveinek összeroppanását, melyet az orosz-japán versengés élesztésével éppen az ő aknamunkája idéz elő. (Az orosz-japán háború előzményei, az 1902-iki angol-japán védő- és dacsövetség jelentősége, a háború lefolyása, a portsmouthi béke; a kudarc hatása: a Csendes-óceán körzetéről való visszavetetés.) A megalázott és benső forradalmaktól zaklatott cári birodalom egyidőre kénytelen felhagyni legtöbb vállalkozásával, amely közvetve vagy közvetlenül angol érdeket súrol s visszatérni ősi problémájához, a balkáni kérdéshez. Front változtatása éppen kapóra jön az angol diplomáciának, mely siet a maga németgyűlöletével még magasabbra szítani a pánszlávizmus germanofóbiáját. (A németgyűlölet reális alapjai: az 1904-iki kedvezőtlen kereskedelmi szerződés, Németország növekvő török-barátságára s niebelungi hűsége a szövetséges kettős monarchia iránt – Konstantinápolyba már nem Bécsen, hanem Berlinen át vezet az út – a renaissance-át élő francia revanche biztatásai s a Németország elleni fegyverkezésre bőségesen folyósított francia kölcsönök, a szláv eszme új erőre kapása és a sajtó izgatása.) A közös gyűlölet azután alapot teremt a kölcsönös közeledéshez, majd az 1907 aug. 31-iki entente megkötéséhez, mely egyensúlyba hozza a két hatalom perzsiái, afganisztáni és tibeti érdekeltségét s biztosítja a közös célra való működést.

VII Edward és Deicassé politikájának Oroszország és a francia köztársaság megnyerése mellett legnagyobb sikere a hármassövetség meggyengítése. A szövetség legifjabb tagja, Olaszország, meginog hűségében s érzelmeivel és törekvéseivel egyre közelebb jut az entente-hoz, bár kerülni akarja a szakításnak még látszatát is. (Állásfoglalásának okai: az afrikai és Középtengeri program helyébe lépett balkáni akció, a «mare nostrum»-politika, az irredentizmus elhatalmasodása, az osztrákgyűlölet és a nacionalizmus erősödése, a franciabarátság élénkülése, az Angliától való félelem, a kettős monarchia és Németország iránt barátságos török birodalom jelentékeny területeire emelt igények, radikális és köztársasági üzelmek és a sajtó izgatása.) Hogy Tripoliszra, a Balkánra és az egei szigetekre vonatkozó terveit megvalósíthassa, mindenben készségesen támogatja a szövetségesei ellen irányuló politikát. (1901-iki középtengeri szerződés, az algecirasi konferencia 1906.)

Az angol «bekerítő politika» a szövetségi lánc teljessé tétele után

a legérzékenyebb ponton a Balkánon indítja meg az akciót az elszigetelt központi hatalmak ellen. Mint korábban Oroszország annyiszor tette, az entente is a kicsiny balkáni államokat használja fel az általános támadás előkészítésére. Orosz diplomaták, angol és francia ügynökök mestersegesen szítják a balkáni népek amúgy is szertelenül megduzzadt nemzeti önérzetét, hogy a kettős monarchia és vele szövetséges Németország állását gyengítsék vele. (Az oroszbarát Karagyorgyevicsok trónralépése, a szerb-bulgár unió eszméje, nagyszerb propaganda a határokon kívül, trialista törekvések belül, a Szokol-egyesületek, a Narodna Odbrana és a Szlovenszki Jug fiókjainak működése, nagybulgár izgatások Macedóniában, dákoromán eszmék.) Számítanak a «beteg ember» és Ausztria-Magyarország benső gyengeségére. (Kiélesedett nemzetiségi harc Ausztriában, a két államfél viszonyának elmérgesedése, a magyar alkotmányos válság, a katonai kérdés kiélesedése, bizonyos bécsi körök kacérkodása a trializmussal a «magyar Chauvinismus» ellensúlyozására.) A benső egyetértés hiánya és diplomáciánk ingadozása tényleg megfosztja külügyeink irányítását a kellő erélytől és céltudatosságtól. (Aehrenthal túlzott olasz barátsága, meghátrálása a szandzsákvasút ügyében), míg ellenfeleink a legnagyobb körültekintéssel fognak beie a revali találkozózn megállapított programm megvalósításába. De a török nemzeti eszme váratlan fellobbanása (ifjú-török forradalom 1908 jún. 28) egy időre más irányt ad az eseményeknek. (A buchlaui összjövétel, az annexió, Bulgária függetlensége.) Az annexió komoly válság csiráit kelti ki (a délszláv világ felzúdulása, szerb mozgósítás, az entente és Olaszország kétes magatartása, egy európai kongresszus terve, az osztrák-magyar hadsereg mozgósítása.) A békés megoldást csak a körülmények idézik elő. (Oroszország kimerültsége, a kedvező francia-német Marokkó-szerződés, Olaszország benső elfoglaltsága és Anglia gyanakodása Oroszországra.)

Az annexió válság, az első nagy teherpróba nagyon megviseli a «európai békét. Egész nagyságában feltárja a két hatalmi csoport ki-egyenlíthetetlen ellentétét s a két központi nagyhatalom elszigeteltségét a megfojtással fenyegető ellenséges gyűrű közepén. Pedig a válság elsimítása semmiképen sem jelenti a helyzet enyhülését. A sajtótól élesztett türelmetlen nacionalizmus, imperialista törekvések (még a demokrata Amerikában is: Cuba és a Pilippi-szigetek meghódítása, a flotta fejlesztése, a Csendes-óceánra vonatkozó tervek), gyarmati súrlódások és az egyre jobban kiélesedő gazdasági verseny állandóan veszélyeztetik a békét. A németellenes blokk, értelmi szerzője, VII Edward halála után i« tovább folytatja kihívó politikáját. (Második Marokkó-válság, az agadiri incidens, angol-francia kardcsörtetés, belga mozgósítás, a békés áramlat felülkerekedése az angol flotta készületlensége miatt.) Példáját

követi Olaszország, mely különben érzelmileg már régen elszakadt szövetségeseitől s hadi készülleteit kifejezetten az osztrák-magyar monarchia ellen irányítja. Jogtalan tripoliszi háborújával újabb nehézségeket szerez szövetségeseinek s napirendre tűzi az európai diplomácia legkényesebb kérdését: a török birodalom sorsát. Sikerei buzdítólag hatnak a balkáni népekre, melyeket közben az orosz diplomáciának (Hartwig) sikerült egy szövetségbe foglalni (1912). A szövetség hamaros következménye a Balkán-háború kitörése és a török birodalom összeroppanása, mely még komolyabb veszedelemnek teszi ki az európai békét. (A hadi eseményekkel párhuzamos diplomáciai munka, az entente és a központi hatalmak viaskodása a balkáni szövetség és a török birodalom érdekeiért, Ausztria-Magyarország mozgósítása, a londoni nagyköveti reunió, az albán-kérdés, béketárgyalások, a háború kiújulása, királyunk levele Miklós cárhoz, a londoni béke.) A világháború elodázását ez alkalommal sem az entente békeszeretete, hanem hiányos felkészültsége okozza. Még mindig nem érzi magát elég erősnek Németország összemorzsolására és a kettős monarchia feldarabolására. Azért tovább szítja a tüzet (a délszláv izgatások elhatalmasodása, 1. Osztrák-magyar Vörös könyv, ruthén propaganda, schismatikus pör, a debreczeni pokolgép-merénylet, Zerajje, Doiëic és Schäfer merénylete, kémkedési és hazaárulási pörök), másrészt lázasan erősíti haderejét. (A három évi szolgálat visszaállítása Franciaországban, a hadsereg létszámának emelése, stratégiai vonalak építése és a nyugati várrendszer fejlesztése Oroszországban, az angol-francia tengeri konvenció, Belgium behálózása.) A végtelenségig kielemedett helyzet és a népek egész teherbíróképességét igénybe vevő készülődés egyre nehezebbé és bizonytalanabbá teszi a béke megóvását. Csak alkalomra van szükség, hogy a tudatosan kielezett ellentét kicsattanjon. Az entente csatlósának, Szerbiának megrendelésére rögtönzött szerajevói véres merénylet végre meghozza a kívánt ürügyet. Az'orosz terjeszkedési vágy, a francia bosszúszomj, az angol irigység és a japán mohóság, melyekhez atóbb az olasz alattomoság, társul, elkövetik az emberiség ellen a legnagyobb bunt: felidézik a világháborút.

Irodalom. A jelen század elejéig történt eseményeket behatóan ismerteti a Nagy Képes Világtörténet XII. k. *Marczali H.*: Korunk állami és társadalmi alkotásai és *Márki S.*: A legújabb kor története. A sok német feldolgozás közül ajánlható Ullsteins Weltgeschichte hrsg. v. *Pflugk-Harttung*. VI. kötete: Geschichte der Neuzeit egészen 1908-ig folytatja elbeszélését. Az utóbbi négy évtized diplomáciai fejleményeinek rövid történetét adja *e sorok írójának* értekezése: *A világháború genezise* (Szegedi városi főgimn. 1914-15. évi Értesítője 1-56.1.). A háború közvetlen előzményeit igen világosan foglalja össze *Angyal D.*: A világháború okai (Olcso Könyvtár 1763-4. sz.). Terjedelmüknél és beosztásuknál fogva kézi használatra igen alkalmasak: *Hashagen*: Äussere Politik der

Grossmächte seit 1871. (Aus Natur- und Geisteswelt 522-3. k. Leipzig. Teubner) és *Herre P.*: Weltpolitik und Weltkatastrophe. 1890-1915. (Männer und Völker. Berlin, 1916. Ullstein et Co.) Nagyon tanulságos *Kjellén* (Die Grossmächte der Gegenwart. Leipzig, 1914. Teubner) és *Ruedorffer* (Grundzüge der Weltpolitik in der Gegenwart. Stuttgart-Berlin, 1915.) műveinek tanulmányozása. A monográfiák rendkívül nagy számából ajánlhatók: *Wertheimer E.*: Andrassy Gyula gróf élete és kora I-III. k. Budapest, 1910-12. *Halász I.*: Bismarck és Andrassy. Budapest, 1913. *Oharmatz R.*: Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert. II. k. 1848-1908. Leipzig, 1914. Teubner. *Ruttkay V.*: A világháború. Német-angol versengés. Budapest, 1915. *Hettner A.* 1. Englands Weltherrschaft und der Krieg. Leipzig, 1915. Teubner. *Schulze-Gävernitz*; Britischer Imperialismus und englischer Freihandel. Berlin, 1906. *Trubetzkoi Fürst G.*: Russland als Grossmacht, Stuttgart, 1913. *Hoetzsch O.*: Russland. Eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904-1912. Berlin, 1913. *Deutschland unter Kaiser Wilhelm II.* I-III. k. Berlin, 1914. *Rewentlow Graf zu*: Deutschlands auswärtige Politik 1888-1913. Berlin, 1914. *Zimmermann A.*: Geschichte der deutschen Kolonialpolitik. Berlin, 1914. *Deutschland und der Weltkrieg.* Hrsg. v. O. Hintze, Fr. Meinecke, H. Oncken, H. Schumacher. Leipzig, 1915. *Chlumecky L.*: Österreich-Ungarn und Italien. Leipzig-Wien, 1907. *Chlumecky L.*: Die Agonie des Dreibundes. U. o. 1915. *Ruttkay V.*: Olaszország, a Balkán és Ausztria-Magyarország. Budapest, 1916.

Balanyi György.

II. A HADI ESEMÉNYEK.

Bevezetés.

A háborúba kényszerített középponti hatalmaknak a szélrózsa minden irányába kellett fölvonultatniuk fegyveres erőiket, mert nyugaton Franciaország, Anglia és Belgium, keleten Oroszország, délkeleten pedig Szerbia és Montenegró támadták meg egyidőben. Később, midőn Törökországot is magával ragadta az áradat s Olaszország is reánk támadt, nemcsak Európa délnyugatán, hanem messzi keleten, Ázsiában is lobot vetett a harc. Azokat a területeket, amelyeken a hadseregek küzdenek: *hadszíntérnek* nevezzük. A hadba vonult középponti hatalmak tehát a *nyugati* vagy francia, a *keleti* vagy orosz, a *délnyugati* vagy olasz, a *délkeleti* vagy balkán és az *ázsiai hadszíntéren* mérték össze fegyvereiket ellenfeleikkel. De ádáz tusa fejlődött ki még a *tengereken*, ahol a hadi flották törtek egymásra és a *levegőben*, ahol a légi járóművek csaptak össze.

Az államok hadseregeinek erőviszonyai döntő tényezői voltak a hadi terveknek és a kivívott sikerek értékének elbírálásában is nagyon számításba veendőek. A háború kezdetén az erőviszonyok a következők voltak:

Az *ántánt* nyugati hatalmasságai összesen 85 (73 francia, 6 belga és 6 angol) hadosztállyal¹ vonulhattak fel Franciaországban és Belgiumban.

¹ A *hadosztály* olyan seregetest, melynek ereje nálunk rendszerint és legfeljebb 16 gyal. zászlóalj, 16 géppuskásosztag, 2 y_2 lovasszáhad, 7 üteg, vagyis összesen: 16,000 puska, 32 géppuska, 300 lovas és 42 ágyú. Németországban 12 gyal. zlj., 4 lov. száz., 12 üteg, vagyis: 12,250 puska, 24 gépp., 600 lov. és 72 ágyú. Franciaországban: 12 gyal. dj., 1 lov. sz. és 48 ágyú. Oroszországban: 16 gyal. zlj., 32 gépp., 1-3 lov. száz. és 6-8 üteg, vagyis: 14,000puska, 32 gépp., 400lovas és 48-64 ágyú.

Hadtest az a seregetest, mely 2-3 hadosztályból alakul. Németországban két hadosztályból, Franciaországban 24-36 gyal. zljből, 8-12 lov. századból és legfeljebb 180 ágyúból áll a hadtest; az orosz hadtestek ereje: 32 gyal. zlj., 64 gépp., 6 lov. század és 14 üteg.

Oroszország fegyveres ereje 79 sorhadi és lövész, valamint 35 tartalékos mintegy 40 népfelkelő hadosztályból alakult. Bár a népfelkelés teljes erejével nem volt készen a háború elején és ámbár a birodalom más részeiben is hagyott erőket s a gyér vasúti hálózat is lassította a fölvonulást, Oroszország mégis *legalább 80 hadosztálllyal kezdhetette meg a hadműveleteket az európai keleti harctéren*. Szerbia és Montenegró 28 hadosztálllyal támadhatott ellenünk.

A *középponti hatalmak* mind a három irányba összesen 149 (100 német s 49 osztrák és magyar) hadosztálllyal vonulhattak fel. Ausztria és Magyarország Szerbiával és Montenegróval szembe 11 hadosztálltyt állított; a megmaradt 38 hadosztállly, valamint 10 sorhadi német hadosztállly és a német honvédségből alakított seregtestek egy része a keleti harctéren csoportosult. *A nyugati harctérre tehát keréken 90 német hadosztállly jutott az antantbéli 85-tel szemben.*

Az ántánt fegyveres hatalmának nagyobb, de szétszórt erejével szemben felsőbbtségben volt Németország, Ausztria és Magyarország abban, hogy Európa közepén egymással szoros kapcsolatban egy tömeget alkottak, vagyis a belső vonalon állottak és fejlett vasúti hálózatuk segítségével seregtesteiket akadálytalanul és gyorsan egyik harctérről a másikra szállíthatták. Hadi terveiket a különös körülmények szabták meg. Németországnak főerejével előbb a nyugati ellenséget kellett megtámadnia és visszavernie, amely vasúti hallatának fejlettsége és seregtesteinek békében való .célszerű elhelyezése és készenléte következtében a legelőbb válhatott támadásra képpésé és eláraszthatta volna Németországnak iparban leggazdagabb és legértékesebb nyugati tartományait. Az oroszok leverésére csak később kerülhetett a sor, ami az orosz birodalom sajtáságos körülményei következtében nem volt veszedelmes, mívelt roppant nagy és két világrészben szétszórt hadserege csak idők multán gyülekezhetett a Visztula mellékén. Szerbia és Montenegró sakkbantartása mellett Ausztria és Magyarország fegyveres hatalmára jutott tehát az oroszlánrésze annak a feladatnak, hogy megállítsa, illetőleg magára rántsa az orosz kolosszust, nehogy ez elárasztván Németországot, a hátába törhessen a Franciaországban hadakozó német seregtesteknek. A nyugati ellenségekre gyorsan és nagy lendülettel kellett lesújítani, hogy azután még idejében a keletire kerülhessen a sor!

Több hadtest egy *hadsereget* alkot. *Hadseregcsoportok* úgy keletkeztek a háborúban, hogy a szükség szerint több hadsereget egy parancsnok alá rendelték.

Lovas hadosztállly: Ausztriában és Magyarországon 25 lov. század, 1-2 gépp. osztág és 3 ütég, vagyis összesen: 3600 kard, 4 gépp. és 12 ágyú; Németországban: 3600 kard, 12 ágyú és 12 gépp.; Franciaországban: 24 lov. század, 8 ágyú és 1 gépp. oszt.; Oroszországban: 3500 kard, 8 gépp. és 12 ágyú.

Nyugati hadszíntér.

1. Hadi tervek. Az 1870-71. évi német-francia háború előtt Franciaország határai a Felső-Eajna mentén egészen a *Lauder* folyócskáig, majd innen *Büschén*, *Saargemündön* át a *Mosel* folyó mellett épült *Sierkig* terjedtek. A hadjáratban a támadó német hadaknak tehát csak az az alig 150 kilométer széles terület állott rendelkezésére az előnyomulásban, amely a Eajna és a Mosel között terült el, mert a szomszédos szakaszon a Rajna hatalmas akadályt alkotott. A békekötéssel Franciaország elvesztette Elzászt és Lotharingiát, határait nyugat felé visszaszorították, elveszett a Rajna és a Mosel egy része és a Vogézek akadályt alkotó hatalmas hegyláncolata. A hadjárat után Franciaország, gyöngeségének nyilvánvaló tudatában s abban a hitben, hogy a németek újabb támadást kezdhettek, szükségesnek tartotta, hogy a francia hadseregnek a Mosel és a Vogézek mögött lévő nyílt fölvonulási területét biztosítsa és megerősítse. Ügy okoskodtak, hogy ha a német hadak megint előbb lesznek készen a támadásra, a várak feltartóztatják őket addig, míg a francia hadsereg fölkészül; ha pedig vereség éri a francia seregetesteket, akkor a *Langrés* körül levő és a védelemre igen alkalmas területre húzódnak vissza; E terv alapján épült fel Franciaország keleti részében *Verdun*, *Tóul*, *Epinal* és *Bélfon* vára s ezek közé, majdnem minden út elzárására, kisebb és nagyobb erősségeket telepítettek a Verdun és Belfort között lévő magaslatokra. Az új hadjárat terv annyiban módosult, hogy amíg a várak oltalma alatt s mozgósított francia haderők összpontosulnak, addig kisebb erők Felső-Elzászba és Lotharingiába törnek be, hogy megzavarják a németek fölvonulását; amennyiben pedig a németek akár a várak térközein, akár pedig Luxemburgon és Belgiumon át törnek be Franciaországba, a várak mögött készen álló seregek megtámadják és visszaverik őket. További céljuk az volt, hogy benyomulnak az alsórajnai tartományokba, szétrobbantják a német egységet, letörik Poroszországot és kezét nyújtanak a kelet felől jövő orosz hadaknak.

A franciák keleti várvonala kétségessé tette az ellene támadó német hadseregek gyors sikerét. Sőt ha át is törik a bástyát több helyen, további előnyomulásuk, illetőleg az anyaországgal összekötő útjaik folytonosan veszélybe jutottak volna. Luxemburg és Belgium felé azonban a franciák elhanyagolták váraikat, vagyis nyitva állott a kapu Paris felé. Ezek a körülmények vetették meg alapját annak a német hadi tervnek, amely szerint a francia keleti várvonalat megkerülve, északról, Belgiumon és Luxemburgon át törnek előre és így roppantják össze a szövetséges francia és angol hadakat. *Metz* és *Strassburg* hatalmas várának jutott az a feladat, hogy útját állják az esetleg támadó

francia seregtesteknek; a Belfortból támadó ellenséges erők számításba nem jöttek, mivel a Bajna, Svájc és a Vogézek alkotta szűk területen erőiket amúgy sem fejthették ki és csekély erőkkel sakkban tarthatók voltak.

2. Belgium bukása. 1914 július végén a német kormányhoz megbízható hírek érkeztek a francia haderőknek a *Givet-Namur* vonalon tervezett fölvonulásáról, továbbá arról, hogy egyrészt Franciaország és Anglia, másrészt Belgium között tárgyalások folynak az angol és a francia hadaknak Belgium területén át Németország elleni vonulásáról. Tekintettel a német hadi tervre, a német császári kormány *augusztus 2-án* nagyjában a következő ajánlatot tette a belga kormánynak: A császári kormány nem rejtheti el azt az aggodalmát, hogy Belgium minden jóakarata mellett sem tudhatja minden segítség nélkül oly eredménnyel és eredményre való kilátással akadályozni meg a francia előnyomulást, hogy az elegendő biztosíték volna Németország határainak védelmére nézve. Az önfenntartás parancsolja Németországnak, hogy az ellenséges támadást megelőzze. Minden félreértés elkerülésére a császári kormány a következőket jelenti ki: Németországnak semmiféle, Belgium ellen irányuló ellenséges szándéka nincsen. Ha Belgium hajlandó a közelgő háborúban Németországgal szemben jóakarátú semlegességet tanúsítani, akkor kötelezi magát a német kormány arra, hogy a békekötéskor a királyság teljes birtokállományát és függetlenségét egész terjedelmében biztosítja, a királyság területét azonnal a békekötés után kiüríti, Belgium barátságos magatartása esetén Németország kész, egyetértésben a belga hatóságokkal, a csapatai részére szükséges anyagokat készpénzben vásárolni és a csapatok által esetleg okozott károkért teljes kártérítést fizetni. Ha Belgium ellenséges magatartást tanúsítana a német csapatokkal szemben, különösen pedig, ha a Maas mentén álló erősségek fejtenek ki ellenállást, avagy ha a vasutak, utak, alagutak stb. megrongálásával akarnák a német csapatoknak útját állani, akkor Németország, legnagyobb sajnálatára kénytelen a királyságot ellenséges területnek tekinteni. Ez esetben Németország a belga királysággal szemben semmi kötelezettséget nem vállalhatna, hanem a két állam közötti viszony későbbi rendezését kénytelen volna a fegyverekre bízni.

Belgium, amely már régen az antant vazallusa volt, a válaszra kitűzött határidőre nem adott életjelt magáról, ami által közte és Németország között is kiütött a háború.

A német hadak első nagy sikerének megértése végett ismerni kell Belgium várainak rendszerét is. *Lüttich* és *Namur*, valamint a kettő között épült kis *Huy*, a Maas folyó mentén a német birodalom felől jövő támadások felfogására épült; az ország északnyugati részében

Antwerpen a mentsvárat alkotta arra az esetre, ha a Maas-menti erősségek elesnek és a belga hadsereg a nyílt csatában sem állhatná útját a betörő ellenséges seregetesteknek. Valamennyi vár a legújabb erődítési elvek szerint és páncéltornyokkal épült s a közvélemény bevehetetleneknek hitte őket. Antwerpen a világ legerősebb várának hírében állott. Minthogy a Belgiummal való megegyezés nem sikerült, a német hadvezetőség gyorsan cselekedett és Lüttich megrohanását rendelte el

A vár és a város a keleti belga vasutak gócpontja volt; innen indultak ki az utak Brüsszelbe és Namur felé. Katonai értéke tehát elsőrendű volt. Már aug. 6-án indultak meg Aachenből és Ewpenhol Emmich tábornok vezetése alatt tekintélyes erejű nehéz tüzérséggel azok a csapatok, amelyeket még békélszámon levő hadtestekből válogattak össze. Erejük csupán hat gyalogdandár volt! Ugyané napon a német lovasság is átvágatott a belga határon, nagy merészen áttört az erődök vonalán és berontott Lüttichbe, hogy elfogja ennek parancsnokát. A vállalkozás nem sikerült. Az Emmich tábornok vezette sereg nyugatról és délről támada

meg a várat. A német nehéz tüzérség, közte a 42 cm-es mozsarak, eddig még soha sem tapasztalt gyorsasággal rommá lötték az erődöket, a német gyalogság pedig ellenállhatatlan rohamával aug. 15-én hatalmába kerítette az egész várat. Joggal jegyzi meg *Immanuel*, a németek kiváló katonai írója, hogy a támadás tervezése és végrehajtása mesteri volt!

[Közben a nyugati harctérre szánt német hadseregek fölvonultak és mivel attól tarthattak, hogy a szövetséges francia és angol hadak megelőzik őket és elfoglalják Belgiumot, a német hadsereg jobb szárnya: *Namur, Cambrai, Maubeuge* és *St. Quentin* városok felé előretört, hogy az ezek alól jövő francia és angol seregtesteket visszavesse. Külön német haderők feladatává tették Belgium nyugati felének és Antwerpennek meghódítását; ezek az erők Lüttich után nyugatnak és északnyugatnak kanyarodtak és aug. 20-án *Tirlemontnè* (Tienen) megverték a belgákat, sőt *Brüsszelt*, az ország fővárosát és azután még Genfet is hatalmukba kerítették. Amíg pedig a messze előlszáguldó német lovasság *Pervez* határában szétszórta az 5. francia lovas hadosztályt, addig a kis *Huy* belga erősség ellenállás nélkül kaput nyitott a győzőknek. Augusztus 21-én már *Namur* alatt bukkantak fel a német előcsapatok.

Namur ostromával sem késtek soká a németek, hanem fölvonultatván ellene tüzérségüket, közte a már rettegett 42 cm-es és azután az *osztrák és magyar 30'5 cm-es mozsarakat*, aug. 26-án kítűzték a német zászlót a vár ormára. Ezzel szabaddá lettek azok az utak, amelyek a *Maas* és *Sambre* folyó völgyében vezetnek Franciaországba.

A német hadseregek közül az 1. (Kluck tábornok) *Valenciennes*-nek. a 2. (Bülow tábornok) *Maubeuge*-nek vette irányát, a 3. (Hausen tábornok) a *Maas völgyében* haladt előre. Egyrészt az előnyomulok oldalának biztosítására, a tengerpart felé irányított német *exok Mechélnig* és *Dendermondeig* nyomultak elő és visszavetették azokat a belga seregtesteket, amelyeknek Brüsszel és Löwen visszafoglalása, valamint a németek hátravezető útvonalainak veszélyeztetése volt a feladatuk. Antwerpen és Belgium északnyugati részének kivételével tehát *aug. 26-án az egész Belgium a németek kezén volt*. A belga hadsereg megmaradt része Antwerpen falai mögé húzódott vissza, hogy ezeknek oltalma alatt kísérelje meg a további ellenállást.

A németek tüneményes gyorsasággal érték el első céljukat, mert megelőzték az ántánt nyugati hatalmasságait, vagyis övék volt az első nagy győzelem.

Kemény próbára tette a német csapattesteket és fölösleges vérontásra vezetett a belga lakosságnak a nemzetközi jogba ütköző szabadharca (iranctireur); ez aug. 24-én a *löweni vérfürdőben* érte el tetőpontját a félrevezetett belga lakosság szigorú megbüntetésével.

3. Az első döntő csaták. Hogy a Belgiumon és Lotharingián át

támadó német hadseregek között az összeköttetés meglegyen és hogy minél rövidebb úton Verdun alá jussanak, Németország, közös meg-egyeződés alapján aug. 2-án megszállotta Luxemburgot, anélkül, hogy bármiként is megsértette volna semlegességét.

A nagy mérkőzésnek előjátékai voltak azok az ütközetek, amelyek aug. 2-án *Altmünsterolnál* és *Diedenhofennél*, aug. 3-án *Münster-nél* és *Markirchnél*, nemkülönbén *Brieynél*, aug. 11-én pedig *Lagardenél* vívtak meg az ellenfelek. Felső-Elzászban a franciák aug. 11-én ugyan megszállották *Mühlhausent*, de csakhamar Belfort felé szorították vissza őket. A Vogézekben *Schirmecknél* és *Weilernél* ugyancsak a franciák nyertek tért egyidőre.

Az első nagyobb ütközetet a Heeringen tábornok vezette 7. német hadsereg vívta meg Elzászban *Mühlhausen* környékén. A mintegy három hadosztályból álló francia hadsereg *Thann* és *Dammerkirch* vonalába húzódott vissza, ahol a közeli Belfortra támaszkodván, állás-harcot kezdett. Azóta váltakozó szerencsével folyt itt a harc, egyik fél sem ért el számottevő sikereket, mert tekintettel a harctér e részének másodrendű fontosságára, nagyobb erőket sehol sem alkalmaztak.

Lotharingiában a német határokat őrző csapatok először visszaverték a franciákat és ezek nyomában benyomultak ugyan Franciaországba, de később visszahúzódtak, amikor *Nancy* és *Lunévilh* alól nagyobb ellenséges erők törtek előre a *Metz* és *Saarburg* közötti területre. Tovább északnyugatnak, egyrészt Verdun alól *Longwy* felé, másrészt *Sedariból* a belga *Neufchâteau* ellen francia seregtestek törtettek előre. A Maastól nyugatra *Namur* felé is franciák közeledtek, hogy megmentsek a várat, ha még lehet. Összegezve az elmondottakat, látjuk, hogy aug. 15-ike körül a franciák általános támadást kezdtek.

A kölcsönös előnyomulás csatákat eredményezett; elsőnek említjük a bajor trónörökös vezette 6. hadseregét. A *Delme-Dieuze-Saarburg* között vívott harcban a győzelem pálmáját a németek ragadták el. A megvert franciák, hevesen üldöztetve, nemcsak hogy *Nancyig* és *Epinalig* vonultak vissza, hanem *Lunéville* városát is kénytelenek voltak átengedni a németeknek. Ugyanitt és aug. 28-án esett el *Manonviller* erőssége, amelyet a német nehéz tüzérség lőtt rommá.

A német trónörökös vezette 5. hadsereg Metzről északra és Luxemburgon át *Verdun* felé tartott. Aug. 22-én már *Virion-Musson-Audun le Boman* között azokra a francia seregtestekre bukkant, amelyek Verdun alól Longwy alá törekedtek. Az aug. 22-25-éig vívott harcokban a hadi szerencse itt is a németek felé mosolygott, akik üldözőbe vétén ellenségeiket, jobb szárnyukkal *Bünön* át *Varennes-Clermontig* jutottak, míg a közép Verdun erősségei előtt megállott, a balszárny pedig *Étainnél* kezet nyújtott a Metzről *Pont-à-Mousson*, *Toul* és *Verdun* felé kivonuló

német csapatoknak. A német trónörökös hadseregének tüzérsége hódoltatta meg *Longwy* (aug. 26) és *Montmedy* (aug. 28) francia határerősségeket.

A német trónörököstől északnyugatra Albrecht württembergi herceg vezette előre hadseregét *Sedan* felé. Ez is csak harc árán juthatott előre. Aug. 23. és 24-én Neufchateautól északnyugatra *Virtonnál* verte meg a franciákat, akiket üldözőbe vévén, még *Sedannéi* és Mmèresnél is megvert. Aug. 28-án ugyan vissza kellett húzódnia a Maas folyó északi partjára, de már 30-án ismét a déli parton volt és az Aisne-menti *Belkéliig* és *Vouziersig* tört előre. *Les Ayvelles* erőssége aug. 28-án hódolt meg a németeknek.

Csődalatos gyorsasággal kanyarodott le délnek és haladt előre az 1., 2. és 3. hadseregből alakított német jobbszárny, amely *Maubeugen* át Parisnak tartott. Ennek sem volt könnyű dolga, mivel ellene és Namur felmentésére, a Sambre folyó mindkét partján, tekintélyes francia erők vonultak fel. Aug. 27.-től kezdve napról-napra élénk harcok voltak, amelyekben nemsokára az angol segítőhad is részt vett. Az angolok, kiknek legalább is 110,000 emberrel kellett volna átjönniök a csatornán, készültségük miatt állítólag csupán 60.000 emberrel jelentek meg aug. közepén *Arras* és *St. Quentin* alatt. Kisebb seregetestiek Antwerpen segítségére siettek. Csekély erőikkel tehát nem segíthették meg a franciákat a nagyobb erőkkel rendelkező németekkel szemben. Aug. 27-én vereség érte azokat a francia hadtesteket, amelyek Namurtól nyugatra bukkantak fel a német 2. és 3. hadsereg előtt. A vert had *Charleroin* át *Hirson*, *Fournies* és *Maubeuge* irányába vonult vissza. A Sambretől északra s a már *Mons* alá ért angol hadsereget az 1. és a 2. német hadsereg annyira közrefogta, hogy sietve *Valenciennes* felé kitérni volt kénytelen. Itt érte vereség azt az angol lovashadosztályt, amely óvatlanul belerohant a német gépfegyverek pusztító tüzébe. Amikor azután az angolok néhány francia tartalékadosztállyal megerősödtek, *St. Quentin* alatt megállottak és szembeszállottak a németekkel. Az augusztus 26-28. vívott kemény csatából a németek kerültek ki győztesen; a vert angol had *Noyon* alá vonult vissza.

A német haderők jobb szárnyát biztosító lovasság *Boubaixn* és *Tourcoingon* át *Lille* vára alá száguldott és ezt el is foglalta. Mivel az 1. német hadsereg jobb szárnya aug. 27-én *Cambraïn*, *Bafcmmen* és *Alberten* át *Amiensig* ért, amiközben aug. 30-án *Combles* határában megfutamította az egyik angol-francia sereget, szeptember elsején a német hadseregek nagyban: *Combles*, *Cambrai*, *St. Quentin*, *Bethel*, *Stenay*, *Lwiéuille* és *Markirch* városok által jelölt vonalon állottak. Vagyis a szövetséges haderőket mindenütt vereség érte és futva menekültek a németek elől.

A nagy német győzelmekkel szemben természetesen semmivé váltak azok a sikerek, amelyeket aránylag gyenge francia haderők értek el a Vogézekben és Felső-Elzászban. A Parisba vezető utak nyitva voltak és annyira veszélyes volt az állapot, hogy a francia kormány *Bordeauxba*, menekült. Közel állott a dolog ahhoz, hogy Franciaország föladja a küzdelmet és hogy ennek nyomán szétszakad az ántánt szövetsége. Ámde lélegzethez juttatta a vert hadakat Oroszország, amely keleten fegyveres erejének roppant nagy tömegével elárasztotta Kelet-Poroszországot és visszazorította Ausztriának és Magyarországnak fegyveres erőit. Csakis így vált lehetővé, hogy Anglia további, segítő csapatokat hozhatott át a szárazföldre, Franciaország pedig összes kéznél levő tartalékainak harcbavetésével elháríthatta a veszedelmet.

4. A francia északi várak elfoglalása. Amíg az első öt német hadsereg Paris és a Marne felé előrehaladt, addig az ostromló tüzéséggel hátrahagyott kisebb seregtettek a belga határ mentén épült francia várak ostromához fogtak, amelyek többé-kevésbbé elzárták a Belgiumból Franciaországba vezető utakat.

Longioy, Montmédy és *Les Ayvelles* elestét már említettük. Aug. 31-én esett el *Givet*, amely a Maas mentén épített utak felett örködött. Szeptember 2-án *Laon*, két nap múlva pedig *La Fère* nyitotta ki kapuit; természetesen *Hirson* kis erőssége sem tarthatta magát.

Feltűnően rövid időig állott ellen *Beints* és *Maubeuge*; ezek eleste nagy meghökkenést okozott Franciaországban, mert mindkettő igen erős és stratégiailag is igen fontos volt. Eeimsba szept. 4-én vonultak be a németek, miután a francia védősereg nagyobb része elmenekült belőle. Fontossága abban rejlett, hogy az Aisne és a Marne folyók között épített utak biztosítására szolgált. Benne a németek 13,000 embert fogtak el és 350 ágyút zsákmányoltak. Maubeuge az egyedüli valamirevaló vára volt Észak-Franciaországnak. Kapuit szept. 7-én nyitotta meg a 2. német hadsereget követő 7. német tartalékhadtest előtt. Itt is nagy szerepe volt a 42 cm-es és az osztrák-magyar 30*5 cm-es mőszaraknak. A 40,000 főből álló védősereg 400 ágyúval együtt a németek kezére jutott.

5. Csata a Marne mentén. A diadalmas német hadseregek nem állottak meg az első nagy csaták után, hanem, hogy kiaknázhassák győzelmüket, a következő helyekre törtek utána a franciáknak: az 1. hadsereg *St.-Quentinből Compiègneba*, a 2. hadsereg az *Oise folyótól* délre *Meauxba*, a 3. hadsereg *Beimson* át *Montmirailba*, a 4. hadsereg *Vouziersbol Chalonsba*, az 5. hadsereg *Stenayból St. Ménehouldba*,. A 6. és a 7. hadsereg megmaradt Lotharingiában, illetőleg Elzászban.

Szeptember 4-én a német haderők *Creil, Senlis, Meaiuz, Crecy, Coulommiers, Montmirail, Vitry* és *Vaubecourt* városok vonalába jutot-

tak. Velük szemben, még pedig nyugatról keletre haladva, így állottak fel a franciák és az angolok: *Maunory* tábornok hadserege (franciák) Paris előtt, még pedig az *Oise* és a *Marne* között, mellette *Meaux* és *Provins* között a *French* tábornokok vezette angol hadsereg, hozzá csatlakozott *Franchet d'Esperey* tábornok hadserege (franciák), amely *Arcis sur Aiibeig* szállotta meg a terepet, utána *Foch* tábornok csapatai

{franciák) következtek az *Aube* és a *Marne* között, míg *Sarrail* csoportja (franciák) *Pont-à-Moussonig* a jobb szárnyat alkotta. A franciák is, az angolok is máshol nélkülözhető összes tartalékaikat, valamint az Angliából hozott friss csapatokat a hadseregek erősítésére használták fel. Bizonyos, hogy nagy erővel rendelkeztek, mert különben nem támadhattak volna, holott a németek meggyengültek, mert seregesteik néhányát már most a keleti harctérre voltak kénytelenek küldeni.

Joffrenak a támadásra vonatkozó parancsa nagyjában a következőket tartalmazta: *Maunory* hadserege *Meaux* és *Creil* között meg-rohanja és áttöri a németeket, ami által elvágja a Mámétól délre álló ellenséges erők visszavonulási vonalát; ezen kívül ugyanez a hadsereg az *Oisetól* északra oldalába tör az 1. német hadseregnek; az angolok, *La Ferté* felé áttörnek a németek csatavonalát; a többi hadsereg valamennyi csapatának latbavetésével megtámadja az előtte álló német seregtesteket és ezeket egyrészt a Marne, másrészt az Aisne és az Argonnok felé visszaveri.

A támadás tehát nemcsak a közép, hanem mind a két szárny ellen irányult. A németek jobb szárnya alkotta a tűzpontot azzal a céllal, hogy felgöngyölik az egész német haderőt és egy csapásra kiverik Franciaországból és Belgiumból.

A minden oldalról nagy erővel intézett csapást a németek fel-fogták ugyan, de csakhamar engedni voltak kénytelenek a nyomásnak. A 3. hadsereg, makacs ellenállás után, *Efernayn* át *Reimsm* húzódott vissza; követte őt a 4. amely *Châlonson* és az 5., mely az *Argonnokon* átvonult vissza észak felé; nyugaton a 2. hadsereg lépésről-lépésre hátrált *Soissons* felé. Legnehezebb feladata volt a *Kluck* vezette 1. német hadseregnek, amelynek nemcsak az Oise és a Marne között a franciák arctámadásával szemben az áttörést kellett megghiúsítania, hanem a *Beauvais* felől és napról-napra mind nagyobb erővel végrehajtott veszedelmes oldaltámadással szemben is önfeláldozóan kellett kitartania mindaddig, míg a többi hadsereg az előre megállapított vonalba érkezik. A nehéz feladatot a hadsereg fényesen oldotta meg, amennyiben tartalékainak nyugat felé való eltolásával előbb megállította a franciákat, majd rendezetten visszavonult *Noyon* és *Albert* környékére.

A szövetségesek kétségen kívül nagy elmére valló terve tehát kudarccal végződött, még pedig a németek ébersége, kitartása és fegyelmezettsége miatt. A német vezetőség dicséretére válik, hogy a nagyobb erejű ellenség elől idejekorán, gyorsan és úgy vonta vissza [mindhalálig verekedő csapattesteit, hogy az ellenség is igen sokat veszített. Az ellentámadásokkal kapcsolatos visszavonulásnak az a természetes következménye is volt, hogy a szövetségesek kimerülvén, a németek ott állhattak meg, ahol a terep számukra a legkedvezőbb volt. Vagyis a kezdést, minden hadi vállalat sikerének első feltételét, ismét magukhoz ragadták. Nemcsak a német, hanem a semleges államok szakértőinek eddigi egybehangzó véleménye az, hogy a német haderők hátrálása nem volt vereség! A visszavonulás az erőbeli és térbeli viszonyok parancsoló körülménye volt inkább, amennyiben a csapatokra most már más harctéren, még pedig a keletin volt szükség, amiért a csatavonal megrövidítése mellett a védelemre kellett szorítkozni, hogy az ellenség

támadásaiban folytonosan gyengüljön, esetleg egészen el is vérezzen. Ez az okoskodás bevált; bizonyítják a háború későbbi eseményei.

A védelemre kiválasztott vonal, amelyet a német hadseregek szept. 9. és 15. között foglaltak el, keletről nyugat felé haladva *St. Ménehouldnél* kezdődött és *Reimstől* északra, *Laon* és *Soissons* között, *Noyonon*, *Boyen*, *Albenen* és *Arrasn* át *Lilleig* terjedt. A meglehetősen hosszú vonal védelmén az első három német hadsereg osztozkodott meg. A német trónörökös vezette 5. hadsereg az Argonnokon át való ügyes visszavonulása után Verdun alá szállt és ezt fogta körül északon és keleten. Melléje sorakoztak a Metz várából kirendelt csapatok. Szorosan ezek mellett maradt meg a 6. német hadsereg, amely nagyjában a *Meurthe* folyóval párhuzamosan szállotta meg a vidéket. Az Elzászban hadakozó 7. német hadsereg állapotában változás nem volt.

Szóvá kell tennünk a német 6. hadseregnek azt a támadását, amelyet az szept. 3. és 5. között hajtott végre *Nancy* felé, nyilván azért, hogy fogva tartsa az előtte álló francia erőket. A franciáknak nagy erővel végrehajtott ellentámadása elől azonban kitért és *Metz-Blamont-Cirey* közé húzódott vissza.

A nagy csatának utójátéka a *Camp de Bomains* (St. Mihiel mellett a Maas folyó mentén) nevű erősség eleste volt. A franciák ugyanis akkor, mikor a német hadak visszahúzódtak, Tóul várából nagy erővel elfoglalták a Maas és a Mosel közötti térséget. Állásaik főként a Maas jobb partján elterülő *Côtes Lorrainesn* voltak igen erősek és kellemetlenek a németek számára. Ezen a magaslaton épült fel az említett erősség is, amelyet a németek szept. 25-én foglaltak el. Az erősség elestével ür támadt a Verdun és Tóul között épített várvonalban, a németek birtokába jutott a két vár között épített vasút, amiknek fontossága csak a későbbi harcokban tűnt ki igazán.

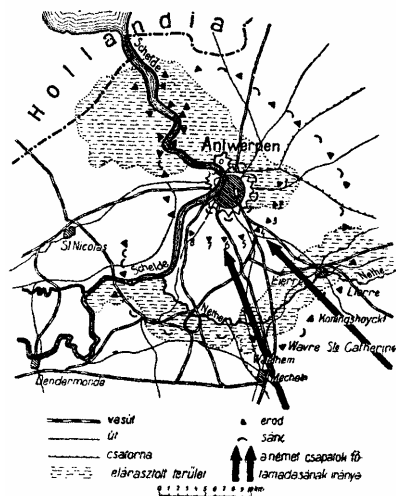
6. Antwerpen ostroma. A nyílt csatát kerülő belga sereg egy része Antwerpenbe menekült. Antwerpen nemcsak Belgiumnak, hanem a világnak is egyik legerősebb és legnagyobb vára hírében állott, amelyet a jelenkor erődítési elvei szerint és a technika legújabb vívmányainak eszközeivel megerősítettek. A vár magvát, 5-6 kilométer távolságban, régebben épített erődök vették körül (az ábrán a számozottak). Ezt nem is oly régen egy 17 erődből, üteg- és más sáncokból álló második és külső erődgyűrűvel vették körül, amely átlag 18 kilométer távolságra volt a vár középpontjától. A vár kerülete kereken 130 kilométer volt. Ostroma már azért is bajos volt, mivel mocsarak, folyók (*Scheide* s ennek mellékveze, a *Nethe*) és csatornák vették körül majdnem minden oldalról. A csatornák révén a vidék nagy részét el is áraszthatták.

A vár ostromával már azért is vártak a németek, mivel nehéz és ostromló tüzérségükre Franciaországban volt szükségük. Be kellett

venni a várat azért, mert benne húzódott meg a 60,000 emberre becsült belga hadsereg és az angol segítőcsapatok egy része. Ezek Brüsszel felé minduntalan kitörvén, nyugtalanították és veszélyeztették a német hadsereg hátát. Katonai főfontossága pedig abban rejlett, hogy birtokával, hatalmas támaszpontot nyerne azok a német seregtestek, amelyek Flandriába és a tengerpart mentén kívánnak előnyomulni; a vár birtokával továbbá elejét vehették minden angol partraszállási kísérletnek. Az ostrom szept. végén kezdődött. A támadó csapatok főparancsnoka *Beseler tábornok* volt. A támadás a vár délkeleti része ellen irányult, ahol a *Lierre*, *Koningshoyck*, *Waivre St. Catherine* és *Waelhem* nevű erődök voltak. Ha ezek elesnek,

a külső övben 14 kilométer széles ürr

támad, ami mindenesetre elegendő volt ahhoz, hogy a támadó szellemtől áthatott ostromlók előretörvén, tűz alá vegyék nemcsak a külső vonalat többi erődét, hanem a belső vonalat és magát a várost is. A német tüzérség itt is a 42 cm-es és az osztrák-magyar 30.5 cm-es mozsarakkal ért el csodálatos eredményt, amennyiben pár nap alatt rommlotta a várépítés mesterműveit. Október 1-én a *Wawre St. Catherine* erőd, a melléje telepített sáncokkal együtt elesett. Másnap *Lierret*, *Koningshoyckot* és *Waelhemet* érte hasonló sors. A belső erődök felé vezető út tehát szabaddá lett. Okt.

7-én keltek át a németek a *Nethe* mocsarakkal szegélyezett vízén, másnap pedig már a 4-8. számú belső erődökbe és a városba csaptak be a német ágyúgolyók. Okt. 9-én elhagyták a védők ágyúi és miután a belső vonal két erődje is elesett, délután, az ostrom 12. napján és szinte kardcsapás nélkül a városba is benyomultak a németek. Az őrseregnek nagyobb része kereket oldott s egyrészt a még szabad belga tengerpart mentén Flandriába, másrészt hajókon Franciaországba és Angliába hajózott. Az elfogottak száma ötezer s a zsákmány roppant nagy volt, a tüzérségi anyagban kereken 500 új ágyú. A városban és a kikötőben fölhalmozott árúk és anyagok is a németek kezére kerültek. A várak ostromának történetében eddig ismeretlen, tüneményes siker elsősorban is a belga és angol hadvezetőség tehetetlenségén alapult. Kétségen kívül döntő hatásúak voltak a nagy mozsarak; hamar megtörték a védők fizikai és erkölcsi erejét. Bebizonyosodott, hogy a könek,

betonnak és páncélnak élettelen ereje összeomlik a támadó csapása alatt, ha a védő sereg vakondok módjára inkább az erődökbe, vagyis a föld alá bújik abban a szent meggyőződésben, hogy így is megvédheti hazája függetlenségét!

7. Küzdelmek Flandria birtokáért. Szeptember hó derekán a franciák és az angolok újabb kísérletet tettek a német csatavonal jobb szárnyának átkarolására. Amikor ez nem sikerült, friss erővel mind jobban északnyugatnak vonultak, hogy így kíséreljék meg az ellenséges csata vonal felgöngyölését. A németek sem voltak restek, hanem új seregesteket vetettek a harcba, amelyekkel ellentámadásokat kezdtek, sőt ők is ellenfeleik átkarolására törekedtek. A megkerülésre való kölcsönös törekvés eredménye az volt, hogy mind a két fél szárnya észak felé napról-napra meghosszabbodott, míg végre a tengerparthoz értek. Mindez természetesen heves harcok között történt.

Október elején a német lovasság másodszor is bevonult Lilibébe, sőt *Hazebrouck* és *Lens* között szétszórta a vele szemben fölbukkanó ellenséges lovasságot. Nemsokára, engedve a nagyobb erejű ellenséges lovasságnak, egyidőre megint kivonultak a németek Lilibéből, okt. 14-én azonban, még pedig kemény harc árán, a vár végleg a németek kezére jutott.

Hogy a szövetségesek további átkaroló támadásai ellen a németek csatavonaluk jobb szárnyát biztosítsák, Nyugat-Flandriát is meg kellett szállaniok. A *Gentből* induló csapatok okt. 14-én *Brügget*, másnap pedig *Ostendet* foglalták el, sőt hogy a nagyon fontos *Yser-csatoma* mentét is biztosítsák a maguk számára, a Brügge és Courtrai közötti területet is megszállották. Ámde a franciák és az angolok is fölsímték a csatorna fontosságát, amiért ők is csapatokat küldöttek *Ypern* és *Nieuport* vonalába. Okt. 20-án már heves harcokra került a sor, amelyekben, a helyek fontossága következtében nagy elkeseredéssel, de váltakozó szerencsével mérték össze fegyvereiket a küzdő felek. Mivel pedig az ántánt a csatorna mentét elárasztotta és így a terepet hadműveletekre alkalmatlanná tette, mind a két fél azokért az utakért és hidakért küzdött, amelyek a csatornához és ezen át az ellenség területére vezettek. Ide hozták az angolok és a franciák tartalékaikat és a belgákat is ide rendelték, a németek pedig nemcsak újonnan szervezett csapatokkal és tenger észgyalogságuk egy részével, hanem a 4. (würtembergi herceg) és a 6. (bajor trónörökös) hadsereggel védelmezték a terepet.

Okt. 24-én a németek hosszú vonalon megverték ellenségeiket és hatalmukba kerítették *Biucshootet*, tűz alá vették a csatorna nyugati partját, sőt egyes helyeken még át is jutottak a csatornán. A legelkeseredettebben küzdöttek egymással *Nieuportnál*, *Dixmuidennél* és *Ypernnél*. Nieuportnál mind a két fél az oldalába akart jutni a másiknak,

Dixmuidennél áttörésre törekedtek, Ypernnél pedig megint a kölcsönös megkerülés volt a szándékuk. Nieuportnál szakadatlanul támadták egymást; a harcba még az angol flotta egy része is beleszólt, amely *Ostendet, Middelkerket, Blankenberget* és *Zeebrüchét* lődözte. Az angol flotta azonban hamar eltakarodott, mikor a németek nehéz ágyúkkal rakták meg a tengerpart mentét. November 1-én a németek elragadták a *Messines* körüli magaslatokat, vagyis kezét nyújtottak a Liliétől északra küzdő csapattesteiknek. Nov. 10-én *Langemarckot* és *St. Eloit* veszítették el a szövetségesek, sőt mi több, másnap az annyira fontos *Dixmuident* is átengedték a németeknek. A rettenetes harc egy pillanatil sem szűnt meg s egyik fél sem dicsekedhetett érdemleges sikerekkel.

8. A szövetségesek támadásai 1914 december havában. A Flandria birtokáért vívott harcok elcsendesülésével mindkét fél arra törekedett, hogy állásait megtartsa és ezek oltalma alatt fegyveres erőit rendezze és új küzdelemre ott csoportosítsa a támadásra, avagy a védelemre, ahol a hadi helyzet és a terep viszonyai, valamint az ellenfélről érkezett hírek alapján a sikerre kilátás volt.

November végén az ellenfelek az Északi-tengertől le egészen Svájcig azon a 950 kilométer hosszú vonalon állottak, amely nagyjában *Nieuport, Ypern, Loos, Albert, Noyon, Somme-Py, Dun, St. Mihid, Pont-à-Mousson, Blamont, Markireh, Thann* városok és a svájci határ között húzható. A hosszú arcvonalon a belgák 27, az angolok 49, a franciák pedig 873 kilométert tartottak megszállva. Mind a két fél elégedetten nézett farkasszemet egymással. A németek nemcsak nagyot sújtottak ellenfeleik fejére, hanem az európai keleti harctéri helyzet következtében megfogyott seregeikkel mindenütt nemcsak hogy visszaverték a szövetségeseknek néha nagy erővel végrehajtott támadásait, hanem itt-ott elragadták tőlük a fontosabb támaszpontokat is. A franciák vérmes reményekkel néztek a jövő elé, miután Paristól, az ország szívéből viaszorították az ellenséget. A szövetségesek abban reménykedtek, hogy az olasz határokról elhozott francia seregtestekkel, a gyarmatok színes segítőcsapataival, az újonnan alakított angol csapatokkal és a megmaradt belgákkal mégis csak áttörik valahol a németek állásait.

A németeknek most már az egész Európát magába foglaló harctér keleti felében az oroszok ellenében is nagyobb erőket kellett csatasorba állítaniok, mert Ausztria és Magyarország, valamint az ezek támogatására rendelt csekélyebb német erők már alig tarthatták magukat az orosz kolosszus ellenében. *A főharctér a keleti lett, míg a nyugati mellékes események színhelyévé vált, ahol erőmegtakarításra kellett törekedni.* Az erőmegtakarítás következtében hátramaradt kisebb német seregek a túlerőben levő szövetségesekkel szemben a védelemre szorultak,

amelyben csekélyebb erők is megállhatják a helyöket. A számbelileg gyengébb félnek azonban a harc különös eszközeihez kellett folyamodnia. Az itteni védelemben a különös harceszközök abból állottak, hogy a németek a technika vívmányainak felhasználásával és a helyszínén található különféle anyagokkal bevehetetlenné, vagy legalább is ellenállóbbá tették azt a gondosan kiválasztott területet, amelyen küzdeniök kellett. Az itt kifejlődött különös harcot *állásharcnak* nevezzük. Ennek folyamán előbb a németek, később pedig a szövetségesek is az egész csatavonalat csodálatraméltó módon megerősítették. Az állásharc nem új a népek háborúiban, de soha sem volt reá eset, hogy ily hosszú vonalon és éveken át nézzenek farkasszemet egymással a földre vájtt sáncok mögül. Ebben a harcban nemcsak a modern, hanem a régi fegyvereket és harci eszközöket is alkalmazták a legegyszerűbb és javított formákban. A föld felett és annak gyomrában szakadatlanul rettenetes harc dúlt, s oly kemény próbára tette a katonák elméjét, testi és erkölcsi erejét, hogy ahhoz foghatót soha sem olvastunk előző hadjáratok történetében.

December havában oda jutott a dolog, hogy a szövetségesek elég erőseknek érezték magukat a németek megtámadására. A németek helyzete annyiban volt súlyos, hogy az ellenséges erők csoportosítását és szándékát csak nagy nehezen tudták kipuhatolni. Eleinte úgy tetszett, hogy az angolok, támogatva a franciák és a belgák által, *Ypern*- η él akarják áttörni a németeket. A hónap elején, amikor ugyanis az elárasztott területek némileg fölszikkadtak, mind a két fél élénk harci tevékenységet fejtett ki a végből, hogy tért nyerjen. A váltakozó szerencsével folyó harcnak azonban nem volt meg a kívánt eredménye. Dec. 12-én a franciák sikertelenül támadták *Langemarckot*, míg 16-tól 19-ig az angolok, a franciákkal és a belgákkal együttesen, *Niewport* környékén akarták áttörni és felgöngyölni az ellenséges csata vonalat. Vállalkozásuk nem sikerült. Dec. 20-án csupán *Bixschootenél* támadtak hiába a szövetségesek, 26-tól kezdve már a csatorna egész hosszában próbáltak szerencsét. Kudarckuk után január közepe táján azonban abba hagyták támadásaikat.

Bethun és *Arras* között, főként *Neuve Chapelle*, *Festubert*, *Givenchy-la-Bassée*, *Vermelles*, *Loos*, *Souchez*, a *Loretto* magaslat és *Neuville* birtokáért csaptak össze hevesen az ellenfelek. Egyik fél sem vívott ki sikereket, összeomlottak a szövetségesek támadásai: *Albertnél*, *Noyonnsl*, *Soissonnil*, *Beimstől* északra, dec. közepén pedig *Perthesnél*, *Beauséjournkl*, *Tahurenél* és *Massigesnél*. Az Argonnokban *Four de Paris* volt a tűzpontja a csatátérnek, ahol a franciák minden erőlködésük ellenére sem kerekedhettek felül. *Verdun körül* ágyúharo dúlt, ami közben hiába rohant ki a vár őrserege. A *Côtes Lorraines* és

a *Woewre sikságon* egy tapodtat sem hátráltak a németek, bár a franciák Toulból minduntalan erősítéseket kaptak. Sok vér hiába folyt a *Bais de Prêtrében* (Priesterwald) is; a Nancyból és Epinalból előtörő franciák véres fejvel vonultak vissza; heves ütközetek voltak a Vogézek zordon hegyeiben és tovább Elzászban is le egészen a svájci határig, anélkül azonban, hogy a francia alpesi vadászok babérokat arathattak volna. A szövetségesek heves és nagy áldozatokkal kapcsolatos támadásainak tehát sehol sem volt meg a kívánt eredménye, mivel nem volt meg az egységes vezetés és mert elkéstek az oroszoknak Lodz irányába végrehajtott nagy támadásával szemben.

9. Csaták 1915 augusztus végéig. 1915 január havától augusztus végéig e harctéren szakadatlanul küzdöttek egymással az ellenfelek, A megerősített állások elleni harc oly arányokat öltött, aminőket a múlt háborúiban soha sem tapasztaltunk. Engedve annak a taktikai tételnek, hogy egyedül a támadás hoz döntő sikert és tévedve a védők erejében, a szövetségesek állandóan ostromolták a németek alkotta védőállásokat. Kudarcuk az egységes vezetés hiányának tudható be és annak, hogy a döntő pontokon a győzelem zálogát magában rejtő tömegeket összehozni semmikor sem voltak képesek. Ez abban leli magyarázatát, hogy a védelemre utalt területeken, a németek támadásától való félelmükben, a kelletténél több erőt hagytak.

A németek nem a puszta védelemben vívták ki döntő sikereiket, hanem amint alkalom kínálkozott és célszerű is volt, ellentámadásokkal fokozták ellenfeleik veszteségét. Eljárásukkal nemcsak a saját akaratukat érvényesítették, hanem fönntartották csapataik frissességét, támadó szellemét és a legtöbb esetben kevés veszteség árán birtokukba kerítették a szükséges állásokat.

Összegezve a harcok eredményét, látjuk, hogy a szövetségesek napról-napra fogytak és gyengültek emberanyagukban és hadi szereikben, vagyis a németek lassanként kedvező feltételeket teremtettek későbbi támadásukhoz.

Nem ismertetjük az állásharc összes hadi eseményeit. Csupán a döntő jelentőségű csatákat említjük fel.

A champagni téli csata. Az Oise mellett épült Noyonnál a németek csatavonala keletnek hajlott és általában az Aisne folyótól északra elterülő magaslatokon húzódott végig. Amióta a Marne-menti nagy csata után ide húzódtak vissza a németek, alig volt itt valamirevaló esemény. Január havának második harmadában és a hónap végén azonban a németek megverték a franciákat. *Soissonnál* az Aisne folyón ugyanis fontos átjáró volt. Ez a pont legközelebb esett Parishoz. Mivel pedig a folyótól északra elterülő magaslatokon a franciák fészkeltek be magukat, Soissonnál erősítéseket vonhattak magukhoz a végből,

hogy áttörjék az ellenséges csatavonalat. Ezt hiúsították meg a németek január 12. és 13-án, amikor nemcsak hogy elragadták a franciák-tól *Cuffies*, *Crouy* és *Vregny* községeket hanem 15-én az Aisne északi partjáról is elűzték a franciákat. A győzelem kiaknázatlanul maradt, mivel a kiáradt folyó gátat vetett a további előnyomulásnak. A franciák ellentámadásai kudarccal végződtek, veszteségük pedig, a németek becslése szerint, kereken 25,000 ember volt. Innen nem messze keletre ugyancsak a németek arattak győzelmet jan. 26. és 27-én a *Craonne* körüli magaslatokon. Itt is félni lehetett attól, hogy a franciák jól megválasztott erős állásukból visszaszorítják a németeket és oldalába törnek a szomszédos állásoknak. A támadás eredménye az volt, hogy a franciák elvesztették sáncukat, a németek pedig jóval előbbre jutottak.

Február 3-5., azután 12-én, nemkülönb 17-20., és 25-28., valamint március 1-től 10-éig a franciák hevesen ostromolták a *Souain*-től, *Perthestől* és *Massigestől* északra épített német állásokat azért, hogy ezeket áttörve, az Argonnokat elfoglalják és Verdun tájáról is elverjék a németeket. Támadásuk távolabbi célja *Vouziers* és *Sedan* volt's ezzel nemcsak a németeknek nyugatra, Arras és La Bassée alá vezető valamennyi útját és vasutját akarták hatalmukba keríteni, hanem abban is bizakodtak, hogy kiverik a németeket Franciaországból. A kárpáti nagy küzdelmekkel egyidőben végrehajtott támadásban hét francia hadtest vett részt. A lőszer pazarlásával váltakozva és szakadatlanul támadó francia seregtesteket azonban vereség érte. Ebben a csatában használták legelőször a franciák az amerikaiak gyártotta tüzérségi lőszernek igen nagy mennyiségét.

Szeptember közepéig ezen a területen alárendelt jelentőségű harcok voltak, aknaharcokkal és fojtó gázokat fejlesztő bombák gyakori alkalmazásával.

Az yperni csata. A mesterségesen elárasztott Nyugat-Flandriában (Nieuport és Ypern között) csak április második felében mozdultak meg a hadakozó felek, amikor a talaj felszikkadt. A szövetségesek *Lombazydet* akarták elfoglalni. Kudarccal végződött nemcsak ez a vállalkozásuk, hanem az is, hogy a támadó és az Yser-csatoma bal partjára átjutott németeket *Dree Grachtenél* (ápr. 4-9.), *Steenstraatenél*, *Het Sasnál* (május 15-20.) a csatorna jobb partjára szorítsák vissza. Fényes eredményt értek el a németek április 23-30-án, amikor nagy lendülettel végrehajtott ellentámadásukkal ugyancsak szűkre szabták a szövetségeseknek *Ypern körüli állásait*. Hiába rohanták meg májusban és júniusban ismételen a szövetségesek a németeket, mert ezek egy lépést sem hátráltak, kivéven *Hooge kastélyát* és a *Zillebeckenél* levő 60. számú magaslatot, amelyeket elhagytak, hogy felesleges vérparlást ne okozzanak.

Ha a jelek nem csálnak, ezen a csatatéren állították fel a németek azt a nagy ágyút, amellyel április végén a tőlük 23 kilométernyi távol-
ságra levő *Dünkirchent* bombázták a világ nagy ámulatára. A titkot még
ma is sűrű fátyol borítja.

A lorettói csata. Lille és Arras között a németek *Neuve Chapelle*,
Givenchy la Bassée, *Vermelles*, *Loretto magaslat*, *la Targette* és *St. Lau-*
rent városok között építették fel védőműveiket. Velők szemben állot-
tak: északon, *Bethune* körül, az angolok, délen pedig a franciák.
A csatatér tűzpontja az a hegy volt, amelynek tetején a *Notre Dame de*
Lorette nevű kis kápolna állott. Ugyancsak sok vér folyt *Neuville* falu
birtokáért és az *Écurie* falu határában *Labyrinthnák* nevezett megerő-
sített helyért, ahol valóságos útvesztőt alkottak a német lövészárkok.
Május közepétől június elejéig, amikor a franciák *Douai* felé tért akartak
nyerni, az aránylag keskeny 25 kilométer széles területen 12 francia
hadtest támadott hevesen és bámulatraméltó szívóssággal. Amíg La
Bassée előtt hiába rohanták meg az angolok a németek árkait, addig
délen a franciák *Lenst*, a *Loretto magaslatot*, *Ablaint*, *Carencyt*, *Neu-*
vület és az *Ecurietől* keletre elterülő magaslatokat támadták. A tü-
zérségi harc május 5-én kezdődött, míg az ellenséges gyalogság 9-én
indult rohamra. A németek néhány előretolt állásukat elhagyták, ennek
következtében azt hitték a franciák, hogy a Loretót, Ablaint és Ca-
rencyt is hatalmukba keríthetik. De ezirányú minden vállalkozásuk ku-
darcot vallott, mert közben beérkeztek a német tartalékok.

Május 15-ike után ellanyhultak ugyan a szövetségesek támadásai,
de június közepéig majdnem naponként és igen gyakran éjjel is meg-
kísérelték a német állások elfoglalását. A franciák csupán a Loretton
és a Labyrinthban nyertek némi tért. A nyár folyamán csupán árok-
harc volt, amelyben mind a két részről alárendelt erők sikereket elérni
nem tudtak.

Harcok a Maas és a Mosel közén és Lotharingiában. Élénken har-
coltak egymással az ellenfelek Verdun körül, valamint a Maas és a Mosel
közén a *Côtes Lorrainesnek* nevezett magaslatokon és a *Woerré síksá-*
gon. Verdun őrserege kitöréseivel tágítani szerette volna azt a gyűrűt,
amely a várat körülfogta. Erőlködése azonban mindvégig meddő ma-
radt. A *Côtes Lorraines* főként jún. 27-től július 5-ig csaptak össze
hevesen a franciák a németekkel *Les Emarges* falu határában. A támadó
franciákat azonban minden alkalommal vereség érte. *Les Epargestől*
délre a németeknek kitűnő állásaik voltak ott, hol a hegy tetején állottak
és azután *St. Mihiélnél*, ahol a *Camp des Romains* erősség birtokában
még a Maas balpartján is megvetették a lábukat. Ezt a bástyát is hiába
ostromolták a franciák nemcsak Verdunból, hanem Toulból hozott
csapatokkal is. Nagy csata fejlődött ki április 3. és 5-ike között, amikor

Combresnél, Êtainnél, Apremonfa&l rohanták meg egyidőben a németeket. A csatatér tűzpontja a *Bois Brûlé* volt. Nagy tömegekkel többször akarták áttörni a németeket a Maas és a Mosel közén is. *Flirey, Begniéville, Fey* és *Norroy* határában zajlottak le a legvéresebb ütközetek, ahol a franciák azért akartak Metz irányába tért nyerni, hogy a hátába jussonak a Verduntól keletre álló németeknek. Nagy hírre vergődött itt a *Bois de Mort Mare* és a *Bois de Prêtre* (Priesterwald), amely utóbbinak birtokáért ezer számra estek el a franciák. Az ádáz harcokban mindenütt a németek maradtak a győztesek.

Lotharingiában, Pont a Mousson és a Donon-hegy között, ahol az állásharc egy pillanatig sem szűnt meg, csupán a *Bois de Parroy*-ban voltak említésre méltó nagyobb ütközetek.

A német trónörökös győzelme az Argonnokban. Hogy Verdun nyugati arcvonalától távol tartsák a németeket, a franciák az Aisne és az Aire folyó közén elterülő *Argonnok erdőségébe* is benyomultak és erős állásokat építettek. Távolabbi céljuk az volt, hogy a hátába kerüljenek a Verdun körül álló német ostromló seregtesteknek. A németek ellenben, akik Varennes felől hatoltak be az áldatlan terepre, dél felé kívántak előrejutni, hogy a Verdunból Parisba vezető vasúti vonalat ejtsék hatalmukba, illetőleg hogy teljesen körülfogják a várat.

Mind a két fél nagy szívóssággal küzdött a különben is igen nehéz terepen mesterileg épített állások birtokáért. A német trónörökös vezette csapatok csak lépésről-lépésre haladhattak előre az erdő sűrűjében, míg június 28. és 29-én, valamint július 2-án, nemkülönben július derekán meglepően megrohanták és kiverték a franciákat a *Biesme-patak* mentén, a *Four de Parisnál* és a *La Füle Mortenél* (285-ös magaslat) épített sáncaikból. A németek becslése szerint a franciák legalább is 17,000 emberüket vesztették el ez alkalommal.

Hegyi háború a Vogézekben. Az Elzász birtokáért vívott 1914. évi harcok után a Vogézekben is leginkább az árokharc dúlt. A hegység északnyugati lejtőin, *Cireynél, Senonesnél* és a *Markirchtől* nyugatra eső völgyekben a németek támadtak, de csak lépésről-lépésre juthattak előre a nehéz terepen. Délebbre, a Vogézek középső és déli szakaszán, a zordon hegyekben sehol sem került nagyobb ütközetekre és csatákra a sor. Itt a hegyi háború sajátos harcai fejlődtek ki, amelyekben a franciák a *Markirchbe, Colmárba,, Mühlhausenbe* és *Altkirchbe* vezető völgyeket és ezeknek keleti kijárait akarták hatalmukba keríteni. Ellensúlyozásul a németek a *Breisach* völgyében vonultak előre és *Ban de Saptnil* rácsaptak a franciákra, akik ezután csendben maradtak. A *Fecht folyócska* völgyében, *Münster* környékén, mind a két fél alparancsnokainak vállalkozó szellemét és a csapatok derékségét dicsérő, de mindvégig váltakozó szerencsével folyó harcok zajlottak le télen

és nyáron: a *Lingekopf*, *Schratzmännle*, *Barrenkopf*, *Beichsackerkopf* nevű hegy kúpok, valamint *Metzeral* és *Sondernach* községek birtokáért. *Gebweüer* és *Thann* között inkább a tavasszal voltak nagyobb ütközetek. A *Doller folyócska* völgyében és *Altkirch* előtt a németek bár lassan, de mégis visszaszorították a franciákat. Noha döntés sehol sem történt, a németek annyiban kerekedtek a franciák fölé, hogy ezek nem szállhattak meg Felső-Elzászt, vágyaik netovábbját!

10. A szövetségesek együttes nagy támadása 1915 szeptember és október havában. A lorettói csata után aránylag nyugalom volt az egész harctéren. Bár a csátavonal hosszában váltakozva tüzérségi párbajok, kisebb erőkkal végrehajtott támadások, aknaharcok voltak, nagy csatára sehol sem került a dolog. Szeptember havában azonban elhatározták a szövetségesek, hogy megtámadják a németeket. A türelmét vesztett francia közvélemény is cselekvésre sürgette a hadvezetőséget, bár még nem volt együtt a szükséges tüzérségi lőszer és Anglia tartalékai-ból sok még alkalmatlan volt a harctéri szolgálatra. De szemrehányásai illetve a szövetségeseket és segítségért kiáltott Oroszország is, amelynek nemcsak fegyveres erejét verték meg és szorították vissza Minszk, Dünaburg és Riga vonalába, hanem lengyelországi hatalmas várait is rendre elfoglalták a központi hatalmaknak hadseregei. Siettetta a támadást a semleges balkán államok kétes magatartása is, de főként Bulgáriáé, amely ebben az időben már ugrásra készen volt. Azt hitték tehát a szövetségesek, hogy ha összeroppantathatják a németek csatavonalát és főlzabadják Franciaországot és Belgiumot, a balkán semleges államok szó nélkül hozzájuk csatlakoznak.

Felismervén előző támadásaik ama nagy hibáját, hogy nem egyidőben hajtották végre azokat a németek állásai ellen, tehát sikerük sem lehetett, most a Champagneban és az Artoisban egyidőben rohanták meg azokat, összes tartalékaikat harcba vet ve és hadi eszközeiket felhasználva. Abban a meggyőződésben küldték rohamra csapataikat, hogy szétszórván a németeket, Belgiumban, *Namur körül* foghatnak kezét egymással.

Szept. 23-án kezdődött a tüzérség viaskodása. Az Északi-tengertől le egészen a Vogézekig napról-napra fokozódó tüzzel valósággal elárasztották a németek állásait. A pergőtűz eddig még soha sem tapasztalt hevességet ért el és az *Artoisban 50*, a *Champagneban pedig 70 órán át szakadatlanul tartott!* Az első védelmi vonalak mögé hajított ágyugolyók, az úgynevezett *zárótűz*, pedig útját állta azoknak a német tatalékoknak, amelyek az első vonalakban küzdők segítségére kívántak sietni.

Az *Artoisban* a gyalogság szept. 25-én indult rohamra, amikor már azt hitte a vezetőség, hogy tarthatatlanokká váltak az ellenséges

árkok a tüzéség megsemmisítő tüzelése következtében és hogy könnyű szerrel áttörik a németek állásait. Az angolok *Ypern* alatt csupán színelég támadtak, míg *Armentierestől* délkeletre és a *la-basséei csatornától* északra, Lille felé, komolyan előretörtek. Bár támadásukat fojtó és mérgei gázokat gerjesztő bombák nagy arányú alkalmazása előzte meg, győzelmet sehol sem arathattak. A franciák *Soucheznél* ugyan bejutottak a teljesen szétlőtt német árkokba, de itt és *Neuvilenei* is hamarosan visszaverettek. Másnap Loosnál az egyik német hadosztályt kiverték első vonalbeli árkaiból, amire a teljesen összelőtt *Souchez*t is átengedték a franciáknak, veszni hagyván ágyúikat és az állásokba beépített egyéb hadi eszközeiket. A később és ugyancsak nagy erővel intézett támadások azonban a németek állásai előtt összeomlottak. A heves harc október havára is áterjedt, de csupán az a sikere volt, hogy *Loos*, *Souchez* és *Neuville* között benyomták a német csatavonalat. A második védelmi vonalat azonban sehol sem érhették el a szövetségesek, sőt a németek ellentámadásai következtében lassan elvesztették azokat a helyeket, amelyek későbbi támadásaik kiinduló pontjai lehettek volna.

Sokkal hevesebben csaptak össze az ellenfelek a *Champagne*-ban, ahol a franciák a *Souain* és *Servon* közötti és alig 25 kilométer széles területen támadtak. A keskeny részen rohamra rendelt nyolc francia hadtest több helyen áttörte a német állásokat és elfoglalta a *Navarin* körüli magaslatokat, a *193-as tetőt*, *Tahuret*, *Butte du Mesnil*t, a *champagni házakat*, valamint a *199-es* és *191-es magaslatokat*. Ezen a vonalon túl azonban már nem jutottak, vagyis a németek második védelmi vonalát nem érték el. Ezzel igazában végeszakadt az áttörés kísérletének és nem akadt dolga annak a nagy francia lovastömegnek, amely Souainnál rohamra készen állott a menekülő németek letiprására. A harc azonban nem ült el, hanem még október 4-éig tartott. Ebben és "később is a németek tartalékaikkal ellentámadásokat kezdtek, amelyek a friss francia csapatokkal újra heves harcokra vezettek, főként *Tahure*, *Butte du Mesnil* és a *Massigestől* északra elterülő emelkedések birtokáért. Október közepén nemcsak hogy ellankadtak a franciák támadásai, hanem annyira visszavetették őket, hogy az elhódított első német vonalból csupán Somme Pytól és Tahuretől délre levő terep, valamint Massigestől északra a magaslatok maradtak a franciák kezén. A vidék felett magasan kiemelkedő *Butte du Mesnilen* és a *champagni házakban* megint a németek voltak az urak.

A nagy erővel végrehajtott támadás tehát már szept. 25-én kudarcot vallott. Ismét bebizonyosodott, hogy ha az áttörés az első pillanatban csütörtököt mond, később semmiesetre sem sikerülhet. Bár hétszeresen nagyobb erővel és a fél világ által hónapokon át gyártott lőszer elpazarlása után indultak rohamra a szövetségesek, áttö-

résük valósággal vérbefulladt. A németek győzelme kétségen kívüli volt, ami a vezetőség és a csapatok soha el nem halványuló dicsősége lesz.

11. Verdun ostroma. 1916 február 22-én többek között azt jelentette a német hadvezetőség, hogy a Maas-magaslatokon (Côtes Lorraines) megtámadták a franciáknak azt az állását, amelyet *Consenvoye-Azannes* faluk magasságában másfél év óta az erődítési művészet minden eszközével kiépítettek; a támadást tíz kilométernél nagyobb szélességben és három kilométer mélységben vitték keresztül! A támadással a világháború legnagyobb hadi eseményeinek egyike kezdődött. Célja volt, hogy Verdun vára alá" csalják és azután megsemmisítsék azokat a francia tartalékokat, amelyeket a francia hadvezetőség az ántánt tavaszi általános offenzívájához készített elő. Másik oka pedig az volt, hogy ha

lehet, bevegység Verdunt, melynek nemcsak stratégiai jelentősége volt, hanem amely jelképe lett Franciaországban az életnek és a győzelemnek. Határtalanul bíztak ellenálló erejében. Ez a tudat annyira meggyökeresedett a franciákban, hogy lelkök teli volt azzal, hogy *amíg a vár áll, addig él a nemzet, ha pedig az elesik, vele bukik egész Franciaország!*

A vár berendezésére nézve megemlítjük, hogy amióta az fölépült, soha sem szüntek meg javítani rajta. Annyira szaporították a vár erődjeit, üteg- és más sáncait, valamint védelmi berendezéseit, hogy azok utoljára 50 kilométeres körön valóságos útvesztőt alkottak. Az állandó és páncéltornyokkal felszerelt erődök a Maas mindkét partján épültek két egymás mögötti vonalban, még pedig a folyó jobbpartján kilenc, a balpartján pedig hét. Nagyon fokozták az erődök ellenálló erejét a

technika ama vívmányai, amelyeket a már másfél éve dúló állásharcban tanultak meg értékesíteni és becsülni.

A tűzérség roppant nagyarányú anyagának támogatásával a német gyalogság, amint azt fentebb említettük, február 22-én tüneményes sikert ért el a Maas jobbpartján. Másnap ugyanitt *Brabant* és *Raumont*, valamint a *Beaumont* falu körüli erdőségek jutottak a németek kezére. Különösen heves harcok zajlottak le a *Bois de Coures* és *Herbébois* birtokáért. Február 25-én elvesztették a franciák *Côtelettes*, *Marmont*, *Beaumont*, *Les Chambrettes* és *Ornes* falvakat, vagyis a németek a Louvemont körüli magaslat alá érték. Február 26-án nemcsak a Louvemonttól délre elterülő magaslatról űzték el a franciákat, hanem kiverték őket a *Raudiomont* körül telepített sáncokból és betetőzték a napot azzal, hogy *elragadják a legerősebb erődöt, a Douaumontot* 27-én a franciák összes itt rendelkezésre álló erőikkel ellentámadást kezdtek, hogy visszafoglalják fontos erődjüket. Minden kísérletük meddő volt, sőt a németek itt még *Hardaumontot*, a Maas közvetlen közelében pedig *Chammouillet*, *Vacherauillet*, a *Côte de Tahut* és a *Brasig* terjedő erdőt is hatalmukba kerítették. Március 3-án *Douaumont falut* is elvesztették a franciák. A következő napok harcai után a németek állásai Brastól a Côte du Poivre hegyháton, Tbiaumonton át Vaux falu északi szélének hosszában egészen *Damloupig* érték. A szakadatlanul tartó francia ellentámadások kivétel nélkül mind a németek tűzében omlottak össze. *Vaux* erődjébe is bejutottak (márc. 8.) a németek, de ezt, mint tarthatatlant, csakhamar földadták.

A németeknek a Maas-menti magaslatokon elért sikerére a franciák a *Woewre síkon* telepített állásaikat is földadni voltak kénytelenek, vagyis február 29-én elvesztették *Dicppet*, *Abaucourtot*, *Blanzeéb*, az ettől délre elterülő erdőt, azután még *Manheullest* és *Champlont*. Március 7-én ragadták el a németek kemény harc után *Fresnest*.

A Maas balpartján a támadás március 7-én indult meg, amely napon a franciák elvesztették *Forges* és *Begneville* falukat és a *Bois de Corbeaut*, valamint a *cumieresi kis erdőt*. Az ellentámadásokat a németek itt is visszaverték. Március 14-én foglalták el a németek a *Le Mort Homme* nevű magaslatot, március 20-tól kezdve pedig az *Avacourt* és *Malancourt* között telepített ellenséges vonalakat foglalták el.

Ezután lassabban haladt előre a támadás a franciák mindinkább nagyobbarányú ellentámadásai következtében. Így április havában a Maas jobbpartján csak *Thiaumont körül* érték el sikereket a németek, míg a balparton csupán *Raucourtot* és *Bethincourtot*, valamint a *Termitenhügelt* ragadhatták el. Egyébként heves harcok voltak azokkal a francia seregtestekkel, amelyeket az elvesztett területek visszafoglalására hoztak Verdun alá. Május havában a jobbparton meddő harcokat vívtak

az ellenfelek, mert egyik sem nyert tért, míg a balparton elvesztették a franciák *Cumierest*, a 304-es *magaslatot* és a *Mort Romme* délkeleti lejtőjére telepített árkaikat. Június havában veszítették el a franciák *Vaux erődjét*, a *thiaumonti erősségeket* és *Fleuryt*. Ezután lassan-lassan elült a nagy harc zaja, mert a franciák és az angolok a Pikárdiában kezdték meg nagyarányú hadműveleteiket.

Ha összegezzük a vár ostromának harcait, megállapíthatjuk, hogy a németek tüneményes sikere a meglepetés természetes következménye volt, párosulva az ügyes vezetéssel és a technikai eszközök roppant felsőbbiségével. Dicsérettel kell illetnünk a franciákat, kik minden rendelkezésre álló eszközzel görcsösen tartani iparkodtak a várat. Hogy mennyiben érték el céljukat a németek, kitűnik az elfoglalt terület nagyságából (300 négyzetkilométer), a sebesületlenül fogságba esett franciák számából (kereken 50,000 fő) és abból, hogy a semleges államok szakértői szerint a vár védelmében *tizenhat francia hadtest vett részt*. A franciák veszteségének nagyságáról nem lehetnek pontos adataink, de bizonyos, hogy több százezer francia katona lelte halálát és sebesült meg könnyen és súlyosan a pokoli küzdelmekben.

Keleti hadszíntér.

1. Események Galíciában. Az általános haditerv keretében már szoltunk arról, hogy Ausztria és Magyarország fegyveres erejének jutott a háború elején az oroszlánrészre annak a feladatnak, hogy megállítsa, illetőleg magára rántsa az orosz kolosszust, hogy ez el ne áraszhassa Németországot s hátába ne törhessen a Franciaországban hadakozó német seregtesteknek.

Minden jel arra vallott, hogy Oroszország délen a Szan-folyótól keletre Galíciát, északon pedig Kelet-Poroszországot fogja legelőször megrohanni. Nyilvánvaló volt, hogy ha Oroszország a Kaukázusban csupán egy hadtestet hagy vissza, akkor 27 európai, 2 kaukázusi, 2 turkesztáni és 5 szibériai, *összesen 36 hadtesttel és ugyanennyi tartalék hadosztállal, vagyis száznál több hadosztállal támad meg bennünket és Németországot*. Mivel azonban az ázsiai seregtestek fölvonulásához idő kellett, a háború első heteiben csupán 80 ellenséges hadosztállal számoltak had vezetőségeink. Minthogy pedig a Kelet-Poroszország védelmére rendelt német erők minden bizonnyal legalább is 20 ellenséges hadosztályt köthettek le, *ránk hatvan orosz hadosztály támadhatott*.

Feladatunkat csak abban az esetben teljesíthettük, ha a még föl nem készült orosz seregtesteket megrohanjuk. A pusztá védelemtől már csak azért is le kellett tennünk, mert akkor északról és délkeletről bekerítenek és a kezdést, minden katonai vállalat sikerének alapfeltételét,

az oroszoknak engedték volna át. Hogy tehát a támadást minél nagyobb erőkkel hajthassuk végre, hadvezetőségünk még a Szerbia és Montenegró ellen szánt erők egy részét is Galíciába irányította. így az Oroszország ellen fölvonult haderőnk ereje összesen 12, még pedig egyenként három hadosztályból alakított hadtest, valamint néhány önálló gyalog- és 11 lovas hadosztály volt. Hozzáadva ezekhez a menet- és népfelkelő csapatokat, a gyalogság létszáma elérte a 750,000 embert.

A fölvonulás a megerősített Szán és Dnyeszter folyó mentén történt Przemysl táborvárától északnyugatra és délkeletre, még pedig a jobbszárnytól kezdve a következőképen:

Stryj és Csernovic között a Böhm-Ermolli vezette *2. hadsereg* (7. és 12. hadtest, a 20. honvéd, a 11. és 43. cs. és kir. gyaloghadosztály, a 35. népfelkelő gyalogdandár; lovas hadosztályok a Zbruc folyó mentén állottak);

Szambor és Lemberg között a *4. hadsereg*, amelyet Brudermann vezetett (3., 11. és 14. hadtest, népfelkelő csapatok és Zolkievig és Zlocovig előreküldött lovasság);

a *3. hadsereg* Auffenberg alatt Jaroslau körül (2., 6. és 9. hadtest; lovassága Lubacov környékén állott);

a Dankl vezette *1. hadsereg* a Visztula és a Szán folyók alkotta szögletben (1., 5. és 10. hadtest és 2 lovashadosztály);

a Visztulától északra, az oroszok által szabadjára hagyott Orosz-Lengyelországban, *Kummer gyalogsági tábornok* népfelkelő csapatokból és egy lovas hadosztályból alakított seregcsoportja nyomult előre, biztosítván hadseregünk balszárnyát;

tőle északra *Woyrseh tábornok* német hadteste alkotta a szélső balszárnyat, amely Kalis és Csensztouchau között alakult meg német honvéd csapatokból.

Az ellenség viszonyainak felderítésére hivatott lovasságunk és repülőink aug. 18-ig megállapították, hogy az oroszok a Visztula balpartját egészen elhagyták, hogy a Visztulától keletre, a határ közelében álló orosz hadtestek ütésre készen állanak és hogy Lublin körül és a Breszt-Litovszkából Ivangorodba vezető vasút mentén nagyobb elleneséges erők gyülekeznek. Ugyanekkor gyalogsággal erősített orosz lovasság tört be Galíciába a *Bug folyó mindkét oldalán*, azután *Bródynkl* és a *Zbruc* folyón át. Sejthető volt az is, hogy Kövel, Luck és Dubnó, valamint a Zbructól keletre, Proskurovnál is nagyobb elleneséges erők gyülekeznek, de ezt nem lehetett biztosan megállapítani. Az elleneséges seregtestek eme helyzetéből is kitűnt már, hogy minden oldalról készülnek megrohanni Galíciát. Ennek megakadályozására támadni kellett, még pedig a balszárnyal az ellen az orosz haderő ellen, amely északon legközelebb esett hozzánk és a legveszélyesebb is volt, amennyiben

megrohanva és visszavetve balszárnyukat, nemcsak a Galíciában föl-vonult seregtesteinket vághatta volna el a monarchiába vezető utaktól, hanem a németekkel együtt alkotott csatavonalat is szétszakíthatták volna. De azért is itt kellett legelőször torkon ragadnunk az ellenséget, mivel csak így támogathattuk a Kelet-Poroszország védelmére szolgáló gyenge német haderőket.

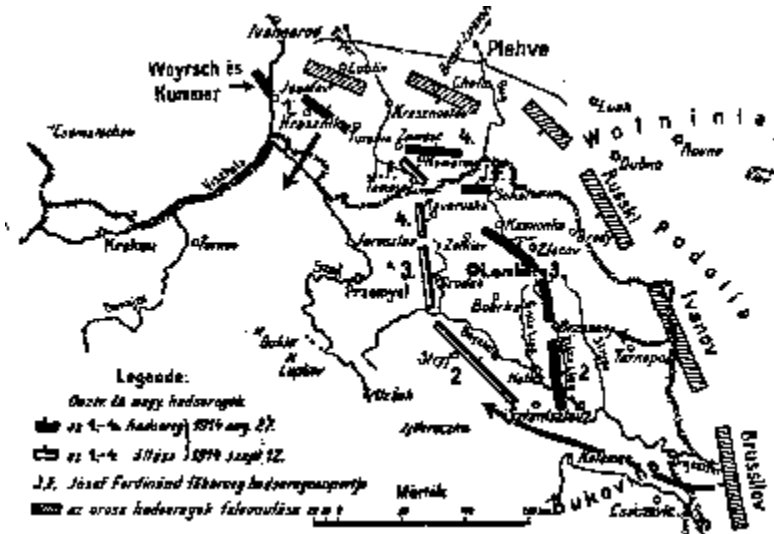
Augusztus 21-én még inkább beigazolást nyert, hogy az oroszok minden oldalról megrohanják Galíciát, mert a Lublin körüli nagy erőkön kívül *Sokalnkl*, *Brodynkl*, *Tarnopolnál* és *Huszyatinnal* nagy ellenséges erők bukkantak fel, Csernovic ellen pedig legalább is egy orosz hadosztály vonult. Ütött tehát a cselekvés órája! 1. és 4. hadseregünk parancsot kapott a Visztula és a Bug között álló ellenség megtámadására; a 3.-nak és 2.-nak az északkeletről és keletről jövő ellenséges seregeket kellett megállítania. Támadó csoportunk ereje 350 gyalogzászlóalj, 150 lovas század és 150 üteg volt, a védelemre utasított seregek pedig 200 gyalogzászlóaljból, 170 lovas századból és 130 ütegből alakultak.

A kraszniki és a zamosc-komarovi csaták. Amíg az 1. hadsereg jobbszárnya harc nélkül érte el *Janovot* és *Frampolit*, addig a balszárnya aug. 23-án a *Karasiovka-pataktól* északra, a *Visztula* és *Polichna* falu között megverte a vele szembekerült 4. orosz hadosztályait.. Másnap már Kraszniktól északra *Kluckovice* és *Popkovice* alatt állott Dankl balszárnya. Közben a Janó v és Frampol között előnyomuló jobbszárny előtt összeomlottak az oroszok támadásai, ami után Frampolnál is előre jutottak csapataink. Aug. 25-én az oroszok mindenütt észak felé visszavonultak, vagyis *a három napos kraszniki csata a mi győzelmünkkel végződött.*^

A Visztula balpartján haladó erők közül Kummer csoportja *Vierzbnik-Lasocin* vonalába jutott, előbb azonban *Tarlov* alól visszahúzódott, mivel nagyobb ellenséges erők megtámadták. Ugyanekkor Woysch német csapatai *Szydlovecet* érték el.

Közben megállapították, hogy 1. és 4. hadseregünkkel szemben az orosz 4. és 5. hadseregnek legalább is 14 hadosztálya áll és hogy a Kelet-Galíciába betört tekintélyes ellenséges erők Lemberg felé nyomulnak. Erre had vezetésünk az 1. és 4. hadsereg támadásának gyors folytatását és győzelmes befejezését határozta el azért, hogy utána a feleslegessé vált erőkkel az ellenség Lemberg felé nyomuló csoportját támadja meg. Ezzel egyidejűleg azonban 4. hadseregünk jobbszárnyát is biztosítani kívánta a *Hucva* és a *Bug* felől jövő orosz seregtestek támadásai ellen; mivel pedig a Bródy alól jövő orosz erők támadó csoportunk hátába is juthattak, ennek elhárítására a Bug felső folyása mentén is előre kellett tömünk.

Tervezett hadműveleteink a haderők átcsoportosítását tették szükségessé. A 4. hadsereg, amelynek jobbszárnyával a Hucva mentén kellett előretörnie, magához vonta *Badymnóbál* az újonnan alakított 17. hadtestet. Új seregcsoport alakult *József Ferdinánd főherceg* parancsnoksága alatt a 8. és 4., valamint a 41. honvéd gyaloghadosztályból. Ennek a csoportnak *Auffenberg* jobbszárnyához kellett csatlakoznia. A 3. hadseregnek (3., 11. és 14. hadtest) továbbra is útját kellett állania a Bródy és Tarnopol felől jövő ellenséges erőknek. Hogy ezt eredményesen megtehesse, *Kövess tábornok* alatt rendelkezésére jutottak még: a *Bohatyn* alá rendelt 12. hadtest, a *Brzezany* alatt álló 8. lovas és a Por

morzany alá visszavonult 11. gyaloghadosztály. A Zbruccal szemben csupán a Dél-Magyarországból vasúton jövő 2. hadsereg két hadteste maradt meg két előretolt lovashadosztállyal. Haderőink tehát ismét két nagy csoportot alkottak, amelyek közül az észak felé támadóban (1. és 4. hadsereg, valamint József Ferdinánd főherceg csoportja) erőink kétharmada volt, míg a megmaradt keleti részek (3. és 2. hadsereg) nehéz harcokat vívtak Kelet-Galiciában a náluknál jóval nagyobb ellenséges erőkkel.

Amíg a Dankl vezette hadsereg az előle visszavonuló oroszokat *Niedrzvica-Duza* alá követte, addig *Auffenberg* aug. 25-én *Jarcov-Tomasov-Budka* irányába tört előre. Az oroszok nagyjában a *Vieprz* és a *Bug* között támadtak. Aug. 26-án mind a két hadsereg arcvonalán lobot vetett a harc s hadtesteink nehéz harcok árán lépésről-lépésre tért nyertek az oroszokkal szemben. Dankl hadserege magához vonta a

Visztula balpartjáról Kummer hadseregcsoportját és vele együtt szeptember 1-ig *Lublin* alá ért, ahol a nagyon is erős állások mögül védekező ellenséget jobb- és baloldalában készült megtámadni. Auffenberg és József Ferdinánd haderői ugyancsak küzdve küzdöttek az ellenséggel; 29-én *Zamosc*ba, vonultak be csapataink, aug. 30-án pedig kivetették az oroszokat *Poturzyn-Laszczow-Komaww-Miacyn* (mind a négy Zamosc és Sokai között van) körüli állásaikból. Másnap sem ült el a harc, sőt az oroszok bár eredménytelenül, de többször ellentámadásokat kezdtek. Szept. 1-én *Komarovot* ejtették hatalmukba csapataink; ezután az ellenség látszólag *Grubieszow* felé vissza vonult. Diadalmaskodó hadseregünk azonban nem aknázhatta ki győzelmét, mert segítségére kellett sietnie a Kelet-Galícia védelmére rendelt 3. hadseregünknek.

Az első lembergi csata. A Kelet-Galíciába betört ellenséges erők visszatartására rendelt 3. és 2. hadseregünk aug. 25-én nagyjában *Zoltance-Bohatyn-Maninov-Nisniow* között állott. Az ellenség *Cholujov-Zlocov-Brzezany-Monasterzyska* (Podhójcétől délre) vonaláig jutott. A 2. hadsereg egyik gyalog- és egyik lovashadosztálya hiába támadt *MonasterzysMnál*, mert nem birt a nagyobb erővel. Aug. 26-án seregtesteink a következőképen állottak: Zoltance körül a 44. gyalogos a 11. honvéd lovashadosztály, Lembergől keletre (északról dél felé haladva) a 11., 3. és kissé délkeletre a 12. hadtest; a jobbszárnyat a 11. gyalog- és a 8. lovashadosztály alkotta; a 2. hadseregnek 7. hadteste *Zydacov* (a Stryj beömlésénél) alatt gyülekezett, míg a 20. honvéd gyaloghadosztály *Martinovnk* állott. Az ellenfelek kölcsönös előnyomulása eredményezte az első lembergi csatát.

Aug. 26-án, nem tekintve a jobbszárnyon az ellenséges nagyobb erők elől Bohatyn felé visszavonuló 11. gyalog- és 8. lovashadosztályt, többi seregtestünk keményen állotta a harcot. Még e napon segítségére rendelték az északi szárnyak: a 23. honvéd gyaloghadosztályt és egy népfelkelő gyalogdandárt.

Másnap úgy a 11., mint a 3. és 12. hadtest hátrálni volt kénytelen a mindenünnen özönlő nagyobb orosz erők elől. Aug. 28-án a 2. hadsereg Bohatyn felé támadást kezdett, hogy a Brzezanyról a 3. hadseregünk oldalába törni készülő oroszokat megállítsa. Ugyané hadsereg támogatására összpontosult. Halicsnál a 38. és még a 43. Landwehr gyaloghadosztály,

Aug. 29-én egész napon át nagy orosz erővel viaskodott a 12. és a 3. hadtest. A 2. hadsereg 7. hadteste és a 20. honvéd gyaloghadosztály sem nyert tért *Budanil* (Bohatyntól északra) és *Bohatynnál*, míg a halicsi csoport észak felé kissé előrejutott. Másnap még hevesebben támadtak az oroszok, aminek következtében úgy a 12., mint a 3. hadtest ismét visszavonult, még pedig most már *Vinniki* (Lemberg alatt) és *Bobrka*

közé. Hátrálni volt kénytelen a nagy ellenséges erők elől a 2. hadsereg is, amelynek jobbszárnya a halicsi hídfőbe vonult.

A 3. hadsereg támogatására rendelt 23. honvéd gyaloghadosztály és azután a népfelkelő dandár északon tört előre a 11. hadtest megsegítése végett azzal a lovas hadtesttel, amelyet közben *Zolkiev* környékén alakítottak meg. Bár ez a csoport Lembergől északra és északnyugatra aug. 30-án és 31-én sikereket ért el, nem változtathatta meg a hadsereg jobbszárnyán (vagyis Lembergől délre) a kárunkra esett döntést, ahol haderőink tekintélyes részét aug. 30-án érzékeny vereség érte.

Hivatkozással főhadiszállásunk félhivatalos kiadványára, látjuk, hogy a *Galiciában fölvonult négy hadseregünk valóban ádáz harcaiban 40 orosz hadosztállyal mérte össze fegyvereit, vagyis az ellenség haderejének zömét már most is magára rántotta.*

A második lembergi csata. Tekintettel az általános haditervre, az aug. 30-i események ellenére ha elvezet ős égünk nem adta fel a további küzdelmet, hanem haderőink átcsoportosítása után újra támadást rendelt el, hogy továbbra is fogva tartsa az orosz hadseregeket.

Amíg a jobbszárnyon álló és folyton erősítéseket nyerő 2. hadseregünk a Dnyesztertől délre *Sztaniszlau-Halics-Voljinov-Zuramo-Zydacov-Mikolajov* (utóbbiak a Dnyeszter mentén) között csoportosult, hogy esetleg az oldalába törjön azoknak az orosz seregtesteknek, amelyek a 3. hadsereg jobboldalába kivannak rohanni, addig a balkán harctérről felrendelt 4. hadtestünk *Szambomél* gyülekezett, 3. hadseregünk pedig a *Vereszica* (Grodok mellett folyik el) folyó mögé vonult vissza. Megfordulásra és támadásra kapott parancsot a 4. hadsereg (öt hadtesttel), amely, amint tudjuk, eddigelé arccal északnak *Zamoscnél* és *Komaromiéi* aratot győzelmet. A megfordulással kapcsolatos nehéz hadműveletet a hadsereg oly fényesen hajtotta végre, hogy már szept. 3-án kilenc hadosztállyal *Tomaszov* és *Korcmin* (Jarcovtól keletre) között állott arccal Lemberg felé. József Ferdinánd főhercegnek jutott két gyalogos két lovashadosztállyal az a feladat, hogy fedezze a 4. hadsereg hadműveletét, üldözze a megvert oroszokat, illetőleg ezeket megakadályozza abban, hogy a hátába törjenek a dél felé fordult 4. hadseregnek.

Közben kiürítettük Lemberget, a 3. hadsereg a *Vereszica* mögé vonult, a 2. hadsereg egyik hadosztálya megszállotta *Komámat*, többi seregtesteivel pedig, beleértve a Szambornál gyülekező 4. hadtestet, észak felé húzódvá, mindinkább tömörült. Az oroszok nem üldözték visszavonuló seregtesteinket, hanem minden irányból Lemberg felé törekedtek.

Mivel *Mosty-Vielki* és *Kamionka-Strumilova* felől nem mutatkoztak ellenséges erők, a 4. hadsereg *Niemerov* és (Eavaruskától délre)

Magierov felé megindult, a 2. hadsereg pedig azt a parancsot kapta, hogy a Dnyesztertől délre esetleg előretörő ellenséges erőknek állja útját. Hogy még inkább biztosítsák a 4. hadseregnek a balszárnyát és a hátát s hogy a döntéshez minden feleslegesnek tetsző erőt összpontosíthassanak, hadvezetőségünk József Ferdinánd egyik gyalog- és lovas-hadosztályát *Béz* (Ravaruska és Sokai között) felé irányította.

Szept. 6-án a 4. hadsereg *Kumikinél*, *Viszenkánkl*, *Magierovail* és *Iápnikinél* (mind a négy Javorov és Zolkiev között) már csak harcok árán juthatott előre és balszárnyában, *Hujcenél* és *Rzyckinél* (mind a kettő Ravaruskától északra) pedig ellenséges gyalogság bukkant fel s lovasságunkat visszavetette. Erre a főherceghez tartozó 3. hadosztály délnek tört, visszaszorította az előbb említett orosz gyalogságot, egylovas hadosztályunk pedig a 4. «hadsereg balszárnyára vonult ennek biztosítása végett. Szept. 7-én nagyobb ellenséges erők támadták meg a főhercegnek *Grubieszóvnal* szemben hagyott erőit; amikor pedig *Sokai* felől is előretörték az oroszok, a főherceget *Laszcovra* (Tomaszovtól északkeletre) rendelték vissza. Ugyanekkor a 4. hadsereg arcvonala nagyjában *Bzycki* és *Viszenka* között volt; ehhez most már a *Boroevics* vezette 3. hadsereg csatlakozott a Grodeki-tavaktól nyugatra egészen le Grodekig. Innen délre a *Vereszica-patak* mentén vonult fel a 2. hadsereg. Jobbszárnyunkat alkotta az a másfél hadosztály erejű csoport, amely népfelkelőkkel és lovassággal vonult fel a Dnyesztertől délre a *Stryj hosszában*, így állottak hadseregeink, amikor a második leMBERGI csata megindult. Mivel az oroszok nagyobb erejükkel a 4. hadsereg ellen fordultak, hadvezetőségünk elhatározta, hogy amíg a 4. hadsereg arcban ellenáll, addig a 3. és a 2. hadsereg északnak kanyarodva, az oldalába tör az oroszoknak.

A nagy csatát megelőzőleg azonban nézzük meg egy pillanatra a Dankl vezette 1. hadsereget. Szept. 2-án Dankl folytatta előnyomulását Lublin felé, de amikor jobbszárnyában nagyobb ellenséges erők bukkantak fel, ezt némileg visszavonta. Másnap ugyané szárny alig jutott előre valamit. Szept. 4-én az oroszok majdnem mindenütt támadtak és Dankl jobbszárnyát megint visszaszorították. E napon ért a Visztula jobbpartjára a Kummer-csoport mögé *Chruslina* (Kraszniktól északnyugatra) alá a Woysch vezette német hadtest. Mivel a hadsereg jobbszárnya előtt éa Cholm felől is nagy orosz tömegeket vettek észre, Dankl hadseregének jobbszárnyát most már a *Por-patakig* (a Vieprz baloldali mellékvize) rendelte vissza és egyidejűleg segítségére küldte a német hadtestet. Szept. 8-ig alig változott meg a helyzet, sőt meghiúsították az oroszok átkelési kísérletét a Visztulán *Josefov* és *Annopol* alatt; de nehéz tűzérőség hiányában nem akadályozhatták meg, hogy az orosz erők egy része délkeletnek húzódjék.

A Lemberg alatt álló hadseregek nagy csatája szept. 8-án indult meg. A 2. hadsereg jobbszárnyával *Kolodrvbynál* a Dnyeszteren, többi részeivel pedig *Komarnónál* és *Lubiennél* a Vereszicán kelt át. A 3. hadsereg az oroszok heves ellenállása közben Grodek előtt a *Grodeeka Gorát* és *Viélkepolek* ejtette hatalmába. A 4. hadsereg az összes orosz támadásokat visszaverte. Szept. 9-én a 2. és a 3. hadsereg folytatta támadását, amelynek folyamán ismét előre jutottak. *Ravaruska* körül nem változott meg a helyzet, ellenben József Ferdinánd főhercegnek a nagy ellenséges erők elől *Narolva*, és *Lubycáva*, kellett hátrálnia. Mindezekből bizonyossá vált, hogy az oroszok északra tolt erőiket mind harcbavetették azért, hogy csatavonalunk balszárnyát megkerüljék. Az oroszok most már Dankl ellen a 4., Tomaszovnál az 5., Lembergnel pedig a 8. és a 3. hadseregükkel támadtak.

A Dankl vezette hadseregnek szept. 9-én nemcsak a balszárnyát kellett a *Viszma* (a Visztula jobboldali kis mellékveze Josefóvnál) mögé vonnia, hanem a *Tarnavatka* (a Hucva eredeténél) alatt harcoló német hadtestnek is fel kellett adnia a küzdelmet a nagyobb erők ellenében, sőt amikor a hadsereg jobbszárnyán mind nagyobb orosz erők fejlődtek fel, Dankl általános visszavonulást rendelt el. Hadvezetőségünk jóváhagyta ezt az intézkedést és a hadsereg a Tanev-folyótól északra csak addig tartott ki, amíg vonatai elvonultak, ami után valamennyi csapatával a Szán mögé húzódtok.

Bár az 1. hadsereg visszavonulásával a lebergi csatában résztvevő erőink balszárnya veszélybe jutott, a győzelem kivívása végett hadvezetőségünk nem szüntette meg a harcot, mivel a csata általában véve jól állott és mivel a déli szárnyról teljes sikereket ígérő jelentések érkeztek. Amíg tehát József Ferdinánd főherceg csapatai és a 4. hadsereg balszárnya visszatartotta az oroszokat, addig a Lemberg előtt küzdő hadseregek tovább támadtak és szept. 10-én is előre jutottak. Amikor azonban annak híre érkezett, hogy az ellenség nagy erővel *Bilgoraj-Tomasóv* felé nyomul elő, amikor a Dnyesztertől délre *Drohóbyc* felé (Szambor és Stryj között) is ellenséges oszlop közeledett s amikor *Sztaniszlau* alatt is orosz seregcsoport alakulásáról hoztak jelentést, szept. 12-én hadvezetőségünk félbeszakította a 2. lebergi csatát és elrendelte a visszavonulást a Szán-folyó mögé, még pedig azért, hogy a hadsereget további hadműveletre alkalmas állapotban megtartsa.

A Visztulától le egészen a Dnyeszterig terjedő nagy csatában 14 szövetséges hadtest küzdött 16 oroszral szemlén, vagyis mivel az orosz hadtestek zászlóaljainak száma több volt mint a miénk, kereken készáz zászlóaljjal volt többjük az oroszoknak, mint nekünk. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy minden orosz hadtestnek egy egész lovas hadosztálya volt és hogy ezeken kívül is nagy lovas seregtestekkel

rendelkeztek. Ellenállásunk és sikereink értékét növeli, hogy az orosz hadosztályok háborúban tapasztalt tüzéségének másfélszer annyi ágyúja volt, mint a mi hadosztályainknak.

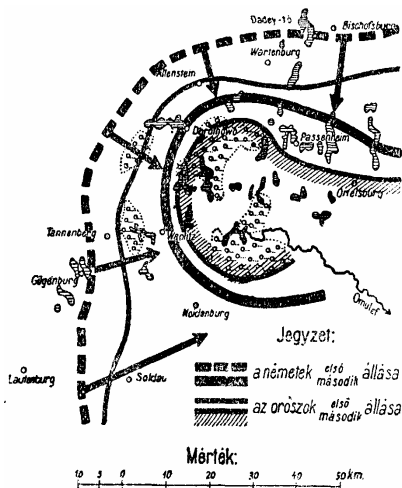
2. Kelet-poroszországi csaták. *A tannenbergi diadal.* (1914. aug. 27-30-ig.) Németország Kelet-Poroszország védelmére csupán négy hadtestet, egy lovashadosztályt és megfelelő erejű megszálló csapatokat vont össze a Visztulától keletre. Ha csak egy pillantást vetünk is a térképre, látjuk, hogy Kelet-Poroszország fekvése katonai tekintetben meglehetősen kedvezőtlen; kelet felé kiugró részét Vilna és Varsó felől könnyen közrefoghatták az oroszok. Egyedüli és már a természettől is erős védelmi vonal azoknak a tavaknak a sora, amely *Insterburg* és

Johannisburg, azután *Jóhannisburg* és *Eylau* között van. E vonal mentén csoportosultak tehát a német csapatok s északon még a Pregelnek *Inster* nevű kis folyócskája hosszában is védelemre készültek fel.

A harc azzal kezdődött, hogy az orosz lovasság aug. 2-án betört a határokon és mindent földig rombolt és égetett. Ezt követte aug. 17-én az 1. orosz hadtest győzelme *Eydtkuhnennél*.

Az orosz hadak fővezére *Nikólajevics Miklós* nagyherceg három hadsereget indított Németország ellen. Északon, Kovnótól nyugatra, a *Bennenkamff* vezette *Njemen-hadseregnek* Insterburg volt a célja; középen, Augusztov és Osoviec alól, egy gyengébb sereg Lyck felé tört előre; végül a nyolc hadtestre becsült és *Samsonov* tábornok vezette *Narev-hadsereg* Gilgenburg irányába akart tért nyerni. A németek helyzete semmikép sem volt irigylésreméltó, ha tudjuk, hogy a rendelkezésre álló 225,000 emberükből a megszállásokra szükséges erők leszámítása után csupán 140,000 maradt meg a hadműveletekre. E csekély erőnek kellett felvennie az élet-halál harcot az orosz nagyobb erőkkel, amelyeknek két nagyobbik csoportja, tudniillik az északi és a déli, külön-külön legalább is oly erős volt, mint a németek összevéve.

A német hadvezetőség előbb északon *Insterburgnál* kívánt szembezállani az ellenséggel, míg a *Narev-hadsereg* föltartóztatását a *Sóldau-Neidewhurg-Ortelsburg* alatt hagyott kisebb erőkre bízta.

Aug. 20-án *Gawaiten-Walterkehmen-Gumbinnen* között véres, de sikeres csatákat vívtak a német hadtestek a velök szembekerülő nagyobb orosz erőkkel. Másnap azonban kitűnt, hogy az orosz Nartv-hadsereg a veszélyesebb, amely *Allensteinen* át a hátába juthat az északkeleten hadakozó összes német erőkhöz. Így történt, hogy a német fővezér ki akarta üríteni egész Kelet-Poroszországot és minden erejével a Visztula balpartján akarta bevárni az erősítéseket. Így azonban az orosz hadseregek Kelet-Poroszországban egyesülhettek volna. Ebben a válságos helyzetben nevezték ki a keleti német hadak fővezérévé *Hindenburg vezérezredest*, aki éles elméjével felismervén az egymástól távol álló ellenséges hadak gyengéjét, előbb az egyik, azután pedig a másik orosz hadseregre kívánt lesújtani. Az első csapás természetesen a déli, vagyis a Narev-hadsereget érte, amelyet nem megverni, hanem megsemmisíteni kívánt a nagy hadvezér azért, hogy megtisztítva és biztosítva a maga hátát, egész erejével a Njemen-hadseregre is lecsaphasson. Merész vállalkozását siker koronázta. Amíg *Rennenkampffal* szemben ugyanis csupán *Königsberg* őrserege, azután sorhadi lovasság és népfelkelés maradt, addig ő öt hadtesttel eléje vágott *Samsonov*nak, aki már ekkor *Allenstein* és *Osterode* felé tartott. *Hindenburg*, kinek csapatai csak lassan gyülekeztek, *Osterode* és *Allenstein* elé csupán egy honvéd gyalog hadosztályt állított fel azzal a paranccsal, hogy nagy erők elől északnyugatnak húzódjon vissza. Közben úgy csoportosultak a többi német erők, hogy az orosz déli szárnyat egy hadtest és egy honvéd gyalog hadosztály, az északit pedig két hadtest fogta körül. Egy hadtest volt a tartalék, melyet a fővezér ha kellett, bárhol is harcba vethetett. Amíg tehát a középen álló hadosztály maga után csalta az oroszokat, addig a szárnyakon álló hadtestek bekanyarodtak és az oroszokat a *Neidenburg*, *Waplitz*, *Dorothowo*, *Passenheim* és *Ortelsburg* közötti mocsaras, erdős és tavas területre összeszorították. Aug. 30-án teljes volt az oroszok veresége, mert 240,000 emberre becsült hadseregükből 70,000 elesett és megsebesült, százezer pedig a németek fogságába jutott. Maga *Samsonov* is a csatatéren lelte halálát. A németek vesztesége csupán 15,000 ember volt.

A goldapi csata. A *Bennenkampff* vezette *Njemen*-hadsereg, ahol *Nikolajevics* nagyherceg is tartózkodott, mindenütt pusztítva lassan nyomult előre Kelet-Poroszországban, nyilván azzal a szándékkal, hogy *Königsberget* vegye ostrom alá; lovassága *Braunsbergig* és *Heilsbergig* száguldott. De sem ennek, sem *Bennenkampff* nak, esze ágában sem volt segítségére sietni *Samsonov* hadseregének, sőt az *allensteini* katasztrófa hírére *Bennenkampff* *Tapiau-Angerburg-Margrabova* között megállott és védelemre rendezkedett be.

Hindenburg villámgyorsan átcsoportosította hadseregét s az

orosz állásoknak mind a két szárnyát kívánta megrohanni avégből, hogy az ellenséges hadat a tavakba szorítsa. A francia harcterről érkezett erősítésekkel hadereje kereken 175,000 főből állott az oroszok 250,000 emberével szemben. Amíg egy német tartalék hadtest a hadsereg tartalékával az orosz északi szárnyat kerülte meg és amíg egy-egy hadtest *Nordenburg*, *Angerburg* és *Lätzen* irányába tört előre, addig a jobbszárnyon *Goldaj*) felé, egy gárdacsapatokkal megerősített hadtest és sorhadi lovasság törtetett előre. A jobbszárny biztosítására *Lyck* határában honvéd csapatokat vontak össze a Lomzából és Osoviecből jövő orosz erők feltartóztatására. Az oroszok jobbszárnyuk állásait mindenütt megerősítették és ennek védelmére csekély erőket hagyván, csapataik zömét *Angerburg* és *Goldap* között összpontosították. Ennek ellenére a német csapatok csakhamar az oroszok fölé kerekedtek és ezeket szept. 11-ére *Goldayig* szorították vissza, úgy hogy csupán észak felé menekülhettek. Az orosz közép és jobbszárny észrevette a veszedelmet és még szept. 10-én elhagyta állásait s visszavonult Oroszországba! A csatában az oroszok 30,000 embert vesztek, ugyanennyi katonájuk és 150 ágyújuk pedig a németek kezére jutott. Hindenburg tehát két hét alatt olyan hadseregeket vert meg, melyeknek létszáma elérte a fél-milliót.

Az orosz hadsereg üldözése azonban nem sokáig tarthatott, mivel a német erők nagy részét délre, a Szán folyó mögé visszavonult osztrák és magyar hadseregek megsegítésére kellett rendelni. A hátramaradt csekély erők ezután egyrészt *Augusztov-Szuvalki*, másrészt *Komó-Jurburg* felé állottak fel és november végéig váltakozó szerencsével harcoltak az ellenük támadó orosz seregtestekkel.

3. Przemysl ostroma. Az oroszok első betörése Magyarországra. A szövetségesek harcai a Visztula balpartján és Nyugat-Galiciában és a Kárpátok hosszában. Ausztria és Magyarország fegyveres erejének a Szán mögé visszavonult hadseregei Przemysl várára támaszkodva heves és váltakozó szerencsével folyó harcokat vívtak mindaddig, míg a nagy orosz erők egészen Krakó alá való vonulásra kényszerítették. Ezzel egyidejűleg a *Badko Dimitriev* tábornok vezette orosz hadsereg *okt. 22-én Przemysl* várát fogta ostrom alá, amelynek védelmét (jobbára magyar csapatok) *Kuzmanek altábornagy* vezette. A megadásra való felszólítás után az oroszok rendszeres ostromhoz fogtak, ez azonban rengeteg ember feláldozása mellett is csúfos kudarccal végződött. Okt. 5-én kezdődött az általános roham s szakadatlanul tartott hetvenkét órán át!

Közben az oroszok több kozákhadosztállyal, némi gyalogsággal és tüzérséggel a *vereczkei*, *beszkidi*, *toronyai* és *kőrösmezei szorosokon* át betörték Magyarországra azért hogy a Galiciában hadakozó hadseregeik balszárnyát biztosítsák esetleges oldaltámadásaink ellen. A ma-

gyár határ, az uzsoki szorostól a román határig, majdnem teljesen szabadon állott, mivel a 380 kilométer hosszú vonalon szétszórta *Hofmann altábornagy* parancsnoksága alatt csupán *hat menet és 22 népfelkelő zászlóalj állott* (a népfelkelő zászlóaljak Werndl-fegyverekkel, jobbra felszerelés nélkül és polgári ruhában vonultak ki). A *Trexler* alezredes (Uzsok), *Buchmann* őrnagy (Vereczke) és *Bothmer báró* tábornok (Körösmező) vezette gyenge csoportok a nagy erővel szemben több napon át hősileg kitartottak, de végül visszavonultak az egész vonalon (Máramarosziget is elesett). Ebben a válságos helyzetben érkeztek be *Attems gróf* altábornagy és *Fleischmann* ezredes vezetése alatt a távolabb álló tartalékok, amelyek hosszú küzdelmek után *okt. 20-ára* kiűzték az oroszokat Magyarországból.

A második lemergi csata után az oroszok nem üldözték visszavonuló seregeinket oly módon, miként azt a győzelem teljes kiaknázása szükségessé tette volna. így vált lehetővé nagy szerencsénkre, hogy a nagy küzdelmekben kifáradt és megtizedelt csapataink rendeződtek és újra támadásba foghattak: Egyrészt a kelet-poroszországi, másrészt a francia harctérről hozott német erővel együtt szept. végén a szövetséges hadseregek a következőképpen állottak: a Warthe-folyótól majdnem Krakóig a *németek*, tőlük délre: a Visztula mindkét partján *Dankl*, azután *József Ferdinánd* főherceg, majd Gorlice-Szanok irányában *Boroevics*, végül Liskó- Szambor felé *Böhm-Ermolli*. A támadás az egész csata vonal hosszában indult meg (400 kilométer). így keletkeztek 1. a nyugat-galiciai és a Kárpátok menten vívott harcok, 2. a Hindenburg által Varsó és Ivangorod ellen intézett hadművelet és 3. fent északon a kelet-poroszországi ütközetek.

f Amíg Dankl a németek egy részével a Nidát érte el, addig József Ferdinánd főherceg és Boroevics igen nehéz harcok árán a Szánig jutottak, főlzabadították Przemyslt (okt. 10.) és vitézül kitartottak *Medyka* és *Félsztin* között. Nagy szerepe volt ebben a Böhm-Ermolli hadserege által a Kárpátokból végrehajtott oldaltámadásnak, amelynek legszebb haditénye a *Magiéra* (Sztary-Szambor körül) *magaslat* elfoglalása volt. Ekkor alakult meg a déli hadsereg Pflanzler-Baltin alatt, kinek parancsnoksága alá helyezték az uzsoki szorostól a román határig elszórt csapatokat. Amikor ezek is megerősödtek, támadásba fogtak és *Drohobyc-Stryj- Dolináig* jutottak; de okt. 22-én, engedve a nagy ellenséges erő nyomásának, visszahúzódtak a Kárpátok hegyeibe.

A Hindenburg által Ivangorod és Varsó ellen intézett hadművelet a következőképpen zajlott le. Amíg a *Szandomiernél* és *Ivangorod*-tól délre átkelni óhajtó oroszok ellen Dankl lépett fel, addig Hindenburg Ivangorod és Varsó felé nyomult elő. Ez alatt az oroszok Varsó és Novo-Georgievsk körül roppant nagy erőket összpontosítottak avégből,

hogy a szövetségesek balszárnyát (Dankit és a hozzá tartozó németeket) körülfogják, szétverjék és így teljesen elkülönítsék az északabbra álló németektől. Nem volt tudomásuk arról, hogy Hindenburg a Warthetől délre nagy erőket vont össze. Hindenburg azonban megelőzte az oroszokat, mert eléjük vonult és *okt. 11-én* már Varsótól délre, az erődök alatt, *Blonie* és *Karcev* között csatához fejlődött. A nagy küzdelemben az oroszok Varsóból és Novo-Georgievszkból, később még Ivangorodból is Dankl ellen, folyton nagy erőket vetettek a harcba. Ezek végül is oly tömeggé váltak, hogy a szövetségesek veszélybe jutottak. Amikor a Galíciában és a Kárpátokban küzdő erőink sem támogathatták Hindenburgot az által, hogy támadásukkal Varsó és Ivangorod alól elvonják az orosz erők egy részét, a szövetséges hadak vezetősége már csak azért is elhatározta a visszavonulást (*okt. 20.*), hogy biztosítsa magának a cselekvés szabadságát. A mesterileg végrehajtott visszavonulás gyorsan ment végbe egészen a porosz határig, amiközben a szövetségesek minden utat és vasutat tökéletesen elromboltak avégből, hogy az üldözést megakadályozzák. Ez a hadművelet volt közvetlen oka annak, hogy a *Turka-Szambor-Medyka* között harcoló seregtesteinknek is vissza kellett húzódnium a Dunajec mögé. Közben természetesen Przemysit ismét sorsára hagyták, sőt még a kárpáti szorosokat is át kellett engedni az oroszoknak, akik az Erdős-Kárpátok egy részének déli előhegyei mentén is megvetették a lábukat. Ezzel a pillanattal ért tetőpontjára a feszültség a keleti harctéren és csekély kivétellel a gorlicei áttörésig tartott; ekkor jutottunk a legválóságosabb helyzetbe, mert elveszett egész Bukovina, Galícia legnagyobb része és nyitva állottak a Kárpátoknak Magyarországra vezető szoros útjai. De szabadon voltak a német határok is, mert Lengyelországnak a Visztulától nyugatra eső részeiben mi sem akadályozhatta meg az orosz gőzhenger előregördülését.

A most következő hadműveletek titáni mérkőzések voltak az orosz kolosszussal s ezekben a központi hatalmak vezérei a hadművészet mestereinek bizonyultak.

Szová kell tennünk Bukovina fölszabadítását is, amelyet déli kis részének kivételével az oroszok Magyarországra való betörésükkel egyidejűleg ugyancsak elfoglaltak. Ezekben a harcokban tűnt ki *Fischer Ede* csendőralezredes, ki csendőrökkel, népfelkelőkkel és felfegyverzett lakosokkal útját állta az oroszoknak. Okt. 21-én indultak meg itt a hadműveletek s *Csemovie* visszavételével végződtek. Ez a siker azonban múló volt, mert amikor ellentámadást kezdtek az oroszok és északabbra álló seregeink is visszavonulni voltak kénytelenek, csapataink *nov. 27-én* kiűritették Bukovina fővárosát.

4. Küzdelmek Nyugat – Lengyelországban 1914 november és

december havában. A szövetséges hadvezetőségek tisztában voltak azzal, hogy Oroszország csak most fogja kifejteni teljes erejét és hogy Krakó és Thorn között következik be a döntés. Ennélfogva Németország szakadatlanul szállította csapatait nyugatról keletre és északkeletről is elvonta nélkülözhető erőit. Ausztria és Magyarország is itt összpontosította nélkülözhető seregteteit. Ide hozták József Ferdinánd főherceg seregének nagy részét és a Kárpátokból Böhm-Ermolli hadseregét. Vagyis Magyarország határainak védelmére csupán Boroevics és Pflanzler-Baltin maradt. November elején együtt voltak az erők.

A Kovnótól Kelet-Galiciáig álló orosz seregek ereje kereken 45 hadtestből, számtalan lovas és tartalék hadosztályból állott. Létszámuk elérte a két és fél milliót. Nikolajevics terve az volt, hogy amíg a Kelet-Poroszországban védekező csekélyebb német erőket nyugat felé szorítja s amíg a Kárpátok lábai mentén előrehaladó orosz erők Krakónál az osztrák és a magyar haderőt arcban és délről jobbszárnyában megtámadják, addig ő az orosz tömeggel legázolja a porosz határokra álló szövetségeseket. A nagy tömeg három oszlopban indult meg: az *északi* Kelet-Poroszország ellen és a Visztula mindkét partján *Thorn*-nak tartott (8-9 gyalog és 3 lovas hadtest), a legerősebb *középnak* *Lodzon* át *Novoradomszk* és azután még *Badomon*, *Kjelicén* át *Beuthen* volt a célja (2., 4., 5. és 9. hadsereg, összesen 25 hadtest). A *balszárny*, úgy, mint eddigelé, *Krakó* és a *Kárpátok ellen* támadt (3., 6., 7. és 8. hadsereg).

Hindenburg belátta, hogy a puszta védelemmel nem érhet el sikereket, hanem magához ragadva a kezdést, támadnia kell. Számításba vette, hogy a saját fürgén mozgó seregteteivel és Poroszország jól fejlett vasutainak segítségével az oldalába törhet a lomhán mozgó ellenséges oszlopok egyikének. Amíg a Kelet-Poroszországban *Below tábornok* vezetése alatt álló 8. hadseregnek és a Galiciában, valamint a Kárpátokban maradt osztrák és magyar seregteteknek szívós védelemre kellett szorítkoznuk, addig a *Thorn* és *Krakó* között álló seregtetekből három csoportot alakított. Közülök a *jobbszárny* Felső-Szil éviában, a *közép* Kreuzburg és Kolo, a *balszárny* pedig Gnesen és Thorn között csoportosult.¹ A *Mackensen* vezette balszárnynak jutott a legnehezebb feladat; ennek először is a Visztula mentén előretörő ellenséges oszlopot kellett visszavetnie, majd pedig délnek kanyarodva, az orosz közép sereg oldalába kellett törnie. Mackensen hadműveletét a Visztulától északra azok a német csapatok fedezték, amelyek *Thorn* és *Soldau* között vonultak fel.

Bár a Kelet-Poroszország védelmére rendelt erők északi csoportja

¹ Lásd a 63. oldalon a rajzot.

Eydkunennèi és *Stallwpônennèl* megverte az oroszokat, tekintettel az általános hadi helyzetre, lassan arra a területre húzódott vissza, amely a védelemre volt elkészítve. Az oroszok azután sem itt, sem délen *Johannesburgnál*, *Neideriburnál*, *Soldaunil*, *Strasburgnil* és *Thornnál* egy tapodtat sem jutottak előre.

Közben Nyugat-Lengyelországban nagy események zajlottak le. Nov. 7-én a német lovasság Kólóról *Kutnóm* üzte az orosz lovasságot, Thorn őrerege pedig *Wloclaveknél* megállította az oroszokat. Ez alatt Mackensen serege felfejlődött és; nov. 13-án reárontott az orosz jobbszárnyra, megverte, elfogott belőle 30,000 embert, sőt még *Kutnón* át Loméra is viaszorította. Mackensen balszárnyra Varsó felé nemcsak hogy követte a megvert had egy részét, hanem meghiúsította azoknak az orosz erők elonyomulását, amelyek Mackensen balszárnyába akartak törni. Közben Mackensennek főserege délnek kanyarodott, *Lodz* felé, ami által az oldalába jutott az itt haladó orosz seregtesteknek. Az orosz középső oszlop, amely Novoradomszk felé járt már, oly ellenállásra talált, hogy végül, tekintettel az általános helyzetre, *Lodzoxi* át a *Pilica* mögé volt kénytelen hátrálni. A hátrálás közben, amikor a németek be akarták keríteni az oroszokat, *Lodz* körül és ennek birtokáért roppant heves harcok kerekedtek, amelyekben az oroszok a szárnyakon és *Lodz* felé a középben is alkalmazott nagy erőkkal akarták magukhoz ragadni a győzelem pálmáját. Ezekben a harcokban kerítették be *Brzezawy* határában a *Scheffer-Boyadel* és *Látzmann* német tábornokok vezette seregtesteket, amelyek azonban tüneményes módon keresztülvágták magukat. A bekerítésre való kölcsönös törekvés egyidőre állásharcot eredményezett, de dec. 6-án az oroszok még idejében föladták *Lodzt* és nagyjában a *Bzura-Pilica-Nida folyók* mögé húzódtak vissza, ahol állásharcot kezdtek. A németek azonban nem hagyták abba a harcot, hanem *Lovic* körül állandóan támadták az oroszokat avégből, hogy áttörjék őket. Dec. 17-én *Lovic* is a németek kezére jutott, amiután a *Visztula* közén 1915 júliusáig csupán állásharc dúlt.

A nagy csatákban az oroszok 300,000 emberüket veszítették el és teljesen dugábadólt nagyarányú haditervük a hadművészetben felsőbb-ségben levő szövetségesekkel szemben. A vereségek alapján ingatták meg az orosz fegyveres erőt, amelynek támasztópontjai most már csak a lengyelországi várak voltak.

Szétfoslott az antantnak az a nagy garral hirdetett reménysége, hogy mindent összemorzsol a *gőzhengernek* nevezett nagy orosz tömeg!

5. A *lapanov-limanovai* csata és az oroszok betörése Magyarországra. Említettük *Nikolajevicsnek* azt a tervét, hogy amíg a Kelet-Porosországban védekező csekélyebb német erőket nyugat felé szorítja s amíg a Varsó és *Ivangorod* alól előretörő orosz derékhad legázolja a

porosz határokon álló szövetségeseiket, addig a Kárpátok északi lábai mentén előrehaladó orosz erők Krakónál az osztrák és a magyar seregetesteket támadják meg és verik vissza.

Lássuk már most, hogy mi történt *Nyugat-Galiciában* és *Felső-Magyarország* ama részében, ahová az oroszok betörték.

A Eadko Dimitriev vezette 3. orosz hadsereg nyomon követte a Krakó alá visszahúzódó osztrák és magyar seregetesteket, még pedig úgy, hogy hadseregének egyik része a Visztulától északra, a másik ellenben ettől délre haladt előre. Magyarország felé, még pedig a *Tilici-hágótól* délkeletre, a *Brusilov* tábornok vezette 8. orosz hadsereg maradt meg. Ezekkel szemben: Krakó alatt német csapatokkal elegyes osztrák és magyar seregetestek (a *Ljubisics* tábornok vezette seregetestek és *Besser* tábornok német csapatai) készülődtek a harcra, míg a Kárpátok átjáróinak védelmezését a *Boroevics* vezette 3. hadseregünkre bízta. Ettől délkeletre, egyrészt még a Kárpátokban, másrészt Bukovinában, *Pflanzer-Baltin* hadserege következett. A Tili ci-hágó és a Krakó körül viaskodásra készülő csoportok közötti területen csapatok nem állottak sem a mi, sem pedig az ellenség részéről.

A *lajpanov-limanovai* igen véres csata abból a kölcsönös törekvésből keletkezett, hogy mindegyik fél a másiknak déli szárnyát kívánta bekeríteni (Tymbark, Dobra, Limanova, Kobila magaslat, Bajbrot stb.). A csata Lapanovnál indult meg, ahová hadvezetőségünk a Visztula északi partjáról is mind nagyobb erőket vont össze. A kölcsönös megkerülésre való törekvés közben Limanova tájára is áterjedt a harc (ide hozták a Hadffy altábornagy vezette kassai honvéd gyalog hadosztályt is), amialatt Eadko Dimitriev helyzete napról-napra annyira rosszabbodott, hogy Brusilov segítségére szorult. Brusilov a Kárpátokban álló seregetesteiből mind több csapatot vont el és ezeket Limanova irányába a hátába irányította a mieinknek. Erre hadvezetőségünk *Luboténynél* (a Poprád mellett Magyarország határán) *Szurmay altábornagy* alatt új hadseregcsoportot alakított, amelynek *Boroevics* balszárnyával együtt (ez *Bártfa* alatt volt) *Neu-Sandec-Grybov-Gorlice-Jasló-Krosno* felé kellett támadnia. A zsákutcába jutott oroszok dec. 11-én abbahagyták a harcot, visszavonultak a *Dunajec* mögé, ahol állásharcot kezdtek.

A *Boroevics* vezette hadsereg északnak előretörő oszlopai, gyengeségük miatt, nem érhetek el nagyobb sikereket, sőt Magyarországra voltak kénytelenek visszahúzódnival az oroszok folyton szaporodó nagyobb erőivel szemben.

A mindvégig igen hevesen folyó csatának limanovai ütközetéből reánk nézve örök emlékezetűek maradnak azok a tusák, amelyekben

lóról leszállott magyar huszárok (9., 10. és 13. huszárezred) tündököltek őseiktől öröklött katonai erényeikkel. Itt lelte hősi halálát a 9. huszárezred parancsnoka *Muhr ezredes*, aki *Éljen a haza!* kiáltással vezette rohamra rettenthetlen huszárjait.

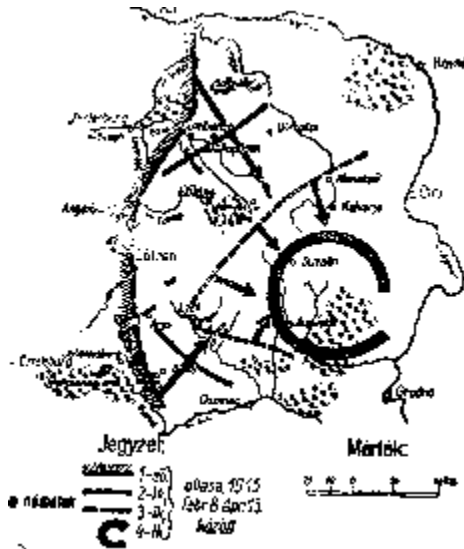
A *Tilici-hágótól az Uzsoki-szorosig terjedő szakaszon* Boroevicnak meglehetősen hosszú vonalon elosztott erői jó ideig tartották a kárpáti szorosokat. De végre Magyarországra voltak kénytelenek visszahúzódni. Az uzsoki szoroson kívül az oroszok birtokába jutott Magyarországnak az a része, mely Bártfától és Homonnától észak felé terül el. Amikor azonban Bruszilov mind több csapatát Limanova felé küldötte, Boroevic elérkezettnek látta a pillanatot, hogy kiverje az országból a betolakodókat. A támadásnak még más célja is volt, nevezetesen: megakadályozni Bruszilovot abban, hogy segítségére mehessen a Lapanovnál és Limanovánál szorongatott Kadko Dimitrievnek.

Legnagyobb jelentőségűek voltak a Zemplénben vívott harcok, ahol az oroszok a *Laborca* és *Ciróka* völgyében *Homonnáig* tódultak. Innen ugyanis az oldalába törhettek akár a Duklai-szorosnál, akár pedig az Uzsoki-hágónál védekező csapatainknak. Ennélfogva vissza kellett szorítani innen őket. Három oldalról rohanták meg az oroszokat, akik végül fejvesztetten menekültek Homonnáról és Szinnáról. December első hetében *Mezőlaborcot* is visszafoglaltuk. Sárosban *Bártfa* ugyancsak dec. első harmadának végén nemcsak hogy felszabadult az invázió alól, hanem csapataink Galiciában *Gribovot*, *Gorlicét* és *Duklát* is hatalmukba kerítették. *Liskó* és *Turka* felé azonban megakadtak hadműveleteink a nagyobb ellenséges erők miatt. *Uzokévt* mindvégig váltakozó szerencsével folyt a harc, úgy hogy dec. 26-án például már negyedszer foglalták vissza csapataink.

Az *Uzsoki-szorostól keletre eső vidéken* is állandóan hadakoztak az ellenfelek, ahol az oroszok Ung, Bereg és Máramaros megyét, valamint Bukovinát inkább politikai okokból kívánták elfoglalni. Hadvezetőségünk aránylag kisszámú csapatot bocsájtott a vezérek rendelkezésére, mert e mellékes harctér biztosítása végeit nem hanyagolhatta el a nyugati fontosabb területeket. Ami azonban a csapatok számában és felszerelésében hiányzott, azt pótolták katonáink odaadással, szívósággal s a bátorságnak és önfeláldozásnak csodás nyilatkozásával, vezetőik pedig bámulatraméltó taktikai okossággal. A hónapokon át tartó védelmet csoportokra bízták, ezek a szaggatott területen célszerűbben voltak alkalmazhatók. Itt különösen a *Hofmann altábornagy* vezette csoport tűnt ki. – *Bukovinában* Csernovicnak november végén történt kiürítése után csapataink a tartomány déli részébe vonultak vissza s azt a *Szucava-folyó* mentén elzárták az oroszok elől, kiknek minden előretörése a folyó völgyének hosszában összeomlott.

6. A mazuri diadal. A Kelet-Poroszország védelmére rendelt Below-hadsereg, tekintettel az általános hadi helyzetre és folyton szorongatva az orosz nagyobb erők által, 1914 nov. végén *Oriélsburgra*, *Johannisburgm*, a *Mazuri-tavakhoz*, az *Angerapp* és az *Inder* folyók mentére húzódott vissza. Balszárnya *Tilsitre* támaszkodott. A hosszú vonalat csekély és jobbára honvédségből és népfelkelőkből alakított csapatok védelmezték.

Az annak idején Goldapnál megvert Njemen-hadsereg az orosz várak oltalma alatt újraalakult és 1914 novemberében, 8-9 hadtesttel, vagyis kereken 200,000 emberrel *Sievers* tábornok parancsnoksága

alatt részt vett az általános orosz offenzívában, anélkül azonban, hogy érdemleges sikereket ért volna el. Később, hogy a Nyugat-Lengyelországban hadakozó orosz hadseregeket lélegzethez juttassák, az orosz fővezérlet előnyomulásra adott parancsot Sieversnek. Ez lassan benyomult Poroszországba és január végén *Johannisburgtól Tilsitig*, nagy ívben körülfogta a németek állásait. Mivel pedig minden további támadási kísérlete kudarcot vallott, seregtesteit a védelemre utasította és téli szállásokra rendelte. Hindenburg az oroszok tétlenségét felhasználva, villámgyorsan rajtaütött Sievers seregén és ezt teljesen megsemmisítette.

A mesterileg végrehajtott hadművelethez szükséges erőket a legnagyobb gyorsasággal és titokban egyesítették a *Mazuri-tavak* alkotta vonal északi és déli végpontjai mögött. Hindenburg terve az volt, hogy

az orosz szárnyakat összeroppantja és azután az egész ellenséges hadsereget a *Lyck és Augusztov* között levő mocsaras erdőkbe szorítja.

Délen, *Johannisburgnál*, *Below* gyalogsági tábornok serege gyülekezett, északon, nem messze *Tilsittől* pedig *Eichhorn* vezérezredez vezette a támadó német sereget. A nagy havazások nagyon megnehezítették a csapatok mozdulatait, de a tél mégis hasznára vált a németeknek, mert az oroszok teljes biztonságban érezték magukat kényelmesen berendezett téli szállásaikban. A német jobbszárny *febr. 7-én* indult meg *Ortelburgból* és az erősen behavazott *johannisburgi* erdősegen át rajtaütött a *Pisseck* folyócska mentén álló orosz előőrsökön, majd *Biallaa* és *Aryson* át *Lyck* felé tört. *Eichhorn febr. 8-án* rohanta meg az északi orosz szárnyat és ezt délkelet felé üzte. Bár az oroszok a *Schoreller-erdőnél* szembe fordultak vele és vitézül verekedtek, nem sokáig tarthaták magukat a győzelmes németekkel szemben és *Wirballen* felé menekültek. Amíg a futó had egy része *Kovná* falai alatt keresett menekülést, addig a tömeg már csak délnek, *Mariamból* felé szaladhatott. Csak most indult meg a honvédségből és népfelkelésből alakított német közép, irányát *Gumbinnennek* és *Góldaynak* vévén. Itt is kiugrasztották az oroszokat árkaikból, akik *Kalvarja* felé szaladtak. *Lyck* alatt, hol a vidék apró kis folyócskáival a védelemre igen alkalmas, az oroszok megállottak és kétségbeesett harchoz fogtak. A *febr. 12-14-én* vívott véres tusák eredménye az volt, hogy az oroszok vesztükre *Augusztov* és *Suvalki* alá menekültek, mivel *Below* szélső jobbszárnya kelet felé tartva, most már elállotta a *Grodnóba*, vezető utakat is. Bár *Osoviecből*, *Grodnóból* és *Olitából* orosz segítő csapatok törtek előre, a katasztrófát nem hárihatták el és *Sievers* hadserege az augusztovi erdőben teljesen tönkrement. *Hadifogságba jutott százezernél több orosz katona, 800 ágyú 'pedig zsákmányul esett.* Csak most eszmélt fel az orosz hadvezetőség és nyakrafőre támadást kezdett előbb *Augusztovnkí* és *Lycknél*, később pedig a *Njemen*-menti erősségekből. Bár déli oszlopuk *Lyck* alá is eljutott, sikereket nem érhetett el, sőt összes erőiket vereség érte, ami után a *Bóbnig* és a *N Jemenig* húzódtak vissza. *Olita* védői most tanulták meg legelőször félni a német ágyukat.

Némileg visszafizettek az oroszok azzal, hogy *márc. 18-án Memelt* fölprédálták, de a *Tilsit* elleni hasonló kísérletük már csütörtököt mondott.

Itt említjük meg az oroszok *Mlawa* és *Willenberg* elleni vállalkozását, ami a *Prasznyisz* körüli makacs harcokra vezetett. Itt is az oroszok voltak kénytelenek véres fejjei végre is állásharcot kezdeni.

7. A kárpáti téli csata (1915 március és április). 1915 elején az orosz haderők legnagyobb részét Galiciába szállították, hogy kiköszörüljék azt a csorbát, melyet Nyugat-Lengyelországban ejtettek rajtuk a szövetségesek. Egész Galiciára vágytak, hogy az elvesztett lengyelországi

részek fejében zálogra tegyenek szert, szorongassák és esetleg elárasszák Magyarországot, a központi hatalmaknak ezt a valóságos magtárát. A politikai háttér az volt, hogy a siker esetén a Balkán-államokat is háborúba rántani remélték.

A csata a szó szoros értelmében *a hadtörténelem legnagyobb téli csatája volt*. A legnagyobb volt, mivel oly összefüggő hosszú vonalon vívták, aminőn még soha, mivel majdnem teljes négy héten át viaskodtak egymással az ellenfelek és mivel az éjjel és nappal majdnem szakadatlanul tartó küzdelmekben milliónyi hadseregek intéztek példátlan hősiességgel rohamokat egymás ellen.

Az események az 50, sőt néhol 100 kilométer széles Kárpátokban és azután előhegyeiknek tetőin zajlottak le, még pedig a *Tilici-hágótól* egészen a *Csernovicig* terjedő 380 kilométer hosszú csatavonalon. A területnek három egymástól lényegesen elütő része van. Az első, a *Tiliei-hágótól Lophovig*, még pedig Magyarország területén, ahol a harcok zajlottak le, a hadműveletekre a legalkalmasabb. E hegyvidék lényege azonos a budai és a pilisi hegyekkel; sehol sem akadályozza az összefüggő csatavonalak kialakulását, nagy seregtettek harchoz fejlődését. A második a *lopkovi szoros* és a *Lomnica folyócska* közötti terület. Középhegység borítja, északkeleti fele alacsonyabb, a déli pedig itt-ott eléri még az 1400 m magasságot is. Zordon heglánolatok és hegykúpok össze-visszasága; itt csakis a szoros utak mentén és ezek birtokáért fejlődhetnek ki egymástól többé-kevésbbé elkülönített és éppen ezért a védőre nézve a megkerülés veszedelmével egybekötött harcok. A megerőltetések, az éghajlat zordonsága, valamint azok a nehézségek, melyekkel a csapatok szükségleteinek elegendő mértékben való beszerzése és elszállítása járnak, gyakran elkerülhetetlenné teszik a nagy fáradalmakat és nélkülözéseket. A magaslati különbségek legyőzése időrabló és megerőltető; a kevés, többnyire meredek és keskeny út a mozgás szabadságát korlátozza; némely területen egyedül a gyalogság juthat fel a tetőkre; még külön hegyi felszerelésre is van szükség; a magaslatok birtokáért való törekvés az erők szétforgácsolására vezet; a támadónak olyan részletsikerekre nyílik alkalom, amelyek gyakran az egész harcot eldöntik. A döntő csata általában nem összefüggő ütközet, hanem elkülönített részletharcokra oszlik. A harmadik része a csatavonalnak keleten, közvetlenül a határ mentén, kis területen dombvidék, beljebb a Dnyeszter és a Pruth között pedig oly fenföld, melyet árkok, szakadékok, meredek partok közé szorított kisebb és nagyobb folyóvizek, azután még mocsarak, vizenyős területek tarkítanak. Az utakon kívül a járás korlátolt. A csata egész területére nézve még csak annyit jegyzünk meg, hogy az évszak zordonsága fokozta a fáradalmakat, a nélkülözéseket és a hadműveleteket korlátozó akadályokat.

A csatában – még pedig a balszárnnytól a jobbszárnny felé haladva – a *Boroevics*, a *Böhm-Ermolli*, a *Linsingen* vezette *délnémet és a Pflanzler-Baltin által vezetett hadseregek vettek részt*. A csatára nézve nevezetes, hogy nyugatról, a *Tüüd-hágótól* kezdve, kelet felé fokozatosan fejlődött ki. Vagyis a döntést kereső támadások előbb *Zboró* felé irányultak, azután az *Ondava*, majd a *Labore* és *Virava* völgyében indultak meg az oroszok részéről. Ezeket követték a *Lupkovi-* és az *uzsoki-szorosnál* és a *Stryj* és az *Opor* felső folyása mentén végrehajtott támadások.

A csata igazában már *február hónap végével* kezdődött akkor, mikor mi fogtunk támadáshoz. A védekező oroszok azonban márc. 12-én ellentámadásba mentek át, még pedig az egész csata vonalán. Éjjel-nappal szakadatlanul folyt a küzdelem. A Dnyesztertől délre is meghorhanták állásainkat avégből, hogy Kolomea felé áttörjék. A több napra terjedő elkeseredett és a támadó félre nézve nagy veszteségekkel járó harcok azonban az egész vonalon az oroszok vereségével végződtek. Kudarcot vallott az az igyekezetük is, hogy a hatalmas hegység döntő fontosságú pontjait birtokukba kerítsék. E támadások után, kimerülés miatt márc. 18-áig rövid szünet állott be, amely napon az oroszok *Bali-gródnkl* és az *Uzsoki-szorosától* északra, nemkülönbén Délkelet-Galiciában *Nadvornától* északra megint nagy erővel rátámadtak csatavonalunkra, anélkül azonban, hogy eredményt értek volna el. Balul ütött ki *Nadvornánál* még a márc. 20-án megkísérelt éjjeli támadásuk is.

Ezek a harcok azonban csak bevezetői voltak annak az óriási küzdelemnek, amely ezután kerekedett a Kárpátok nyugati szakaszán, amikor az oroszok arcvonaluk más részén nélkülözhető erőiket egyesítették, hogy nagy veszteségük árán is, de áttörjék állásainkat. Legelőször hatalmas csapást mértek a *Dukhi-horpadás* mentén álló csatavonalunkra, ahol ők már január óta a tetőkön állottak s ahol stratégiai okokból is tamadniok kellett. Roppant nagy erőket vetettek harcba, amelyek napokon át éjjel-nappal küzdöttek. Márc. 26-áig tartott a véres küzdelem azért, hogy *Bánfa* és *Eperjes* felé tért nyerjenek. Minthogy ez azonban nem sikerült, a támadások keletre, az *Ondava* és a *Labore* völgyét kísérő magaslatokra terelődtek át.

Márc. 27-én kezdődött a *Bányavölgy* és a *Laborcrév* körüli viaskodás. Ennek harmadik napján már *Uzsoknál* is éjjeli harcokra került a dolog. Márc. 30-án *Lupkov* és *Uzsok* között, még pedig az egész vonalon, csaptak össze az ellenfelek. Most, miután a Przemysl alól felszabadult erők is rendelkezésére állottak, kezdődött meg a döntő küzdelem a *Labore völgyében* és ettől keletre *Lupkov-Szmolnik-Cisna-Kalnica-Berechy grn.-Uzsok* vonalán. Április 3-án adtuk föl az ellenséges csatavonalba jó előre be vágódó ama csata vonalunkát, mely *Lupkov* és *Uzsok* között terült el (az előbb mondott helységek). Ápr. 4-én indult meg a

csatavonal e részének legfontosabb pontján, a *Virava völgyét* kísérő magaslatokon az ellentámadásunk s fényes eredménnyel végződött: az oroszok megszüntették további támadásaikat. Bár méo- ezután is voltak harcok a lupkov-uzsoki vonalon, ápr. 10-én már *Tuchólkánkl* kerekedett heves harc, melyben a német hadsereg erői oly magaslatot foglaltak el, melynek birtokáért már febr. 5-ike óta folyt a viaskodás váltakozó szerencsével. Ugyanekkor az *Opor völgyében* is egymásnak támadtak az ellenfelek. Az uzsoki tetőkön három napon át tombolt a harc, melynek utolsó fölvonását ápr. 14-én a *19. és 26. magyar gyalogezred* hősiei támadása zárta le. Ettől a naptól kezdve az egész vonalon ellanyhult a harc.

A *Viskov-Otynia-Zaleszczyki-Dnyeszter* vonalon álló csatavonalunk szélső jobbszárnyának eseményei a következők:

A márc. 25-éig tartó szünetet 26-án harci lárma váltotta föl, amikor is csapataink *Zaleszczykitől* délre az oroszoknak tizenegy támaszt ó-pontját foglalták el. Másnap Csernovictől északkeletre a határig vetették vissza őket.

29-én következett el az oroszoknak az a merész megkerülési kísérlete, mellyel *Zaleszczykitől* keletre áttörve a *Dnyeszteren*, csapataink hátába óhajtottak jutni. Kísérletük azonban kudarcot vallott. Ápr. 2-án a határ mentén, a *Dnyeszter* és a *Pruth* között, saját erőnket jóval meghaladó csapatokkal ellentámadást intéztek ellenünk az oroszok, tíz- és tizenötösoros tömegekben indulván rohamra. A vérbe fulladt ütközet után futva menekültek vissza országukba. Ápr. 5-én megismélték az oroszok *Zaleszczykitől* keletre *Uscie-Biskupienél* hadállásaink elleni megkerülésüket. E nagy erőekkel végrehajtott hadi vállalatuk is balul ütött ki. Ép így járt a 6-án *Otyniánú* végrehajtott támadásuk.

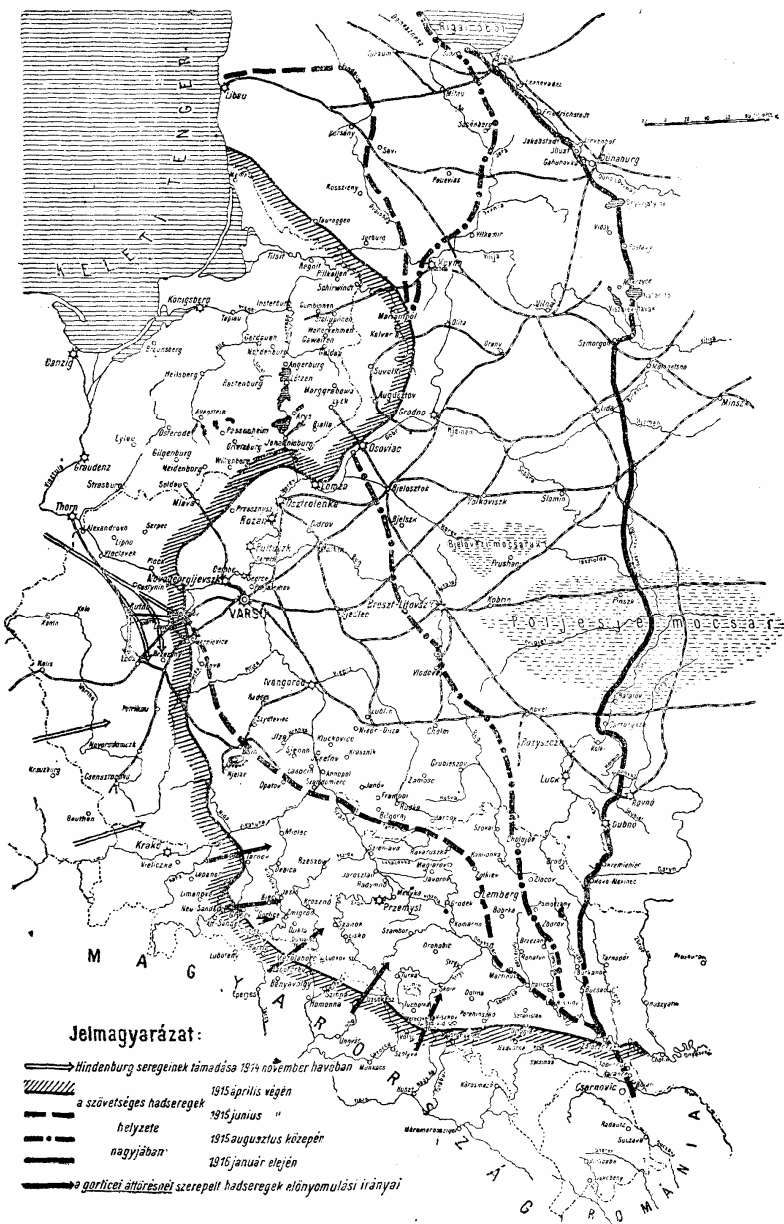
A nagy csata után arcvonalunk főbb pontjai a következők voltak: *Zboró, Sztropkó, Virava, Telepoc, Zéllő, a cisna-baligródi országút, Ju-hászslak, Patakófalú, az Uzsoki-szoros, a Tuchólkától északra fekvő magaslatok, Szlavszko, Bozanka, Viszkov, Otynia, Zaleszczyki* és a *Dnyeszter mente* egész az orosz határig. Az egy hónapig tartó, nagy erőekkel végrehajtott orosz támadás eredménye tehát az volt, hogy csatavonalunk néhány kilométerrel hátrább szorult. Azok a harcok, amelyek még itt-ott utóbb zajlottak le, utolsó föllobbanásai voltak annak a nagy küzdelemnek, amelyben a támadót – szövetségeseinek híresztelése szerint - emberekben félmilliót megközelítő veszteség érte! Vérbe fulladt tehát a támadás, mely különösen *Przemysl* elestével nagy reményekkel indult meg. A kimerítés taktikája és a lépésről-lépésre való hátrálással kapcsolatos szívós védelmi harc fényesen bevált s a győzelem, amelyben a szövetségesek oszthatatlan dicsőséget szereztek, nemcsak azért volt fontos,

mivel megállították az orosz tömegeket, hanem mert ez volt biztos záloga a május havában végrehajtott gorlicei áttörés sikerének.

8. A gorlicei áttörés (1915 május 2). 1915 április végén az ellenfelek csatavonalát a vázlat mutatja. A szövetségesek haderői tetemesen megerősödtek. Elhatározták, hogy a Dunajec középső folyása mentén áttörik az oroszok csatavonalát, majd felgöngyölvén ezeknek a Kárpátokban jó mélyen álló seregtesteit, fölszabadítják Galíciát az idegen járom alól, sőt megvetik még alapját azoknak a hadműveleteknek, amelyekkel q, kegyelemdöfést óhatják megadni az orosz kolosszusnak. Nagy titokban összpontosították tehát Krakó környékén az erőket, köztük a Mackensen vezette 11. német hadsereget is. Az áttörésnél a balszárnyon, *Tarnaimál*, József Ferdinánd főherceg állott, melléje csatlakoztak dél felé: a 11. német hadsereg, Boroevics, Böhm-Ermohi, Linsingen és Pflanzler-Baltin hadseregei. A Visztulától északra, a Nida mentén Danki állott őrt. A szemben álló ellenséges hadseregek vezetői Eadko Dimitriev, Bruszilov és Ivanov voltak. Az oroszok a természetből is erős állásaikat a tábori erődítés szabályai szerint és minden rendelkezésre álló eszközökkel megerősítették. A védővonalak három sorban következtek egymás mögött; a Viszloka folyó volt a második fő védelmi vonal.

Az oroszok Pflanzler-Baltin részéről várták a támadást. Ámde amíg ez, valamint a Visztulától északra Danki tüntetett és a Magyarországon álló többi hadsereg élénk tűzérségi harcot kezdett, addig a fő-támadást Mackensen és József Ferdinánd főherceg hajtották végre *Gorlicénél május hó 2-án*. A rohamot május 1-én és 2-án délelőtt eget és földet rázó pergőtűz előzte meg, úgy, hogy az oroszok képtelenek voltak ellenállani a szövetségesek gyalogságának, amely már *május 2-án estére 16 kilométer szélességben* (a Biala melletti *Cieszkomce*, *Gorlice* és *Malastov* között) és négy kilométer mélységben áttörte az ellenséges vonalakat. Már az első napon 20,000 orosz esett foglyul. Május 3-án a szövetségesek ismét tért nyertek, ami közben azonban *Biectől* nyugatra, azután *Stavocinnél* és *Bannenél* a 847 m magas *Vatkova-hegy* birtokáért heves harcok kerekedtek. Másnap a Viszlokától nyugatra épített állásaikat veszítették el az oroszok, noha hirtelenében előrántott tartalékaikkal több helyen ellentámadásokat kíséreltek meg. Május 5-én reggel az oroszok már ellenállás nélkül kelet felé özönlöttek vissza. Nem tarthatták magukat és ugyané napon hátrálni kezdetek azok az ellenséges erők is, amelyek a Visztulától északra a Nida folyó mentén, délen pedig a Kárpátokban állottak eddigelé. (Kemény harcokat vívtak: a 3., 2. hadsereg és a Szurmay vezette csoport az Uzsoki-szoros és Beskó között.)

Május 9-re Eadko Dimitriev veresége teljes volt. A május 2-ika óta elfogott oroszok száma ekkor már 130,000-re, a zsákmány pedig

100 ágyura és 300 gépfegyverre emelkedett. Megmaradt csapatai a Szán mögé menekültek, hogy Przemysl várára támaszkodva, újra ellenállást fejtsenek ki az időközben összegyűjtött tartalékok segítségével. A szövetséges hadseregek közül József Ferdinánd a *Szán alsó folyása* felé, Mackensen *Jaroslaw*, Boroevics *Przemysl*, Böhm-Ermolli *Szambor*, Linsingen pedig *Stryj* és *Drohobic* alá törekedett. Nagy küzdelmek keletkeztek. Ezeket a következőképpen csoportosíthatjuk:

a *przemysli csata* május 12-től június 11-éig;

Linsingen küzdelmei *Stryj körül* május 24-től június 3-áig;

csata a *Pruth* és a *Dnyeszter* mentén június 4-től 15-éig;

áttörés *Moseiszka* és *Lubacov* között június 12-15-ike között;

csata a *Grodek* és *Magierov* közötti térségen június 16-19-én és végül

a *lebergi csata* június 20-22-én.

A *Szánok* és *Bzeczów* közötti vereségük után az oroszok május 12-én gyorsan visszavonultak, hogy tartalékaik beérkeztével nagy ellentámadást kezdjenek. Oltalmat nyújtó védővonaluk, északról délfelé, a következő volt: *Szandomiere* (a *Visztula* balpartján), *Bozvadov*, *Jaroslaw*, *Badymnó*, *Przemysl* (mind a négy a Szán mentén), azután *Husakov* és *Krukiniece* (Przemysl és Szambor között), *Stryj*, *Dolina* és *Perehinszkó*. Számításukat azonban áthúzták a szövetségesek, gyorsan követve ellenségeiket. Május 14. és 16-án a német gárda, 6. hadtestünkkel Jaroslawnál megrohanta a hídfőt, átkelt a Szán balpartjára és erős támasztópontot készített jövőendő hadműveletei számára. Ugyanígy jártak az oroszok *Szaniavánél* is. Ugyancsak gyorsan nyomult előre Boroevics; balszárnya május 14-én *Olszanyt* (Przemysltől délnyugatra), jobbszárnya pedig *Huszakovot* (Przemystől délkeletre) érte el. A 2. hadsereg sem maradt hátra, hanem május 14-én *Szamborba*, vonult be.

A csapatok pihenése és az utánpótlások rendezése végett május 24-ig hadműveleti szünet állott be, amely után 25-én *Badymnónál* véres harc árán átjutottak a szövetségesek a Szán jobbpartjára és miután Mackensen hadai *Laszkóig* és *Lapatovig* nyomultak elő, Boroevics pedig *Huszakovnál* ragadta torkon az ellenséget, a Przemysl körüli gyűrű mind szűkebbre szorult. Noha északon, a *Lubacovka-patak* mentéről, az oroszok igen nagy erővel szakadatlanul heves ellentámadásokat intéztek, május 31-én, amikor nehéz tüzérségünk is megérkezett, megkezdődött Przemysl ostroma. A vár *június 3-án hajnalban* esett el. Ezzel véget ért a przemysli csata.

Linsingen hadseregéből május 26-án Hofmann hadteste *Dolinát* foglalta el; Bothmer csoportja a 38. honvéd gyalog hadosztállyal *Stryj* előtt, Szurmay pedig *Drohobicnal* (Gaje) verte meg az oroszokat. A kerekedett árokharcban az oroszok Hofmann hadtestét akarták megró-

hanni, avégből, hogy ezt visszaszorítva, felgöngyöljék Linsingen hadseregét. Ámde megakadályozták ezt egyrészt Hofmann csapatai, másrészt Pflanze-Baltin balszárnyának támadása *Majdannál* (Perehinszko mellett). Közben Bothmer csoportja hatalmába kerítette *Stryjt* (máj. 31.), Szurmay pedig kivétven az oroszokat Drohobycztól északra épített állásaikból, *Kolodruba* és *Mikolajov* felé (mindkettő Lemberg-től délre a Dnyeszter mellett) tört előre. Eme sikereink ellensúlyozására az oroszok ismét Pflanze-Baltinra támadtak *Nadvnánál* (május 1-2.), ami közben *Sadzavhánál* (Kolomeától nyugatra) a Pruth déli patryára is átjutottak. Ebben a pillanatban kellett délnek fordulnia Linsingen jobbszárnyának, hogy megsegítse a szorongatott Pflanze-Baltint, vagyis kifejlődött a Pruth és a Dnyeszter-menti nagy csata.

Pflanze-Baltin, hogy a *Perenyzyn* és *Mlodiaivnig* (Kolomeától északra) visszaszorított középén segítsen, a Perehinszkonál és Majdannál álló balszárnyát rendelte támadásra, amiben Hofmann csoportja is segítségére volt annyiban, hogy a halics-jezupoli hídfő felé előretört és Sztaniszlaut is elfoglalta. Ezt a hadműveletet fedezte Szurmay, ki *Zuravnónk]* (Martinovtól északra) visszanyomta az oroszokat a Dnyeszter balpartjára és a (Gnila-Lipával párhuzamos) *Svir* folyóig jutott. E sikerekre Pflanze-Baltin általános támadást rendelt (jún. 7.), amelynek folyamán az oroszokat a Dnyeszterig vetették vissza, úgy, hogy jobbszárnyunk lovassága *Chotin* alatt is fölbukkant. Ellensúlyozásul az oroszok Linsingenre vetették magukat, akit nagy erőikkel visszanyomtak ugyan (Szurmay hátrálása a Dnyeszter mögé), de nagyobb sikereket nem érhettek el, mivel közben a szövetségesek Moszciskánál és Lubacovkánál áttörték az ellenséges csata vonalat.

A Przemysl alól elűzött oroszok Moszciska és Lubacovka között szembefordultak velünk és erős állásaikban bízva, utunkat akarták állni. Ámde Mackensen serege Szieniavánál nyert tért, Böhm-Ermolli pedig a *Javorom, országút* mentén kétszer (jún. 13. és 14.) áttörte az ellenséges csatavonalat és visszavonulásra kényszerítette az oroszokat. Jún. 16-19-ön vívták meg az ellenfelek a *grodek-magierovi csatát*, amelyben ismét az oroszokat érte vereség.

9. Lemberg visszafoglalása (1915. június 22.). Amíg József Ferdinánd főherceg és a Visztulától északra harcoló seregtesteink az előttük álló oroszokat szorították vissza, addig Mackensen, Böhm-Ermolli és Linsingen *Lemherg visszafoglalását* tűzték ki célul. Az oroszok mindenünnen nagy erőket vontak össze, hogy el ne ragadják tőlük e várost, melyet már bekebeleztek az orosz birodalomba s amelyet politikai okokból is minden áron meg akartak tartani. E végre a háború elején még általunk csupán hevenyében épített erősségeket (Szokolniki, Ezerna-Polszka és Brzuchovice) kiépítették, sőt a várostól délre emelkedő ma-

gaslatokon is sáncokat építettek, Mikolajovnál hídfőt alkottak, északon pedig ugyancsak megerősítették a terepet *Kulikov*, *Zolkiev* és *Bavaruszka* között.

A szövetségesek jún. 20-án értek az orosz állások elé, ahol nagy ellenállásra találtak. A Böhm-Ermolli vezette hadsereg főtámadását *Kulikov* (Lembergől északra), Mackensen pedig *Zolkiev* ellen hajtotta végre, míg Linsingennek dél felől kellett előretörnnie. Amíg ez a hadsereg *Zydacovnál* és *Zuravnónál* (mindkettő Stryjtől keletre) átjutott a Dnyeszter balpartjára, addig (jún. 21) Böhm-Ermolli hadseregének jobbszárnya *Pustomytyml* (Lembergől délre) áttörte az oroszok állásait, közepe Lemberg erősségei alá küzdötte magát, balszárnya pedig *Kulikov*nak tartott. Mackensen, aki előzőleg *Ravaruszkátt* ejtette hatalmába most *Glinzkónál* (*Zolkiev* előtt) nyert tért a nagyobb erejű ellenséggel szemben. Június 22-én, amikor nehéz tüzérségünk löni kezdte az erődöket, amikor a németek *Kulikov*ot hatalmukba kerítették s amikor *Rzerna-Polszkát* is elragadták csapataink, az oroszok feladták a küzdelmet, kitarokodtak Lembergől, ahová Böhm-Ermolli vonult be győztesen. Hiába kicsinyítették az ellenséges államok sajtói a szövetségesek sikereit, mert *A* visszavonulás ténye igazolta, hogy ki volt a győztes!

A szövetségesek győzelme azonban messzebbre is hatott. Oroszország állítólag a Dardanellákat ostromló angolok és franciák megsegítésére Besszarábiában 150,000 főnyi haderőt vont össze, hogy ezt Konstantinápoly közelében partra tegye. Amikor azonban az orosz hadak helyzete napról-napra rosszabbodott Galíciában, lemondtak konstantinápolyi tervükről és a hadsereg legnagyobb részét Bukovinába szállították, a hol Pflanzler-Baltin hadseregére támadtak. Ez egy időre engedett a nagy erő nyomásának, de június derekán a Dnyeszter északi partjára szorította vissza az oroszokat.

Lemberg visszahódítása után a szövetségesek nem dugták hüvelybe kardjukat, hanem nyomon követték a hátráló ellenséget. Woysch, aki Ivangorodnak tartott, júl. 2-án *Sjennot* és *Ilzat* érte el, József Ferdinánd főherceg és Mackensen a Visztula és a Vieprz közén *Josefov-Krasznik-Turobin* alá ért; innen keletre *Zamoso* alatt Linsingen csapatai jártak, a jobbszárny seregtestei pedig ugyanezen időben *Szokalt* és a *Zlota-Lipát* érték el. Északon az oroszok lépésről-lépésre hátráltak a szövetségesek elől; a *Zlota-Lipánál* és a *Dnyeszter* alsó folyása mentén szívósan védekeztek és kitartottak állásaikban.

Az ellenfelek általános hadi helyzetét az mutatja, hogy a szövetségesek déli csoportja oldalába jutott a Varsó körül álló orosz középnek, amelynek helyzete már azért is veszélyes volt, mivel Kelet-Poroszországból a német hadak *Bjelosztok* és *Breszt-Litovszk* irányába törhettek. Méltán meghökkent az orosz vezetőség akkor, mikor fönt északon,

Kurlandban, *Liban* eleste után a németek *Mitau* felé is tért nyertek és amikor a franciák és angolok tehetetlensége következtében sehonnan sem ígérkezett segítség e válságos időszakban. Vagyis a háború első éve azzal zárult le az oroszok számára, hogy a győzelem biztos tudatában felfegyverzett és sok millió emberből alakított fegyveres erőikből hiába áldoztak fel roppant nagy tömegeket, sőt mi több, vereség érte őket az egész vonalon; az autant nyugati hatalmasságai által dédelgetett gőzhenger nemcsak hogy megállott, hanem úgy összetörött, hogy érdemleges munkára hosszú időre alkalmatlanná vált.

10. Lengyelország és Kurland meghódítása. A szövetséges hadseregek július közepén kezdték meg a hadműveleteket azzal a céllal, hogy átkarolják a lengyelországi várak oltalma alatt összeszorult orosz hadsereget. A nagyarányú tervet három hadseregcsoport hajtotta végre (lásd a rajzot). Északon *Hindenburg* irányította a hadműveleteket, kinek *Below*, *Eichhorn*, *Scholtz* és *Gallwitz* voltak alárendelve. A közéfen *Lipót bajor herceg* *Woyrschnél* nyomult előre, míg délen *Mackensen* rendelkezett: *József Ferdinánd főherceg*, *Linsingen* és *Puchallo* hadseregeivel. A jobbszárny biztosítása *Böhm-Ermolli*, *Bothmer* és *Pflanzer-Baltin* hadseregeire hárult, kiknek nem annyira a támadás, mint inkább a védelem jutott osztályrészül.

Hindenburg hadseregcsoportjában *Below*, kinél a német lovasság zöme volt, balszárnyával júl. 14-én *Kursanyánál* átkelt a *Windaun* és miután 18-án megverte az oroszokat, 19-én *Tukkumot* és *Windaute* foglalta el. Aug. 1-én már *Mitau* alatt és az *Aa* folyó mentén bukkantak fel a német csapatok. A középső oszlop tíz napos kemény harc révén júl. 24-én *Savliba*, jutott, két nap multán pedig már *Poneviesbe* vonult be. A jobb oszlop júl. 21-én *Bossienynü* átkelt a *Dubissán*, aug. elején megszállotta *Vükomirt*, lovassága pediga vilna-dünaburgi vasúti vonalig portyázott. Szept. 4-én német lovasság elfoglalta a *friedrichstadti* híd-

főt, elvágta Bigát Dünaburgtól és megtisztította az oroszoktól egész Kurlandot.

Eichhorn csapatai harcolva a Njemenig szorították vissza azokat az orosz erőket, amelyek Kelet-Poroszország határai közelében állottak, majd miután a lovasság *Kovno* és *Olita* között átment a Njemenen, *Osoviecet* vették ostrom alá. Aug. 8-án szőláltak meg legelőször a német ágyúk *Kovno* falai alatt. 15-ig nyolc erőd esett el, 17-én pedig mindenik erőd a németek kezén volt. Másnap a vár magva is Litzmann tábornok csapatainak hatalmába esett. A várban 20,000 katonát fogtak el; a zsákmány 1300 ágyú és sok értékes hadiszer volt. A vár nemcsak azért volt fontos, mivel északi támaszpontja volt a nyugat-lengyelországi várvonalnak, hanem mert elestével lehetetlenné vált Lengyelország további védelmezése.

Délen, a Búg és a Visztula közén az oroszok minden áron föl akarták tartóztatni Mackensen hadseregcsoportját amiért is folytonos erősítéseket vonván magukhoz, minden ellenállásra alkalmas területen megállottak és szívósan védekeztek. Ennek ellenére a szövetségesek, bár heves harcok árán, de mindenütt tért nyertek, úgy, hogy aug. 11-én *Breszt-Litovszk* várát fogták körül nyugatról, északról, délről és délkeletről. A váV aug. 26-án esett el, amivel a lengyelországi orosz várendszernek délkeleti mentsvára is a szövetségesek kezére jutott. Az üldözőbe vett ellenséges seregstetek romjai *Kobrin* és *Prushany* felé menekültek.

Woysch német, magyar és osztrák csapatokból alakított hadserege júl. 17-19-éig tartó ütközetekben, valamint 22-én megverte a vele szembenálló ellenséges erőket, majd júl. 28-án Ivangorodtól északra átkelve a Visztulán, itt is megvetette a lábát. A Kövess vezette osztrák és magyar csapatok aug. 4-én nyugatról, négy nap multán pedig keletről is körülfozták *Ivangorodot*. A védősereg szinte kardcsapás nélkül adta fel a várat, úgy, hogy aug. 10-én Woysch kezét nyújtván délen József Ferdinánd főhercegnek, északon pedig a Varsón és Prágán át előnyomuló Lipót bajor hercegnek, kelet felé nyomták vissza az oroszokat.

Közben Hindenburg jobbszárnyán Gallwitz *Bozan* és *Novo-Georgievszk*, Scholtz pedig *Osztrolenka* és *Lomza* között áttörte az orosz Narev-menti várvonalat. Ezekben a hadműveletekben hevesen csaptak össze az ellenfelek *Przasznysznál* (júl. 14), *Osztrolenka* alatt (júl. 19), *Bozannél* és *Pultuszknál* (júl. 21), valamint *Novo-Georgievszknél*. Bozan és Pultuszk júl. 24-én hódolt meg a németeknek. Miután az orosz ellentámadások mind összeomlottak, júl. 7-én *Bembe*, másnap *Serock* és *Segrse* nyitotta meg kapuit a németek előtt. Júl. 9-én *Novo-Georgievszk* hatalmas táborvárát is egészen körülfozták a győzelmes hadak.

Scholtz csapatai júl. 26-án *Osztrolenkától* északra keltek át a Na-

revén és aug. 4-ön *Osztrolenkát*, 10-én pedig *Lomzát* vették be, vagyis most már a lengyelországi orosz várvonalak északnyugoti része egészen a németek kezére jutott. Az üldözés folyamán Scholtz csakhamar *Bjelosztók* alá ért.

Nem könnyen jutott előre a Narev keleti partján Gallwitz, ahol az oroszok Varsó alól visszavonuló derékhadjuk megmentése végett nagy erőket vetettek a harcba. Azonban itt is a németek kerekedtek felül, akik *Maikinnak* vették útjokat. *Világraszóló esemény wit Novo-Georgievszk hatalmas táborvárának bevétele*. Lipót bajor herceg és Gallwitz gyors előnyomulása következtében ugyanis mintegy 100,000 orosz katona beszorult a várba. Az ostromot az Ant verpenn él is kitént *Beséler tábornok* vezette. Már aug. 11-én romokban hevert a keleti arcvonal *Benjaminov* nevű hatalmas erődje; a következő napokon a német, valamint az osztrák és a magyar nehéz ágyúk és mozsarak egymásután elhallgattatták a többi erődök ágyúit is, úgy, hogy aug. 20-án Oroszország legerősebb vára is az ostromló had kezére jutott. A zsákmány, közte 1640 ágyú, roppant nagy volt; a fogságba esett oroszok száma kerekén 90,000.

Lipót bajor herceg hadseregének nem kevésbé dicsőséges az előnyomulása. A herceg a Visztulától nyugatra a *Bzurán* és a *Bavkán* át tört magának utat. Az oroszok lassan engedtek és Varsó előtt megerősített *Blonie-Gorce* közötti állásaikba húzódtak vissza. A németek júl. 22-én kivetették őket innen és másnap már Varsó erődjei alatt állottak. A szövetségesek tökéletes harci eszközeinek semmi sem állhatott ellen s alig pár napi ostrom után, aug. 5-én délelőtt Varsót is megszállották a németek. Aug. 8-án Lipót herceg serege már a Visztula balpartján üldözte azokat az orosz csapatokat, amelyek *Bjelosz* felé húzódtak vissza.

Oroszország hatalmas és bevehetetlennek hirdetett nyugati várainak aránylag gyors eleste megdöbbenetette az antant összes hatalmaságait. Hiába kürtölte világgá az orosz vezetőség, hogy önként adták fel váraikat azért, mert azok csupán másodrendű erősségek voltak és így nem állhattak ellen a szövetségesek tökéletes ostromló eszközeinek, A természetől is erős területeken épített nagy erősségek gyors eleste igazán szegénységi bizonyítványa volt az orosz hadvezetőségnek és az orosz haderők fizikai és erkölcsi erejének összeroppanását jelentette. Amíg ezután Hindenburg, Lipót bajor herceg és Mackensen hadai nyomom követték az; oroszokat, amely üldözés folyamán Mackensen *Prusany* és *Pinszk*, Lipót herceg *Bjelovez* felé tartott, Gallwitz hadserege pedig *Bjelosztoknak* és *Volkoviszkanak*, addig Scholtz csapatai aug. 23-án kardcsapás nélkül *Osoviecet*, szept. 4-én pedig rövid harc után *Grodnot* szállották meg; ugyanakkor Eichhorn hadserege harc nélkül

bevonult *Olitáha*, ahonnan Vilnára irányították; Below Riga és Dünaburg ellen csoportosította erőit. Szept. 8-án a szövetségesek csatavonala nagyjában Rigától a román határig terjedt majdnem nyílegyenes vonalban; támaszpontjait az a tizenhat vár alkotta, amelyeket tüneményes gyorsasággal foglaltak el jún. 24-től szept. 8-áig.¹

Az oroszok fegyveres erejük zömét kivezették ugyan a szövetségesek alkotta félkörből, de veszteségük roppant nagy volt: tudjuk, hogy hadifogságba 825,000 emberük jutott, a zsákmányolt ágyúk száma pedig 3400-ra ment. A kudarcok sorozatáért Nikolajevics nagyherceget tették felelőssé, akit elmozdítván fővezéri állásából, a Kaukázusba küldtek. Helyette a főparancsnokságot a cár vette át abban a reményben, hogy új életet önthet a szellemében is mélyen süllyedt hadseregbe.

11. Állásharcok. A cár főparancsnoksága alá jutott orosz hadvezetőség lázas sietséggel munkához látott, összehordta a rendelkezésére álló tartalékokat és új hadjárati tervet dolgozván ki, elhatározta, hogy *Biga, Dünaburg, Minszk, Bovnó* és a *Szereth* folyó között megállítja a szövetségeseket. A sikerre kilátást nyújtott az a körülmény, hogy a franciák és az angolok szeptember havára ígérték nagy offenzívájukat. Minthogy pedig a szövetséges hadseregek még nem érték el azokat a területeket, amelyeket kívántak, ismét heves harcok kerekedtek a csatavonal egész hosszában, amelyek egymástól elkülöníthető három területen zajlottak le, még pedig a *Póljesje* nevű nagy mocsárterektől északra a Keleti-tengerig, azután magában a mocsárterületben és végül ettől délre *Vólhyniában, Podoliában és Kélet-Galiciában*.

Below északon küzdő hadserege lassanként a *Bigai-öböl* partján épült *Slok* és a dünamenti *Lennevaden* alá tört előre, ami közben bal-szárnya *Domesznásznél* meghiúsította az oroszok partraszállását. *Eichhorn* hatalmába kerítette *Friedrichstadtnak, Jakobstadtnak* és *Lievenhofnak* a Duna balpartján épített hídfőit, Eluxtól délre pedig a *Dryszvaty-tóig* nagy félkörben csupán 10 kilométernyire állott Dünaburgtól. *Schóltz* és *Gallwüz* hadtesteit, támogatva *Eichhorn* által, szept. 19-én bevették *Vilnát*, ahol 22,000 oroszot fogtak el, majd azt a területet szállották meg, amely a *Dryszvaty-* és a *Naroc-tó* és a *Felső-Berezina* között van. *Lipót bajor herceg* és *Woysch* nagy nehézségek után átvergődtek a *bjelovezi rengetegen* és a *Berezina*, a *Scsara* és az *Oginszky-csatorna* hosszában védelemre készültek fel. Tőlük délre *József Ferdinánd* főherceg és *Mackensen* a *Jasiolda* és a *Styr* folyók mögé jutottak, míg *BÓhm-Ermotli*, *Bothmer* és *Pflanzer-Baltin* hadseregei a *Styr*, az *Ikva* és a *Szeret* hosszában osztották szét erőiket. Az összes hadseregeknek immáron az volt a fel-

¹ L. a 63. oldalon a rajzot.

adatuk, hogy északon ragadják el Dunaburgot és Rigát, egyébként pedig tartásuk meg az elfoglalt területeket.

A Dünaburg és Eiga ellen rendelt német haderők *október havában* nagy orosz haderőkre bukkantak, amelyek ellentámadásaikkal megakadályozták Hindenburgot abban, hogy átlépje a Duna folyót. így keletkeztek *Dünaburg, Illuxt, Garbunovka, Szmorgon* és *Riga* alatt ütközetek; ezekben bár igen lassan, de mégis a németek nyertek tért. *November havában*, amikor az oroszok egy hadtesttel megerősödtek, megint támadtak a *Szventen-* és az *Ilsen-tó* környékén, valamint Jakabstadtnál; utóbbi helyen nov. 7-én érzékeny vereség érte őket. Ezután 1916 március 18-ig nem volt említésreméltó hadi esemény ezen a területen.

A Poljesje mocsarakban és ezektől délre vegyesen német, osztrák és magyar csapatok, vagy tisztán osztrák és magyar seregtestek voltak.

Mackensen hadseregcsoportjának egyik része szept. 16-án *Pinszkhe* vonult be, míg a *József Ferdinánd* vezette balszárnny az Oginszky-csatorna hosszában vonult fel és északon csatlakozott Lipót herceghez. Pinszktől délre a Stryj folyóig *Linsingen* követte az oroszokat, *Puehalh* ellenben a volhyniai orosz várháromszöget kívánta megkerülni északnyugatról avégből, hogy segítségére legyen a várak ostromára készülő Böhme-Ermollinak. Aug. 27-én kezdte meg Puchallo, Böhme-Ermolli és Pflanzler-Baltin azokat a harcokat, amelyeknek célja az ellenséges csatavonal áttörése volt. Az oroszokat 250 km széles arcvonalon a *Strya*, az *Ikva*, a *Felső-Szeret* és a *Strypa* mögé vetették vissza. Szept. 6-án Böhme-Ermolli *Brodynál* 40 km szélességben kivetette állásaikból az oroszokat, két nap multán pedig *Dubnát* is hatalmába ejtette. Puchallo Vladimir-Volinszken és Kovelén át kanyarodott le *Luck* felé és aug. 30-án *Bozyszce erődjét*, másnap pedig *Luck erődjeit* foglalta el, ami után nemcsak hogy *Rovno* alá szállt, hanem északon a *Kormin-patáig* is előre küldötte csapatait. Ebben a helyzetben érte a déli hadsereget az oroszoknak nagyarányú áttörési kísérlete, amelyet *KoOel-Lemberg-8ztanisL-u* irányába óhajtottak végrehajtani. A támadó hadak fővezére *Ivanov* tábornok volt, aki ép abban az időben adta ki parancsait az általános rohamra, amikor a franciák és az angolok együttesen megrohanták a németeknek a francia harctéren az *Artoisban* és a *Champagnében* épített állásait. Bár a *Zborov* és *Bucsao* között támadásra rendelt nagy orosz erők elől Bothmer és Pflanzler-Baltin hadseregei a *Strypa* mögé voltak kénytelenek visszahúzódní október elején, később ellentámadást kezdtek, amelylyel visszavetették az oroszokat a *Strypa* és a *Szeret* mögé. Abban a hitben, hogy a szövetségesek tartalékaikat Kelet-Galiciában összpontosították, *Ivanov* most az orosz várháromszög területén próbált szerencsét avégből, hogy *Brodyn* át *Lemberg* alá jusson. így keletkeztek harcok szept. 13-ika után az *Ikva* mentén *Kremieniecnél* és *Dubnónál*; min-

denütt a mieink voltak a győztesek. Hasonlóképp végződtek azok a támadások, amelyeket Ivanov Puchallo ellen intézett a *Putilovka*, a *Kormin-patak* és a *Stryj* folyó mentén Lucktól északra és délre. Itt még Linsingen csapatainak egy része is beleszólt a küzdelembe. Október havában a harc *Bafalovka-Cartoryszk-Kolki* vidékére is elharapódzott, amikor is az oroszok átjutván a Styr balpartjára, mindaddig kitartottak hevenyészetten épített állásaikban, amíg nov. 10-ike után Linsingen csapatainak segítségével ismét a Styr jobbpartjára vetették vissza őket.

Az újévi csata Galíciában. Miként már annyiszor e nagy háborúban, most is megisméltődött, hogy a megvert ellenséges had csakhamar annyira megerősödött és pótolta veszteségeit, hogy hamar új támadásba fogott. Bár két hónapon át szakadatlanul nagy veszteség érte Oroszországot emberekben és hadianyagokban, *december 24-én* újra hatalmas támadást kezdett (állítólag 14 hadtesttel, vagyis 400,000 emberrel) Pflanzler-Baltin hadserege ellen. A támadás céljára nézve elágazóak voltak a vélemények. A francia lapok azt írták, hogy a középponti hatalmak macedóniai csata vonalát kívánták gyengíteni; mások szerint a Montenegró összeroppant és ára összevont osztrák és magyar csapatokat akarták megállítani. Elfogadható az is, amit talán a legtöbben állítottak, hogy a támadásnak Románia ellen irányuló politikai célja volt. Hitelt érdemel továbbá, hogy Oroszország a maga önző céljait követve, Galíciát és Bukovinát akarta ismét hatalmába keríteni.

A nagy csatát *130 km hosszú* vonalon vívták meg a *Strypa*, *Dnyeszter* és a *bukovinai* határ mentén; e mérkőzésbe később még a Bothmer vezette német hadsereg déli szárnya is beleavatkozott. Délről észak felé haladva, a csata tüzpontjai *Bojannkl*, *Barancenél*, *Toporoucnél*, *Bucsacnál* és *Burkanovnál* voltak, ahol 1916 január 20-áig hosszabb és rövidebb szünetekkel és katonáiknak esztelen feláldozásával, néha Napóleonkorabeli nyolcszoros tömegekben rohanták meg állásainkat az oroszok, mindvégig hiába. Voltak napok, amelyeken néhány zászlóaljunk előtt 800-1000 orosz katona hullája hevert. Az orosz ezredek közül soknak vesztesége elérte a 80 %-ot. A csata január 20-án ért véget. Utojátékai voltak azok az elszigetelt, eredménytelen támadások, amelyeket *Bo^cnnál*, *üszcieszkónél* és *Dubnánál* intéztek ellenünk az oroszok (jan. 23).

A támadás végrehajtására nézve jellemző, hogy az aránylag nagy erőket nem egyszerre vezették rohamra, hanem szakaszonként, lépcsőzetesen, külön-külön, vagyis az erők csak fokozatosan jutottak a harcba, amiért is sikert természetesen sehol sem érhettek el. *Eredményünket a világháborúnak egyik legnagyobb győzelmének nevezhetjük*, amely méltán sorakozik a németeknek akár a Champagneban, akár pedig a loretói csatákban kivívott nagy győzelmeihez.

Kuropatkin támadása a Duna és a Nyemen között. 1916 március

16-án indult meg a *Kuropatkin* vezette orosz hadaknak Rigától le egészen a Njemenig az az új támadása, amelynek célja kitűnik az orosz nyugati arcvonalon álló hadseregek főparancsnokának márc. 17-én kelt parancsából: «Fél éve múlt annak, hogy erősen megfogyatkozva, kevés fegyverrel és lövészerrel az ellenség előnyomulását föltartóztattatok és a molodecnoi áttörés következtében is kitarván, mostani állásaitokat elfoglaltátok. Ő felsége és a haza új hősiei tettet kíván most tőletek. Űzzétek ki az ellenséget a birodalom határaitól!» A nagyarányú terv keretében *Jakobstadtnkl* és a Njemennek *Berezina* nevű kis mellékvize mentén az orosz erőknek tüntetőleg támadniok kellett, míg a középben, *Postavyaáj*, a *Naroc-* és a *Vüzniev-ta*, vaknál nyolc hadtestnek és két lov. hadosztálynak a vilna-dünaburgi vasúti vonalig úgy kellett volna áttörnie, a német csata vonalat, hogy ezt északnyugatnak és délnyugatnak fölgöngyöljék.

Márc. 16. és 17-én csak a tüzérség viaskodott egymással. Márc. 18-20-án a *Vilija folyó* és *Dünaburg* közötti, tavakkal tarkított területen voltak nagy erők között (7 orosz hadtest támadott!) heves harcok; mindenütt az oroszokat érte igen nagy veszteség. 21-én is összeomlottak az ellenséges támadó tömegek a németek állásai előtt. Ugyanekkor a tavak között és még három napon át az egész csatavonalon (Friedrichstadt, Jakobstadt, Dünaburg, Vidsi- és Viszniev-tavak), néhol éjjel-nappal szakadatlanul ostromolták az oroszok a német állásokat. Erőfeszítésük azonban hasztalan volt, mert sehol sem nyertek tért. 25-én és 28-án még akkor sem érhetek el sikereket, amikor friss csapatokat vetettek a harcba *Jakobstadtnài*, *PostavynêX* és *Mokrcizenél*. Április 1-én véget ért a nagy viaskodás; ezt a német hadvezetőség e szavakkal jelentette be:

«Jelentősebb esemény nem volt. Úgy látszik ennél fogva, mintha egyelőre ellankadt volna az oroszok támadása, amelyet 30 hadosztállyal, vagyis több mint 500,000 emberrel és a keleti harctér viszonyaihoz képest csodálatraméltó lövőzer fölhasználásával Hindenburg tábornagy hadseregcsoportjának kiterjedt szakaszai ellen a márc. 1. és 28. között való időben intéztek. Csapataink vitézségének és szívós kitarlásának köszönhető, hogy ez a támadás semmiféle eredményt sem ért el. Persze csodálatosnak tetszik mindenki előtt, aki a helyzetet ismeri, hogy az oroszok abban az évszakban fogtak ily vállalkozásba, amelyben annak kivitele elé a hóolvadás folytán egyik napról a másikra jelentékeny nehézségek gördülhettek. Az időpont megválasztását tehát nem annyira az orosz hadvezetőség szabad elhatározásának, mint inkább a szorongatott szövetséges (t. i. Verdun ostroma) nyomásának kell tulajdonítani. Ha már most a támadások megszüntetését hivatalos orosz helyről csupán az időjárás változásával okolják meg, akkor ez bizonyára csak félig felel meg az igazságnak. Az oroszok veszteségének legalább annyi szerepe van a

támadások erejének nagymértékű csökkenésében, mint *a* meglágyult talajnak. A veszteségeket óvatos becsléssel is 140,000 emberre tesszük.. Helyesen tehát az ellenséges hadvezetőségnek azt kellene mondania, hogy *nagy offenzívája* mostanig nemcsak sárba, hanem sárba és vérbe fulladt.» Utolsó nagy eseménye volt a csatának ápr. 28-án, amikor a Naroc-tótól délre, ahol a németek márc. 28-án visszafoglalták a márc. 20-án elvesztett állásaik egy részét, *Zanaroce* és *Gkit-Stachovce* között megróhták az oroszokat és kiverték állásaikból.

Balkán hadszíntér.

1. Hadműveletek Szerbia és Montenegró ellen. *Az első hadjárat.* Ismételten említettük, hogy Ausztriának és Magyarországnak a Németországgal közösen megállapított általános haditerv keretében az volt a főfeladata, hogy megállítsa, illetőleg magára rántsa az orosz kolosszust. Ez a terv szabta meg tehát eljárásunkat déli ellenfeleinkkel, Szerbiával és Montenegróval szemben. Vagyis amíg erőink zöme északkeleten Gáli* ciában vonult fel, addig a Balkánon csupán gyengébb erőkkel léphettünk fel és tülerő nélkül is sikerekre kellett törekednünk. Az erők elosztása a következő volt.

Ausztria és Magyarország három hadsereggel vonult eleinte. A *Böhm-Ermolli* vezette hadsereg a Száva hosszában helyezkedett el, míg az 5. *Frank Liboriusz* alatt a Drina mentén vonult fel; a *Potiorek* vezette 6. hadsereg Visegrádtól Cattaróig szállotta meg a határokat.

A 350,000 emberre becsült *serb-montenegrói hadsereg* zöme a *Kolubara* és a *Morava* folyók között összpontosult. Előcsapatai a Száva és a Drina, mentén állottak. Mintegy 80 zászlóaljból alakított különítménye *Uzicénél* készült támadásra, míg a montenegrói hadak, lesve a támadás kedvező pillanatát, a határok mentén helyezkedtek el kisebb-nagyobb csoportokban.

Bár nem voltunk tülerőben, gyorsan támadnunk kellett, még pedig azért, hogy a mozgósításában valószínűleg elmaradt ellenfelünket meglepjük és megverjük, mielőtt ellenünk támadhatna és mielőtt hatalmasabb északi ellenfelünkkel kellett felvennünk a döntő mérkőzést. Gyorsan le kellett sújtanunk arra az ellenfélre, melynek háborúban edzett és tapasztalt hadserege volt, hogy azután védelmünk annál sikeresebb lehessen vele szemben. Feladatunk nehéz volt, mivel mindenütt hatalmas természeti akadályok állták utunkat s azok mögött a katonai erényekben bővelkedő szerb nemzet haderői régóta jól elkészített védelmi állásokban védekezhettek.

Támadásunk a Száva és a Drina alkotta szöglet ellen irányult, vagyis amíg a 6. és 2. hadsereg egy része védekezett, addig az 5. had-

seregnek és a 2. hadsereg jobbszárnyának támadnia kellett. Szerbia a Szávával és Drinával szemben védelemre készült fel, míg Visegrádnál Szarajevó felé, Montenegróból pedig Herczegovina ellen támadt.

A hadműveletek Szerbia ellen augusztus derekán indultak meg, amikor az 5. és a 2. hadsereg *Lesnicánál*, *Loznicánál* és *Sábánál* átkelt a Drinán és a Száván. A Sábánál előbb átkelt csapatok nagyon elősegítették az 5. hadsereg előnyomulását, amellyel szemben két ellenséges hadosztály védekezett gondosan megválasztott állásokban. Mindkét helyen egyformán véres és makacs harcok kerekedtek, mert a szerbek már aug. 14-én ellentámadást kezdtek. A nagy erővel szemben a mieink maradtak a győztesek, akik ezután aug. 16-án szembekerültek a szerb főerők előcsapataival. Közben *Obrenovácánál* is átkeltek csapataink, délen pedig *Ljubovijáig* terjeszkedtünk ki. Aug. 19-én *Ljubovija*, *Szókai*, *Tekeris*, *Bumszka*, *Cer Planina* és *Obrenovac* között került a sor döntő csatára, amelyben az ellentámadást kezdett nagyobb ellenséges erőkkel szemben mi maradtunk a győztesek. A támadó hadműveletek folytatása azonban elmaradt, mivel a 2. hadsereget Galíciába kellett szállítanunk. Az ott hagyott erők nem maradtak meg Szerbiában, hanem kiindulási helyeikre vonultak vissza, kivéven a *Lesnica* alatt állókat, amelyek a Drina jobbpartján épített hídfoot továbbra is tartották.

Az *Usicenél* összevont 80 szerb zászlóalj csak *Visegrádig* jutott, mert itt vereség érte. Bár most *Valjevó* és *Plevje* felé törtek előre csapataink, csakhamar ezek is visszahúzódtak az általános hadihelyzet következtében.

A montenegróiaknak augusztus elején kisebb-nagyobb erőkkel *Trébinje*, *Bilek*, *Avtovae*, *Gacsko* és *Focsa* ellen kezdett offenzívája mind csütörtököt mondott. *Cattaró* annyiban érezte meg a háborút, hogy erődjeit aug. 8., 9. és 20. a Lovcsenről tűz alá vették. A tengeren hadihajóink elzárták ugyan a montenegrói partot, de amikor a francia és az angol flotta megjelent, Pólába húzódtak vissza.

Egyrészt orosz ösztökélésre, erőink lekötése végett, másrészt tudatában annak, hogy ismét az orosz harctérre vittük csapataink egy részét, a szerb hadvezetőség szeptember elején merész támadást kezdett Magyarország ellen. Egyik oszlopa *Huma*, a másik pedig *Indvja* felé tört előre; harmadiknak *Pancsován* át a Bánátba kellett volna jutnia. A többi apró betörés a főhadműveletekkel csak lazán függött össze és semmi jelentősége nem volt. Az Indija felé támadó volt a főoszlop, s minden bizonnyal Újvidék és Pétervárad volt a célja, míg a másik kettő a középnek oldalbiztosítását alkothatta. Az egymástól távol járó oszlopokat csúfos vereség érte. így a *Mitrovicánál* átkelt és 15,000 emberből álló *Timok-hadosztály szept. 6-án* lesállításunkba jutva, teljesen tönkrement. A második szerb had, valószínűleg a *Szumádia-hadosztály*, napokon át

makacsul ellenállott (Batajnica, Ó- és Új-Pázua) csapatainknak, de szept.- 14-én ezt is megsemmisítő vereség érte. A Pancsova felé betört ellenséges erőket *Dolova* alatt érte a vereség.

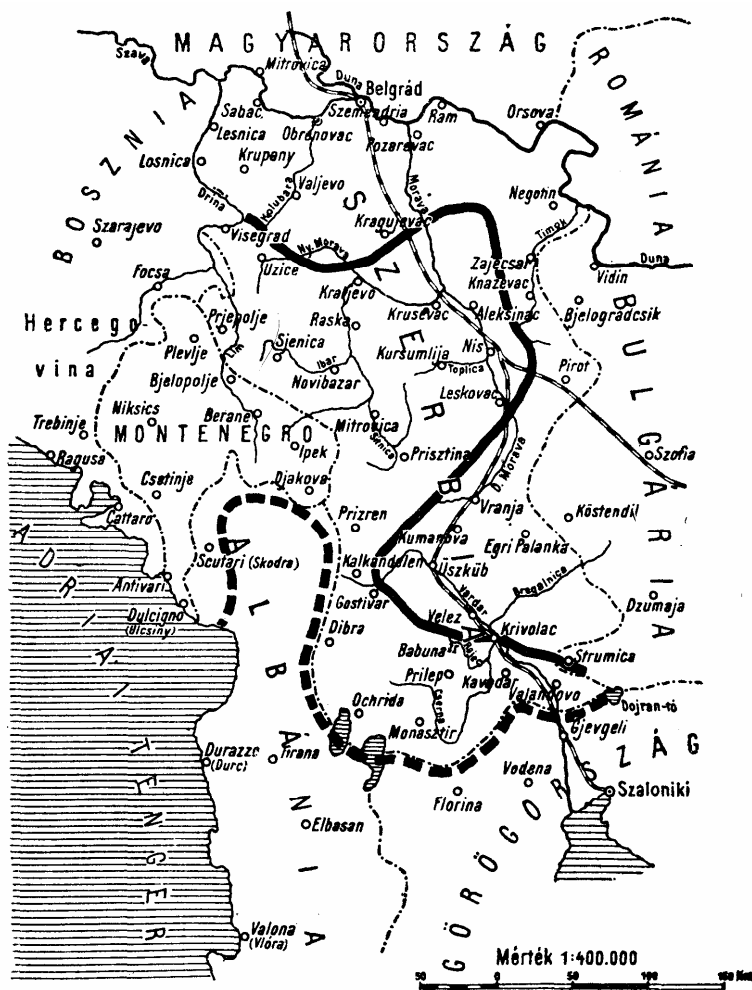
Közben a Drina mentén megerősített csapataink új támadást kezdtek és szept. 23-án a *Krupanj körüli magaslatokon* (Jagodaja, Biljag és Crni Vrh) megverték a szerbeket. Okt. 5-én és 27-én vereség érte azokat a szerb és montenegrói csapatokat, amelyek a Drina felső folyása mentén benyomultak Boszniába. Nov. 2-án, amikor hatalmunkba kerítettük Sabácot, megindult második támadó hadjáratunk Szerbia ellen. Nov. végén haderőink a *Kolubara* alá értek és Belgrád felé is szabaddá lett az út. Amíg a főserég vitézül állotta a harcot a szakadatlanul ellentámadásokat intéző nagy ellenséges erők ellenében (Arangyelovac, Grn. Milanovac), addig balszárnyunk *dee. 2-án elfoglalta Belgrádot*. A szerbek ekkor *Pozsarevac-Valjem-Uzice* vonalába húzódtak vissza. Dec. 10-én oly nagy ellenséges erők jelentkeztek *Milanovacnál*, hogy egyes csapatrészeket vissza kellett rendelnünk. Erre a hosszú és makacs harcok, valamint az időjárás viszontagságai, nemkülönben a terep okozta nehézségek miatt is nagyon megviselt hadseregünk feladta a küzdelmet és bántódás nélkül kitarodott Szerbiából.

Annyi bizonyos, hogy ha seregeinknek vissza is kellett vonulniok, a szerbekre nagy csapást mértek. A király *Potiorek tábornagynak*, aki a háború kitörése óta fővezére volt a déli haderőknek, igen rövid kéziratban fölmentette állásától és nyugalomba küldte, a déli hadsereg főparancsnokává pedig *Jenő főherceget* nevezte ki. Egy nagyállású katonai személy vizsgálatot ejtett a déli harctéri események fölött s hivatalos jelentésében többek között ezeket mondta: «A kivívott sikerek után a balkáni haderők főparancsnoksága minden hadviselés ideális célját, az ellenség teljes leverését vette tervbe, emellett azonban nem számolt eléggé a leküzdendő nehézségekkel. Az időjárás mostohasága folytán a csekély számú és zordon területen át vivő utanszállítási vonalak olyan állapotba jutottak, hogy a szükséges élelmiszer- és lövészerkészletek odaszállítása lehetetlenné vált. Mivel pedig az ellenség egyidejűen új erőket gyűjtött és támadásba ment át, offenzívánkat kénytelenek voltunk megszakítani és az okosság parancsolta, hogy a hadsereg kedvezőtlen viszonyok között döntő harcba ne bocsájtkozzék. Szerbiába benyomult haderőnk, a káros viszonyokkal számolva, visszavonult, de meg nem verték. Meg nem tört bátorsággal néz a jövő elébe. Elkerülhetetlen volt, hogy e visszavonulás alkalmával emberben és anyagban érzékeny veszteséget ne szenvedjünk. De megállapítandó, hogy a veszteségeink mértékéről terjesztett hírek a való tényeket messze túlhaladják. A legjobb szellemtől áthatott csapataink napok óta jó szállásokban vannak, amelyeket mindennel elláttunk, ami szükséges.»

Mindenütt kudarccal végződtek ellenségeinknek ama későbbi válalkozásai, hogy betörvén a monarchia területére, tért nyerjenek. Egyrészt határaink védelme, másrészt a szerb hadseregben kiűtött pusztító járványos betegségek és a kimerülés állásharcokat eredményezett, amelyekben azonban említésreméltó esemény nem volt. 1915 május havában, amikor Itália és Görögország nyíltan hirdetni kezdte jogait Albánia egyes részeire, Szerbia *Durrazónak* a maga számára való biztosítása végett tekintélyes erőket küldött Észak-Albániába, hogy annak idején ő is érvényesíthesse jogait. Példáját követte Montenegró, amely 1915 július 2-án *Skutarit* és *San Giovanni di Meduát* szállotta meg.

A második hadjárat. Az ántánt hatalmai, amikor a dolguk nemcsak az európai harctereken, hanem a Dardanálláknál is nagyon rosszra fordult, minden Követ megmozgattak, hogy egy táborba tereljék ellenünk a Balkánt. Mindent ígértek azért, hogy közös erővel és a szerbekkel egyesülve támadjanak meg bennünket és a törököket. Szófiának odaígérték Macedóniát, de ez ellen a szerbek tiltakoztak. Sok rábeszélésre a szerb kormány mindössze arra volt hajlandó, hogy lemond Macedónia úgynevezett *nem vitás* részének egy kis darabkájáról, de ezt is csak a háború után adta volna oda, föltéve, hogy Bulgária a háborúban segítséget nyújt. Bulgária azonban nem ült fel a csalogatásnak, hanem közlekedést keresett és talált a törökökhöz. Szeptember 9-én létrejött a török-bolgár megegyezés, amely kiigazítva a határt, Bulgária területét közel 8000 négyzetkilométerrel növelte. A megegyezés híre lesújtotta az antantot, amely még jobban meglepődött, amikor Bulgáriában szept. 20-án elrendelték a mozgósítást. Az ántánt látta, hogy Bulgáriát elvesztette céljai számára, de azért még egy kísérletet tett. Új javaslatokkal állott elő; de Bulgáriát semmiféle ígéretük nem tántoríthatta meg. A bolgár mozgósítást Görögország mozgósítása is követte. Románia nem mozgósított, kijelentvén, hogy a román beavatkozás ideje még nem érkezett el. Az ántánt ekkor cselekvésre határozta el magát és csapatokat szállított partra *Szalonikiben*, állítólag azért, hogy a szerbeknek segítséget vigyen, voltaképen pedig azért, hogy a Dardanelláknál való nagy kudarca után az egész harcteret áttegye a Balkánra s megtámadhassa Bulgáriát és rajta át Törökországot. Venizelosz, a görög miniszterelnök, aki augusztusban titokban elkötelezte magát az antantnak, úgy rendezte a dolgot, hogy a semlegességre hivatkozva, tiltakozni fog ugyan az ántánt-csapatok partraszállítása ellen, de átvonulásuk elé akadályt nem gördít. Sőt ha Bulgária közben megtámadja Szerbiát, életbelépettnek tekinti a szerbekkel való *casus foederis*t és azonnal hadműveleteket kezd. Közben az ántánt megkezdte csapatainak partraszállítását, hogy a bolgár kormányhoz intézett ultimátumának még nagyobb súlyt adjon. Ámde Bulgária nem ijedt meg, elutasította a követeléseket. *Ennek októ-*

her 7-én teljes szakítás volt a vége. Közben azonban Venizelos kétszínűséget a görög kamarában leleplezték, mire Konstantin király kijelentette, hogy nem követheti tovább a kormány politikáját. Venizelosz

— a szövetséges hadak helyzete 1915 november 2. án.
 - - - - - a bulgár hadak helyzete 1916 január 24. én.

erre lemondott. Bulgária ezalatt teljesen fölkészült s a háta mögött tudva egy nagy török hadsereget, nyugodtan várta a leszámolás pillanatát. Ilyen kavargóság közben jött október 7-én a hír, hogy a német,

osztrák és magyar csapatok átkeltek a Száván és a Dunán és megkezdték az új hadjáratot Szerbia ellen.

A haderők csoportosítása a következő volt. A *német, bolgár, osztrák és magyar haduk* főparancsnoka *Mackensen* vezérezredes volt, kinek seregtestei a Drina, a Száva és a Duna mentén vonultak fel és pedig: Boszniában és Hercegovinában egy különálló seregcsoport, a Száva mentén *Kövess* osztrák és magyar, a Duna hosszában pedig *Gallwitz* német hadserege. Orsovánál külön hadseregcsoportnak kellett tévedésbe ejtenie a szerbeket. A bolgár fegyveres erőből a *Bojadjeff* vezette északi hadsereg *Mackensen*hez tartozott és *Zajecsar-Pirot* között gyülekezett, a többi három ellenben *Köstendilnél*, *Dzumajánál* és *Strumicánál* tömörült. A szerbek országuk északi részében óhajtották útját állani ellenségeiknek, majd nedig, ha engedni kénytelenek a nagy erők nyomásának, Macedóniába akartak visszavonulni, hogy az időközben Szalonikinél partraszállott francia és angol segítős csapatokhoz csatlakozzanak. A *Sarrail* francia tábornok parancsnoksága alá helyezett szaloniki angol és francia csapatok, amelyeknek erejét 150,000 főben állapították meg, november végén csupán 80,000 emberből állottak. Ezeknek a Vardar völgyén át kellett volna a szerbek segítségére menniök.

A hadműveleteket *Mackensen* csoportja kezdte meg *okt. 6-10-ike között* azzal, hogy hadseregei *Bamnál*, *Szemendriánál*, *Belgrádnál*, *Obrenovoenk*, *Sabácnád*, *Mitrovicánál* és *Loznicánál* átkeltek a Dunán, a Száván és a Drinán. A szerbek mindenütt visszavonultak, kivéve Belgrádot, ahol heves kézitusára került a dolog. A mintegy 200.000 emberből álló szerb északi hadsereg *Obrenovác* és *Pozserovác* között, egy különítményével pedig *Orsovával* szemben állott; mindenütt és több vonalban egymás mögött védelemre készült fel. Miután a szövetségesek *Pozserovácánál* (okt. 14.), *Avalánál* (okt. 16.) és *Obrenovácánál* (okt. 18.) áttörték a szerb hadsereget, délnek üzték azt. Közben a bolgár északi hadsereg ellen fölvonult szerb seregtestek betörték ugyan Bulgáriába, de amikor *Belogradcsiknál* (okt. 14.) vereség érte őket, *Negotin*, *Zajecar* és *Knazevac* felé meghátráltak. (Okt. 19. és 20.) Okt. 23-24-én orsovai csoportunk is átkelt a Danán és kezet nyújtott *Bejadjeff* jobb oszlopának. A Száva és a Drina hosszában föl vonult osztrák és magyar csapatok okt. 20-án *Sabácot*, 23-án *Visegrádot* foglalták el, azután pedig visszavetették a velök szemben álló ellenséges erőket. Amíg *Kövess Kraljevonsk*, *Gallwitz* pedig *Krusevácnak* tartott, addig *Bojadjeff* nov. 6-án *Nist* ejtette hatalmába, vagyis szabaddá lett a belgrád-konstantinápolyi vasút, melynek egyaránt nagy katonai, gazdasági, politikai és erkölcsi haszna és hatása volt.

A déli bolgár seregek szinte rohammal Frányába, *Egri Palánkábv* és *Üszkubbe*, majd *Kumanovába* és *Velezbe* jutottak. Az a kis szerb sereg,

mely Macedóniában Velezben várta a franciákat és az angolokat, a *Babuna-szorosba* menekült.

Az okt. 5-től fogva partraszálló francia és angol haderőkből három hadosztály vasúton ugyan *Strumicába*, *Krivólacba*, és *Telez* felé előre tört, de már elkésett attól, hogy segítségére menjen a szerbeknek. Okt. 20-tól kezdve előbb a *Dojran-tó*, *Valandovó* és *Krivólac* között, később pedig még a *Cserna* mentén is állásharcok fejlődtek. A déli szerb hadsereget, amely a *Babuna-szorost* tartotta és fedezte a *Kaikandelebe* vezető utat, nov. 19-én a bolgárok kivetették állásaiból és *Prilep* felé üzték. Dec. 2-án *Monasztirba*, német és bolgár csapatok vonultak be, vagyis az egész görög határt elzárták s így a franciák és az angolok keresztbetett kezekkel voltak kénytelenek nézni Szerbia teljes letérését.

A déli bolgár seregek tüneményesen sikerült hadműveletei alatt északon november 20-án Kövess hadserege *Novibazárba* ért, ahonnan *Mitrovica* alá fordult. Gallwitz *Kursumlijân* át *Prisztinába*, igyekezett és mivel Bojadjeff is erre felé tartott, s amikor a 2. bolgár hadsereg délről elállotta az utakat, a szerbek a nov. 23-24-iki harcok után a *Bigómezőt* is feladták és hadseregük romjaival Montenegróba és Albániába menekültek.

A hadjáratban a szövetségesek összesen 125,000 szerb katonát fogtak el és 500 ágyút zsákmányoltak.

Csak most kerülhetett a sor *Montenegróra*, amely ellen *Kövess* vésette azjországi mostoha földrajzi és éghajlati viszonyai következtében igen nehéz és csak lassan haladó hadműveleteket. A seregtestek kiindulási pontjai a következők voltak: *nyugaton* Cattaro, Trebinje, Bilek, Avtovac, *keleten* Bjepolje, Berane és Andrijevics. Heves harcok voltak január 7-11-én *Berane*, azután a *Lim*, a *Tara* és a *Píva* folyók szakadéka körül. Háromnapos kemény harc után és hadiflottánk támogatása mellett *jan. 11-én* foglaltuk el az 1700 méter magas *Lovcsent*, Montenegró kulcspontját. Miután *jan. 14-én* *Cetinjét* is elfoglaltuk, másnap pedig *Antivárit* szállottuk meg, az egészen körülfogott Montenegró január 17-én lerakta fegyvereit, belátván további küzdelmének hiábavalóságát.

A hazájából kiűzött szerb sereg megmentése végett hosszú haború után Olaszország mintegy 50,000 emberét *Durazzóba*, (*Durz*) és *Vato-«aba* (*Vlóra*) küldte. Egyrészt az elfoglalt országok biztosítása, másrészt Esszád albán vezér és az olaszok lehető legszűkebb térre szorítása végett a középponti hatalmakhoz szító albán törzsekkel megerősödött osztrák és magyar, valamint bolgár haderők egy része Albániába is benyomult és február hó folyamán egész Észak-Albániát (*jan. 28. Skutari, 29. Alesio, febr. 9. Tirana*) megtisztította az oda nem való elemektől (*febr. 24-27-éig* tartottak *Durazzó birtokáért* a harcok), úgy hogy végül az

olaszok és apán Valónában és később a Vojusa folyó alsó folyása mentén vethették meg lábukat.

2. A Dardanellák ostroma. 1914 október 29-én a világháborúnak új fejezete kezdődött, amikor a törökök is beléptek a nagy küzdelembe. A dolog előzményei a következők. A világháború kitörésekor Törökország aknákkal elzáratta a *Dardanellákat* és a *Bosporust*, s akkor sem nyitotta meg, amikor az antant ultimátumszerű jegyzékben követelte a tengerszorosok szabaddá tételét. Még a formaszerű hadüzenet előtt, *október 29-én* a Fekete-tengeren a török és az orosz flották összecsaptak. Az összecsapásra az szolgáltatott okot, hogy az orosz flotta aknákat akart lerakni a Boszporus bejárata előtt, hogy a gyakorlatra induló török flotta kifutását a tengerre megakadályozza. A török hajók erre megkezdték a tüzelést s egy orosz aknahajót és egy torpedózút el-súlyesztettek, azonkívül elfogtak egy orosz szénszállító hajót és a rajta levő 13 orosz tisztet és 88 embert foglyul ejtettek. A harc folytatásaként a török hadihajók megjelentek az orosz partok előtt és sikerrel bombázták *Szebasztopolt* és *Teodoziát*. A hadbakeveredést Oroszországgal az ántánt nyugati hatalmasságaival való háború is követte.

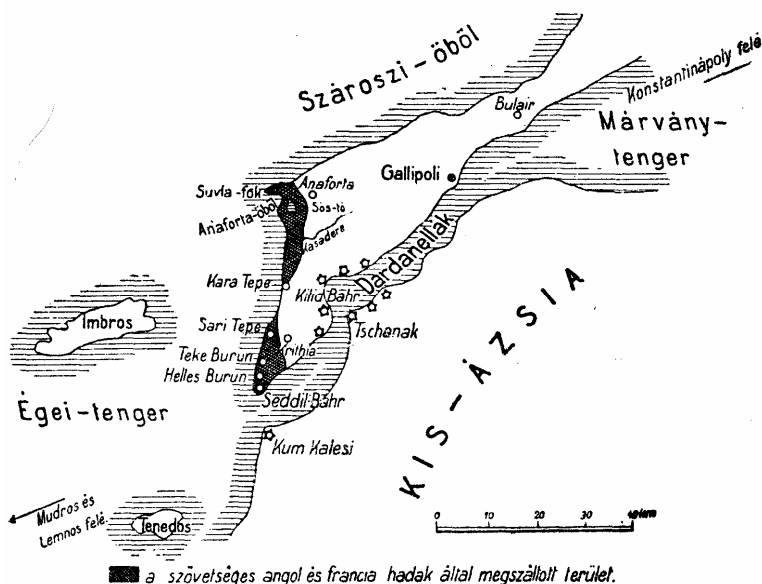
Törökország hadbavonulásából a központi hatalmaknak az a hasznuk volt, hogy az antantot fegyveres erőinek megosztására kényszerítette, amennyiben Angliának Egyiptomban és a Szezi-csatorna mentén, Oroszországnak pedig a Kaukázusban kellett nagyobb erőket összehívnia. A törökök támadása a Kaukázusban esetleg Oroszország mohamedán lakosságának a lázadására is vezethetett, s ez Anglia és Franciaország gyarmatainak mohamedán népeire is áterjedhetett. Nem csalódtak a központi hatalmak abban, hogy az ántánt Konstantinápoly ellen támadván, nemcsak tengeri, hanem szárazföldi haderőinek tekintélyes részét is ide küldi anélkül, hogy sikert érne el. Az ántánt azért vetett szemet a szoros útra, hogy közvetlen összeköttetésbe jusson Oroszországgal és ezt elláthassa hadiszerekkel, Oroszország számára pedig, hogy elérje vágyainak netovábbját, Konstantinápoly birtokát.

Törökország négy harctéren vonult fel, még pedig: a Gallipoli-félszigeten és Konstantinápoly alatt a Dardanellák és a Boszporus-védelmére, azután Szíriában a Szezi-csatorna és Egyiptom, Erzerumnál pedig Oroszország ellen; Mezopotámiában, a Tigris alsó folyása körül csupán csekélyebb erők összpontosultak, hogy megakadályozzák az angolok partraszállását a Perzsa-öböl környékén.

Az ántánt Franciaországnak majdnem az egész és az angoloknak földközi-tengeri hadi flottájával megszállotta *Tenedost*, *Imbroszt* és a görög *Mytilene* szigetét, sőt még *Lemnos* szigetén a *mudrosi-öblöt* is hatalmába kerítette, hogy jövőendő hadműveleteinek alapot teremtsen.

1915 február 26-ától angol és francia páncélos csatahajók lötték

a Dardanellák bejáratánál épített török erődöket és ütegeket. Az ostromnak eredménye az volt, hogy *Seddil Bohr* és *Kum Kalesi* erősségeinek ütegei elhallgattak. Kudarcot vallott azonban a szövetségesek abbéli kísérlete, hogy behatoljanak a szoros útba, bár március elején hatvanra szaporodott hadihajóik száma. Épp így jártak a közbeeső partraszállási kísérletek is. A törökök agyanis oly ügyesen rejtették el különböző öblű ágyúkból alakított ütegeiket a szoros út belső részének partjain, és annyira telirakták aknákkal a csatorna hajózható részét, hogy mindig ők maradtak a győztesek. Rettegéssé váltak a német és a német tengerészek vezette török búvárhajók is. Ily körülmények kö-

zött lehetetlen volt a szoros út áttörése, vagyis ismét a partraszálláshoz folyamodtak a szövetségesek, hogy a szárazföldről kerítsék hatalmukba a szoros út erősségeit. A *D'Amode* francia tábornok parancsnoksága alá helyezett 100,000 főnyi hadsereget jobbra indiai, ausztráliai és francia gyarmati csapatokból állították össze. Véleménykülönbségek miatt *D'Amode* csakhamar megvált vezéri méltóságától, amelyben előbb *Gourand*, később pedig *Baillmd* és *Sarraill* francia tábornokok követték. A harcok és a betegségek okozta veszteségek és fogyatéék csakhamar oly nagyra szökkent a szövetséges seregekben, hogy kétszázezer főre kellett emelni az ostromló had létszámát, ami természetesen ismét tetemesen gyengítette az antantnak más harctereken alkalmazott erőit. Elmaradt

Oroszországnak 150,000 emberben megállapított segítőhada is, még pedig azért, mivel ebben az időben a keleti harctéren volt szüksége összes csapataira. A partraszállás *csak április havában* történt meg a félsziget déli csücskénél, ahol *Seddil Bahr, Teke Burun* és *San Tepe* vannak. A csapatok verejtékes harccal tért nyertek ugyan, de még június havában sem érték el *Krithiát*, ahonnan hátba akarták fogni Kilid Bahr erődjét. Erre a szövetségesek haditanácsa elhatározta, hogy az *Anaforta-öbölben* és *Kara Tepenél* is szerencsét próbál. A partratett csapatok a *Kasadere-patak* völgyében és a Sós-tónál Anaforta felé előrehaladtak ugyan, de később egy tapodtat sem jutottak előre a törököknek a magaslatokra telepített igen erős állásaival szemben. A további harcok sem hozták meg a kívánt eredményt, bár nem kímélve a csapatokat és a hadiszereket, a partraszállott seregtettek vesztesége igen nagy volt.

Közben a szövetséges flotta minduntalan kísérletet tett a szoros út elfoglalására. Vállalkozásai azonban kudarcot vallottak. Nyolc nagy és 25 kisebb csatahajója és 4 szállítógőzöse ment tönkre a török útegek tüzeiben, az aknákon és a búvárhajók merész támadásai következtében. (Marc. 18. *Irresistible* és *Ocean*, máj. 13. *Goliath*, máj. 25-27-ig *Triumph*, *Majestic* és *Agamemnon* angol, május 18-án *Bouvet* és *Gaulois* francia csatahajók; a Fekete-tengerbe merült alá a *Panteleimon* nevű orosz csatahajó.) Az osztrák és a magyar haditengerészet dicsőségét gyarapították a francia *Courbet* (az Otrantói-szorosban márc. 18.) és a *Leon Gambette* (az Adriai-tengerben ápr. 27.) nevű nagy csatahajók elpusztítása, amelyek több más ellenséges csatahajóval együtt az Adriai-tenger kijáratát zárták el a mi flottánk elől.

Visszatérve a szárazföldi hadműveletekre, szept., okt. és nov. havában az ántánt gyengesége következtében elkövette azt a hibát, hogy időt engedett a törököknek, akik tartalékaikkal rátámadva ellenségeikre, ezeket bár áldozatokkal kapcsolatos harc árán, de a tengerig vetették vissza. Vége szakadt a szövetségesek reménytelen állapotának *dec. 20-án*, amikor Seddil Bahr alól kezdett támadásuk oltalma alatt szégyenszemre eltakarodtak az *Anaforta-öböl* és *Sári Tepe* körüli állásaikból. *1916. január 9-ére* hajló éjszakán kereket oldottak azok a csapatok is, amelyek *Seddil Bahr*-nál tartottak ki a legvégsőig. Ezzel befejezést nyert az ántánt egyik könnyelműen kezdett és ugyanígy végrehajtott hadi vállalat. A központi hatalmakra és a velük szövetségre lépett országokra nézve katonailag nagyjelentőségű volt a dolog, mivel a török hadak egy része fölszabadult.

3. A szaloniki vállalkozás. Amikor csütörtököt mondott az antantnak a Dardanellák, illetőleg Konstantinápoly ellen kezdett vállalkozása, amikor a többi harctereken sem vergődött zöld ágra a központi hatalmakkal szemben s amikor Szerbia letörését sem akadályoz-

hatták meg, *francia kezdésre* Szalonikinél az úgynevezett *orientális hadsereget* szervezték s ennek a kimerítésünket célzó hadviselésben nagy szerepet szántak. Karöltve az Albániában partra szállott olaszokkal, valamint a reményök szerint Románián átvonuló oroszokkal nemcsak Szerbiát akarták fölszabadítani, hanem Bulgárián át Konstantinápolyba kívántak jutni. Mesébe illő volt a franciáknak ama híresztelése, hogy a Kaukázusból jövő oroszokkal együtt Konstantinápolyban kívánnak kezdet fogni.

A nagyratörő terveket 1916 első felében sehogyan sem valósíthatták meg erők gyengesége miatt, noha a Korfuban újjászervezett szerb hadsereggel együtt 1916 május végén *állítólag 350,000 emberük állott Szaloniki ulatt*. A főparancsnokságot *Sarrail francia tábornokra* bízta. A középonti hatalmak részéről a bolgár haderőkön kívül német csapatok is fölvonultak, amelyek az Albániában álló osztrák és magyar csapatokkal fogtak kezdet. Amikor a francia és angol segítőcsapatokat Szerbia déli csücskében (Gyevgyeli-Dojran) vereség érte, Sarrail Szaloniki alá vonult vissza, ahol nagy erődítményeket létesített. A télen át és a tavasszal általában nyugalom volt, kivéven május derekát, amikor *Dojran* körül kisebb harcok voltak, valamint a légi háborút, amelyben a német és bolgár léghajósok sikeresen bombázták az ántánt táborait és raktárait. Június havában a német és a bolgár főhadiszállás azt jelentette, hogy a Görögország területén fekvő *Rupel-szorost* és az ennek elzárására szolgáló erődöket megszállották a görög kormány beleegyezése alapján. Az előretörésre Sarrail adott okot, aki seregtesteivel *Florina* és a *Struma* között megszállotta a görög határt. Kiseb harcok voltak *Dojran*nál és *Gyevgyeli*^nél/áhol a bolgárok voltak a győztesek, összefüggésben voltak ezekkel az albániai csatározások, ahol a *Vloránél* (Valona) partraszállott olaszok előőrseivel tüztek össze kisebb csapataink a *Vojusa folyó* mentén.

Az olasz háború.

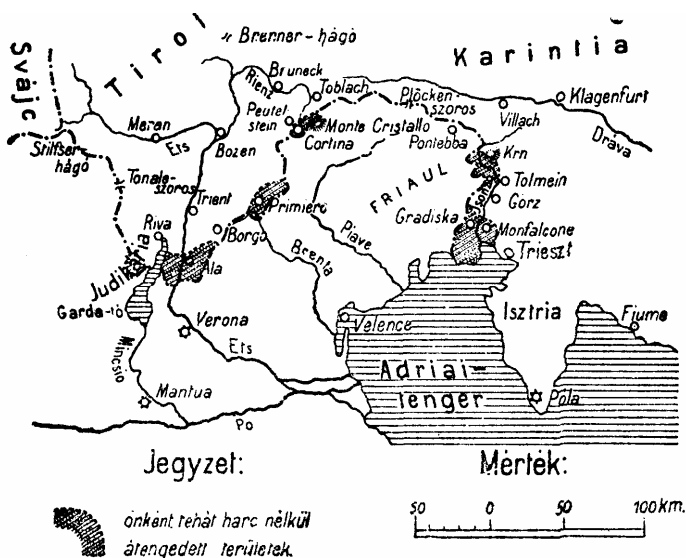
Olaszország, a hűtlenné vált szövetséges, *1915 május 23-án izente meg a háborút* Ausztriának és Magyarországnak, miután a hosszú időn át tekintélyes területek átengedéséért folyó tárgyalások Olaszország szertelen követelése miatt eredményre nem vezettek.

Ausztria és Magyarország három hadsereggel vonult fel határainak védelmére. A tiroli részeket a *Dankl* vezette hadsereg szállotta meg, a középén, Karintiában, *Bohr lovassági tábornok* osztotta el az alája rendelt hadsereg csapattesteit, míg az Isonzó hosszában a *Boroevics* parancsnoksága alatt egyesített erőknek kellett fölvenni a harcot, A főparancsnokságot *Jenő főhercegre* ruházták.

A legfontosabb Isonzó-szakaszon két olasz hadsereg vonult fel-

Az *elsőt* az aosztai herceg, a *másodikat* Frugoni tábornok vezette. Ez volt a legerősebb ellenséges hadseregcsoporthoz, amelynek erejét kilenc hadtestre becsülték (320,000 gyalogos, 1300 táborig és 180 nehéz ágyú). A tiroli határok ellen, még pedig a *Stilfser-hágótól* a Dolomitokig négy hadtest (170,000 gyalogos és 800 ágyú) próbált szerencsét. A karintiai középső rész ellen gyengébb erők vonultak fel. A hadsereg fővezére az olasz király, a vezérkar főnöke pedig *Cadorna gróf tábornok* lett.

Az olasz hadvezetőség erőit meglehetősen szétforgácsolta, ami határai sajátosságok alakulásának volt természetes következménye. Katonai tekintetben azt parancsolták, hogy a *Friaulból* támadjanak kelet és észak-

kelet felé, még pedig a természetalkotta utak mellékén, nevezetesen a *Valachba*, *Klagenfurtba*, és *Laibachba*, vezető utak mentén. Főként a laibachi irány volt a fontos, mert ha itt nyernek tért, ölükbe hullott volna Trieszt, az Isztriai-félsziget, valamint esetleg a magyar és a horvát, tengerpart is. De még Szerbia megsegítése is ebbe az irányba terelte a főhadműveleteket. Mindezzért az olasz hadsereg zöme az Isonzó mentén vonult fel. Ámde Tirolo Olaszország testébe mélyen bevágódó részének (Trient és környéke) veszedelmes volta azt kívánta, hogy itt is nagyobb erőket hagyjanak az Isonzónál támadó főerők hátának biztosítása végett. Ugyanily körülmények tették szükségessé a középső hadseregcsoporthoz alakítását Karintiával szemben.

Az olasz seregek hat helyen támadtak egyszerre, még pedig ha nyugatról kelet felé haladunk: a *Stilfser-hágónál*, a *Judicaria* völgyben,

ahonnan a védővonal ismét kelet felé az Isonzó balpartján a *Krn-hegy* oldalára kapaszkodott fel. Tovább a Flitschi-medencét alkotó hegygerinceken állottak katonáink. A Karintia határán húzódó *Karni-Al'pese*-ben az átjárókat (Pontebba, Plöcken, Tilliach-hágó) változatlanul birtokukban tartották csapataink.

Az Isonzó mentén *nyolc nagy csatát vívtak az ellenfelek 1915-1916-ban*: És pedig az elsőt jún. 30-tól júli. 1-ig, a másodikat júl. 18-tól júl. 27-ig, a harmadikat okt. 16-tól 31-ig, a negyediket nov. 12-től dec. 7-ig; 1916-ban az ötödiket márc. 8-tól a hónap végéig, a hatodikat jún. 14-től július 11-ig, a hetediket aug. 3-tól 16-áig és a nyolcadikat szept. 14-től 19-ig. *A 8-ik csatát már az Isonzótól keletre* fővédelmi állásunkban, a karszt területén vívtuk meg. A görzi hídfőt 1916 augusztus 8-án ürtettük ki. A pergőtűzzel dolgozó olasz tüzérség előkészítése után nagy gyalogsági tömegek szerepeltek. A csaták közötti időszakokat olyan harcok és ütközetek töltötték ki, amelyek nem befolyásolhatták a döntő nagy eseményeket. Bár az olaszok mindenkor hevesen rohanták meg állásainkat, érdemleges sikereket elérni soha sem tudtak. Itt-ott bejutottak ugyan első védelmi vonalaink árkaiba, de sikereik csak múló haszonnal jártak, mert csodálatraméltóan védekező katonáink apránként visszahódították a'i elvesztett területeket, főként ott, hol a helyek fontossága azt föltétlenül megkívánta.

Messze túlhaladná e munka keretét, ha felsorolnók mindazokat a harcokat amelyekben véreink és Tirol vitéz népének nemcsak apraja és nagyja, hanem őszbeborult aggjai is szemben állottak a hűtlen szövetségessel.

Kudarccal végződtek az olaszok támadásai *Schluderbaóknál* is (a Eienz folyócska eredeténél), hol a toblachi mezőt óhajtották elérni avégből, hogy éket verjenek tirolai és karintiai csatavonalunkba és birtokukba kerítsék a toblachi útcsomópontot. Hiába döngették *Trient kapuit* is (Primiero, a Brenta völgye, vagyis a Val-Sugana, Ala, Biva, Condinó és Stils-i-hágó). Nagy emberáldozattal járó összes rohamaik és támadásaik mind összeomlottak a vitéz védők kitűnően megválasztott és megerősített állásai előtt.

Az olasz háború állapotát 1915 nov. végén hadvezetőségünk jellemezte a legjobban, amikor hivatalos jelentésében többek között ezeket mondta: Az olasz legfőbb hadvezetőség közkezen forgó hivatalos jelentései az utóbbi időben feltűnően gyakran számolnak be sikerről. Ezzel szemben ma, fél évvel volt szövetségeseink hadüzenete után, a legvilágosabban megállapíthatjuk, hogy e háború megkezdésekor választott védelmi harc vonalunkat az egész vonalon – az Isonzónál már a negyedik csatában – győzelmesen megvédtük és birtokunkban tartjuk. Az ellenség a délnyugaton folyó harc megkezdése óta még csak

ország ellen 1916 május 15-én az Ets-völgyéből: az *Ets* és a Brentának *Val Sugana* nevű völgye között. A támadás célja az olaszok kiűzése volt Tirol elfoglalt részeiből, továbbá az, hogy áttörjék az olasz határmenti erősségek vonalát és döntésre juttassák a dolgot. A támadó főoszlopok közül a trónörökös vezette *jobb oszlop* a Brand (Vallarsa) és az Astach (Astico) völgy között *Arsiero*, a másik ellenben az Astach (Astico) völgyes a Val Sugana (Brenta völgye) között *Asiago* felé nyomult előre. Az oldalak biztosítására szánt szárnyak az Ets és a Brenta völgyének hosszában haladtak előre. A támadást a *balszárny* kezdette meg a Val Suganában és május 15-én elfoglalta az *Armentena* hegyhátat, amely 21-én egészen birtokunkba jutott. A *bal faoszlop* lassabban haladt előre, mert csak május 28-án vette el az; olaszoktól a *Monte Verena* erődöt; ezt követte két nap muUán a *Campolongó* erősség megrohanása. Véres és -az olaszokra nézve nagy veszteséggel járó harcok voltak a *Meata* birtokáért május 26-án, amit az Asiagótól északra emelkedő magaslatok elfoglalása követett. A *jobb főoszlop*, vagyis a trónörökös vezette csoport, május 16-án rohanta meg az első olasz állásokat; három nap multán már birtokában volt a *Campomolon* és a *Torraro* páncélerőd. Ezután szakadatlan előhaladásával május 27. és 28-án elvette *Arsieronak Casa Batti* és *Cornolo* nevű előerősségét. *Májjiis 31-én estek el Asiago és Arsiero főerősségek, vagyis az olasz erődök vonalának áttörése teljes volt.* Ámde a mind nagyobb erővel fellépő olasz ellentámadások megállították a mieinket és állásharc keletkezett, amelynek folyamán csak kisebb eredményekkel dicsekedhettünk. Az egész hadművelet alatt 46.492 ellenséges katona, köztük 1000 tiszt jutott fogságunkba és 318 ágyút zsákmányoltunk. Június 26-án vezérkarunk hivatalos jelentése ezeket írta: Cselekvésünk teljes szabadságának biztosítása érdekében arcvonalunkat a Brenta és Ets közt levő támadó területen helyenként megrövidítettük. Ez észrevétlenül, zavartalanul és veszteség nélkül ment végbe! A visszahúzóadás oka az oroszoknak nagyarányú támadása volt, aminek föltartóztatása végett itteni csapataink nagy részét a keleti harczérre kellett szállítanunk.

A szárazföldi háborúval kapcsolatosan az Adrián is megindult a harc. Ennek nevezetesebb eseményei a következők voltak: június 9-én egy búvárhajónk *San Giovanni di Meduánál* egy Liverpool-típusú angol hadihajót süllyesztett el. Ugyané hónap 18-án flottánk az osztrák határtól Fanóig megrohanta az olasz partokat, ami közben *Bimininél* összelötte a vasúti hidat és egy olasz gőzöst elsüllyesztett. Július 7-én egyik búvárhajónk elsüllyesztette az olasz *Amalfi* nevű páncélost. Ugyanez a sors érte 18-án a *Giuseppe Garibaldi* nevű olasz csatahajót. 23-án és 27-én flottánk egy része ismét megtámadta az olasz partokat, 28-án pedig a *pelghosai* szikra-távíró lőtte szét. Aag. 11-én *Molfetta* és

Seno San Giorgio területét lőtték hadihajóink. Dec. 5-én a *Novara* néhány torpedórombolóval *San Giovanni ai Meduánál* ágyútűzzel elsüllyesztett élelmiszerekkel megrakott 3 nagyobb és 2 kisebb gőzöst, valamint 5 nagyobb és több kisebb vitorlást. Ugyanekkor nem messze innen a *Varasdiner* nevű hajóink elfogta a *Fresnel* nevű francia búvárhajót, egy búvárhajóink pedig *Valonánál* egy kisebb ellenséges páncélost süllyesztett el. Dec. 29-én *Helgoland* nevű csatahajóink 5 torpedórombolóval a *Monge* nevű francia búvárhajót semmisítette meg, majd pedig *Durazzónkl* egy gőzöst és egy vitorlást lőttek össze, sőt még a tengerparti ellenséges útegek egy részét is elhallgattatta. A harcban egy torpedózúzóink elsüllyedt, egy pedig megsérült. 1916 jún. 8-án egyik búvárhajóink megtorpedózta a *Principe Umberto* nagy olasz segéd cirkálót, amelyen csapatok is voltak, 23-án pedig egyik búvárhajóink az Otrantói-szorosban elsüllyesztett egy olasz segédcirkálót és egy torpedórombolót.

A légi háborúban jún. 8-án az L-48 jelzésű haditengerészeti repülőnk lelőtte (Klasing Gusztáv sorhajóhadnagy) a *Cilia di Ferrara* nevű olasz nagy léghajót. Hasonló sors érte aug. 6-án Póla felett a *Gitta di Jesi* nevű ellenséges léghajót, amelyet útegeink szedtek le. Okt. utolsó harmadában és nov. közepén *Velencét*, nov. derekán *Veronát* és *Bresciát*, decemberben pedig *Anconát* bombázták légi járműveink. 1916 első felében szakadatlanul bombázták légi járműveink az olasz városokat, köztük főként *Velencét* és két ízben *Milánót*.

Az autant együttes nagy támadása.

Az 1915. évi kudarcok után az ántánt hatalmasságai belátták,, hogy nem győzhetik le a középponti hatalmakat, ha továbbra is nem ugyanazon időben támadják meg őket minden oldalról. Kiadták tehát a jelszót, hogy 1916 tavaszán minden harctéren egyszerre rohannak meg bennünket erejük teljes megfeszítésével. Meghatározott időpontra készen kellett lennie a francia tartalékoknak, az angol új védőtörvény alapján szervezett milliókából álló nagy fegyveres erőnek és az 1915-ben tönkrement orosz seregtesteknek. Szinte az egész világ összefogott, hogy ipari termékeit az ántánt rendelkezésére bocsássa. Támadásuk azonban nem valósulhatott meg a megállapított időpontra, egyrészt azért, mivel a hadseregek újjáalakításával nem készültek el, másrészt mi[^]el Németország *Verdun ostromával*, Ausztria és Magyarország pedig *Olaszországnak* Tirolból való megrohanásával megelőzte ellenségeit. Már június havát is elértük, de az ántánt nem mozdult. Mind sűrűbben jajdúlt föl a szorongatott Francia- és Olaszország, a mikor a még nem egészen kész orosz fegyveres erő június havának elején végre segítségére sietett szorongatott szövetségeseinek. A többiek csak később és megint nem egy időben

hajtották végre támadásukat, úgy hogy csak Románia beavatkozása után (1916. augusztus 28.) vetett lobot a harc igazán körülöttünk a szélrózsa minden irányában.

Amíg a francia harctéren egyesült angol-francia hadak a németek csatavonalának áttörése után egész Belgium és Franciaország elfoglalt részeinek felszabadítására törekedtek, addig az oroszok nemcsak hogy ki akarták verni országukból a középponti hatalmak seregteteit, hanem Galíciát, Bukovinát és Konstantinápolyt kívánták hatalmukba keríteni; Olaszország törekvése a régi maradt: Trient, Trieszt és az osztrák és a

magyar tengerpart elfoglalása; Románia célja pedig Erdély volt, míg a külön szervezett román-orosz-szerb hadaknak a Szalonikinél álló elegyes orientális ántánt haderővel együttesen Szerbia és Montenegró felszabadítása mellett Konstantinápolyt kellett volna hatalmukba keríteniök.

1916 október derekáig az események a következők voltak:

A francia harctéren az egyesült angol és francia seregtetek azon a 40 kilométer széles arcvonalon indultak rohamra július hó 1-én, amely a Pikárdiában: *Gommecourt* és *Vermandovillers* között terült el. A Combles és Maricourt között képzelt vonaltól északra az angolok, ettől délre pedig a franciák törtek előre. Céljuk egyelőre *Bapaume* és *Péronne* városa, valamint az ezeket összekötő országút volt. Kisebb és nagyobb szünetek-

kel három és fél hónapon át borzalmas harcokat vívtak egymással az ellenfelek, amelyekben a harci eszközöknek özönével támogatott milliók mérték össze fegyvereiket. A védelemre szorult németek engedtek ugyan a nagy erőnek, de nem törték át őket még október közepéig sem. Amíg az angolok *Thiepvalnál* egy tapodtat sem jutottak előre, addig a középben a franciák és az angolok rengeteg emberáldozat árán kivívott sikere csak az volt, hogy a legmélyebb helyen 18 kilométernyire benyomták a németek csatavonalát és *Buchavesnesnél* elérték a baupaume-péronnei országutat.

Az *olasz harctéren* abba kellett hagynunk Tirolból kezdett támadó hadműveleteinket akkor, mikor az oroszok *Lucknál* benyomván csatavonalunkat, fölösleges erőinket a keleti harctérré kellett vinnünk. Ezután támadtak az olaszok, aminek következtében *augusztus 9-én elvesztettük a görzi hídfőt és föladtuk azokat az előállításokat az Isonzó hosszában, amelyeket 14 hónapon át rendületlenül tartottunk.* Szeptember derekán rövid életű volt a *8-ik isonzóci csata*, amelyben az olaszok a karszton telepített fővédelmi állásaink ellen ismét hiába támadtak.

A *keleti harctéren*, beleértve a Balkán-félszigetet is, két időszakot különböztetünk meg. Az első augusztus végéig, vagyis a román hadüzenetig, a második pedig október közepéig terjed.

Az orosz támadás jún. 4-én indult meg azon a 300 kilométer hosszú arcvonalon, mely a *Pripet-folyótól* délre terül el. Eigától le egészen Komániaig (német becslés szerint) összesen 137 gyalog- és 36 lovashadosztály, vagyis kereken *kétmillió-hétszáznegyvenezer gyalogos, 162,000 lovas és 3000 ágyú vett részt a támadásban;* a galíciai arcvonalon alkalmazott orosz erőket másfél millióra becsülték a támadás kezdetén. A főtámadás szárnyaink ellen irányult (Luck és Csernovic) avégből, hogy egyrészt elűzván bennünket Volhyniából, megszakítsák a déli és az északi csoportunk közötti összeköttetést, majd elfoglalják *Kovelt*, e fontos vasúti csomópontot, másrészt pedig hogy Bukovina elfoglalása után Lemberget ejtsék hatalmukba. Amíg Bukovinában a nagyobb erők elől fokozatosan visszavonultunk (Kolomea, Sztaniszlau), addig Lucknál 50 kilométernyire visszanyomták az oroszok csatavonalunkat, de ellentámadásainkkal majdnem egészen Luck alá visszazorítottuk őket. Közben a *Stocliod* folyó mentén is szerencsét próbáltak az oroszok, még pedig: *Szohlnél, Kolkinnál és Czartoriszknál*, de hiába. A középben, *Lemberg előtt* is szüntelenül ostromolták árkaikat; a támadások azonban nem igen változtatták meg állásainkat, tekintettel a hosszú csatavonal általános helyzetére. Az oroszok betörése Magyarországra mindvégig meghiúsult. Július derekán a *Pripet folyótól északra* is megmozdultak az oroszok avégből, hogy fogva tartván a középponti hatalmak itteni erőit, ezek ne mehessenek segítségére a délen szorongatottaknak. Nagyobb harcok

voltak: *Baranovicsinél, Szmorgonnál, a Viszniev- és Naroc-tó környéken.* Valamennyi meddő volt az oroszokra nézve. Augusztus 10-ike után némileg ellanyhult a harc, de 24-ike után ismét hevesen támadtak az oroszok Lucknál, Galíciában és Bukovinában. Helyi sikereken kívül azonban nem értek el egyebet, bár ép úgy pazarolták embereiket mint azelőtt.

Augusztus 27-ével közvetlen kapcsolatba jutott az orosz harc-
tér a balkánival, amikor Románia is nyíltan az antanthoz csatlakozott
és hadat üzent Ausztriának és Magyarországnak abban a meggyőződés-
ben, hogy a minden oldalról megtámadott szomszéddal könnyen el-
bánik. A hadüzenetet azonnal román csapatoknak Erdély keleti és
déli részeibe való betörése követte; hatalmukba került a Kárpátokon
át Erdélybe vezető összes szoros út. A haditervek tekintetében meg-
jegyezzük, hogy amíg Románia hódolva önző politikájának, Erdély

meghódítására törekedett és így az oldalába és a hátába kívánt jutni galíciai seregtesteinknek, addig az orosz haderőkkel megerősített román hadsereg egy részének, Sarrailnak Szalonikinél álló elegyes hadával együtt, Bulgáriát kellett volna összeroppantania avégből, hogy elválasztván a középponti hatalmakat Törökországtól, végül is Konstantinápolyt szerezzék meg az oroszoknak.

Mielőtt a Duna mellékén és Erdélyben a hadműveletek megkezdődtek, a görög határon álló bolgár és német erők rajtaütöttek Sarrail hadának szárnyain és miután ezeket visszavetették (nyugaton Kasztória alá és az Osztrovó-tóhoz, keleten pedig a Struma-folyó mögé), szűk térre szorították a Szaloniki alatt álló orientális haderőt.

Halomra döntötte az ántánt hadseregeinek terveit a *Mackensen* vezette bolgár-német-török hadsereg, amely szept. 2-án a Duna és a Fekete-tenger közén, megtámadta a Dobrudzsában gyülekezett román-orosz-szerb hadakat. A nagy lendülettel kezdett támadás eredménye a dunamenti *lutrakán* (szept. 6.) és *Sziliztria* (szept. 9.) román hídfők elfoglalása volt. Ezek mellé sorakoztak a *Dobricsnkl* (szept. 5.), majd az *Oltina-tó*, *Parákőj*, *Aptat*, *Musubej*, *Cifutbej*, *Karaomer* (szept. 12-14.) között kivívott győzelmek, ami után a román-orosz-szerb hadak *İnçIa-Cobadin-Basova* között képzelt vonalba húzódván vissza, állásharcot kezdtettek. Valósággal vérbefulladt a románoknak átkelése a Dunán *Bjáhovónkl*, ahol (okt. 4.) mintegy 16 zászlóaljjal a Dobrudzsában álló bolgár-német-török haderők hátába kívántak jutni a románok. Ennek a hadműveletnek megghiúsításában nagy szerepet játszott az osztrák-magyar dunai flottilla, amely a románok építette hidat elpusztította.

Főharctérré vált: Erdély és a vele kapcsolatos orosz harcvonal. Ennek eseményei nagyban a következők.

Bukovinában, Galiciában és Volhyniában szept. 1-től kezdve állandóan és hevesen támadták állásainkat nemcsak *Lucknál*, hanem *Lemberg* előtt, azután a *Zlota-Lipánál*, a *Narajovka* hosszában és a *Kárpátok* mentén. Sikereik azonban sehol sem voltak, mert nagy emberáldozattal végrehajtott rohamaik rendre összeomlottak a német, magyar, osztrák és török csapatok vitéz ellentállásán. *Erdélyben* az 1. román hadsereg Orsovától kezdve a Vöröstorony-szorosig vonult fel és hatalmába ejtette Orsovát, Petrozsényt, és majdnem egészen Nagyszebenig jutott; a román 2-ik és északi hadsereg Brassónál és a keleti szorosokon át özőnlött be hazánkba, elfoglalván itt a Görgényi havasakig, a Hargittáig, a Baróti hegyekig és a Fogarasig elterülő részeket. Amíg Orsovánál és ettől északra változó szerencsével hullámzott ide-oda a harc, addig *Petrozsénynél* és *Hátszegnél* már szept. 8-án heves ütközetekre került a dolog, amelyeknek következményeként szept. 20. és 21-é. u visszafoglaltuk a petrozsény-szurduki és Vulkán-szorosokat. Szept. 26-án nagy román erők visszavonulásra

kényszerítettek bennünket, de már okt. 2-án hatalmunkba kerítettük az Oborasa-magaslatot, 7-én pedig ismét az ország határán állottak csapataink. *Nagyszzebennél* szept. 14-én jutottak érintkezésbe az ellenfelek lassan gyülekező erői. A *Falkenhayn német gyalogsági tábornok* vezette döntő ütközet szept. 27-én kezdődött, amelyben a román 1-ső hadsereg zömét megsemmisítő vereség érte. Ez volt a román hadsereg Gorlicéje, mert elválasztották az 1. román hadsereget a 2-iktól. Szinte tüneményes gyorsasággal zajlottak le ezután a hadi események, mert október 4-én *Fogaras* szabadult fel, másnap a Persány-hegységben érte vereség a románokat, majd fölgöngyöl a román 2. hadsereget, okt. 6-8-áig megvívtuk a *brassói csatát*, amely után ez a hadsereg is kitarokodott országunkból. *Hat hét alatt tehát véget ért a román háború első időszaka.* A *macedón arcvonalon* Sarraíl szeptemberben kezdette meg hadműveleteit a Vardartól nyugatra, ahol csupán *Monasztirig* szorították vissza a bolgár-német jobbszárnyat, ami azonban nem állt arányban az orientális hadsereghez fűzött reményekkel.

Hadi események Ázsiában.

Törökország hadbalépésével Ázsiában is fellángolt a harc; a Kaukázusban, Mezopotámiában, a Szezei-csatorna mentén és Adennél csaptak össze a török haderők az oroszokkal és az angolokkal.

A török hadsereg *fontos és igen nehéz feladat hárult*, mert a Dardanellák védelmezésén kívül Konstantinápoly és Szmirna alatt is erőket kellett tartania az ántánt esetleges partraszállási kísérleteinek megakadályozása végett, másrészt pedig a Kaukázusban, Mezopotámiában, Adennél és Egyiptom felé is seregtesteket kellett összevonnia, hogy az antantnak minél nagyobb erőit kösse le. *A nagy háború tehát megcáfolta azt az általános hitet, hogy Törökország a romlás szélén áll; sőt bebizonyosodott, hogy erejével döntő szerepet játszik a nagy küzdelemben.*

A Dardanellák ostroma, valamint a kaukázusi és mezopotámiai hadműveletek között kapcsolat van, amennyiben Anglia és Oroszország már régebben megegyezett abban, hogy ráteszi kezét Perzsiára, még pedig azért, hogy Oroszország a Perzsa-öbölhöz jusson, Anglia meg az Eufrát és a Tigris alsó folyása mentén területeket foglalhasson el. A Dardanelláknál remélt győzelem és az előbb mondott hadműveletek sikere kétségen kívül Törökország romlására és talán a világháború befejezése végett vezetett volna. A nagyratörő terveknek azonban elébe vágott Törökország.

A *Kaukázusban* az oroszok 1914 októberében az Aras völgyében Erzerum felé támadtak, de *Köprüköinél* vereség érte őket. A Tcsorok mentén ellentámadásba fogott törökök ugyanezen év december havában

Artvinon át nemcsak *Batum* alá jutottak, hanem elfoglalták *Olti* és *Ardahant*, ahol, állásharcot kezdve, tekintélyes orosz erőket kötöttek le. A *Van-tó* környékén csupán jelentéktelen harcok voltak. Perzsiának északnyugati tartományában *Aserheidsanban*, ahol az oroszok csak az utóbbi években vetették meg a lábukat, szintén őket érte vereség 1914 végén. Ezután megakadtak a hadműveletek az ellenfelek kölcsönös gyengesége miatt, aminek oka abban rejlett, hogy mind a két fél az európai harctereken volt elfoglalva. Az angolok meddő kísérletei Mezopotámiában és az, hogy a török sorhadi és irreguláris hadak majdnem ezer kilométer széles arcvonalon benyomultak a Kaukázusba és Perzsiába, arra kényszerítette Oroszországot, hogy ázsiai érdekeinek megóvásával

kiköszörülje azt a csorbát, amelyet a nála gyengébb Törökország ejtett rajta. Moglehet, hogy az is célja volt a hadműveleteknek, hogy a Mezopotámiában hadakozó angolokat megsegítsék. Az európai hadak fővezérsége alól fölmentett *Nikolajevics* nagyherceg befolyására 1915 végén és 1916 elején a vasutak segítségével annyi orosz csapatot vontak össze a Kaukázusban, hogy ezek ereje jóval meghaladta a törökökét. A két irányba indított orosz hadak egyik része *Örményországba* tört be, a másik délkelet felé *Perzsiában* nyomult előre. A gyenge török erők nem állhattak ellen a nagy tömegnek és földadván állásaikat, előbb *Erzerwmot* (febr. 16), később északon *Trapezuntot*, délen *Bitliszt*, végül pedig *Örményországban Erzingiant* is kiürítették. A Perzsiába küldött orosz had könnyű szerrel haladt előre a pártoskodás következtében részekre sza-

kadt országban és eljutott addig a vonalig, amelyet az Angliával való megegyezés állapított meg Oroszország számára déli határ gyanánt. A mellékelt rajz mutatja azokat a területeket, amelyeket az oroszok és az angolok ejtettek hatalmukba 1916 május hó végéig. Ezután mind a két félre nézve meddő harcok következtek a Kaukázusban, aminek az európai keleti harctéren (1916 június 1-e után) Konstantinápoly birtokáért vívott nagy harcok voltak okai annyiban, hogy az összes felesleges erőket Európába hozták.

Az angolok *mezopotámiai hadjáratát* gazdasági és politikai okok is magyarázzák. Gazdasági oka az volt, hogy a *Karún* folyó mellékén található gazdag olaj forrásokat biztosítsák a maguk számára; a másik cél az volt, hogy a háború okozta zűrzavarban könnyű szerrel hatalmukba kerítsék Mezopotámiát és így megvessék alapját az Egyiptomot és Indiát összekötő szárazföldi útnak. Vele járt volna a Bagdad-vasút végpontjának megszállása, vagyis a németek kiszorítása Mezopotámiából és esetleg Kis-Ázsiából is.

1915 január havában a Perzsa-öbölben szállottak partra az angol-indiai csapatok s könnyű szerrel visszaverték a csupán rendőri szolgálatot teljesítő török irreguláris katonaságot. A mintegy 85.000 emberre becsült haderő a Tigris mentén nyomalt elő, miközben *Basrát*, *Komát* és *Amarát* foglalta el és rendezte be hadtáplomásul. 1915 szeptember havában *Towenshend*, az angol fővezér, már *Kut el Amarában* üttötte fel táborát Bagdadtól csupán 160 km-re. Ezalatt a törökök *Goltz basa* alatt Bagdad környékén gyűjtötték össze erőiket. A könnyű sikerektől vérszemet kapott angol vezér nagy merészen Bagdadra is szemet vetett s 1915 november havában *Kteszfőnig* nyomult. Itt azonban rácsaptak a törökök, megverték, *Kut el Amaráig* üzték és 20.000 emberével együtt minden oldalról körülfogták. A körülzárt sereg felmentésére Anglia *Aymler tábornok* alatt 1915 végén 30.000 főre becsült fölmentő sereget szervezett, amely *El Gussáig* (Kteszfőn és *Kut el Amara* között) jutott. Itt azonban a törököknek *Es-Sinn* nevű erős állásaira bukkant, amelyeket bevenni nem tudott. A törökök ellentámadásokkal kapcsolatos védelme és az időközben bekövetkezett áradások miatt *Aymler* csakhamar hátrálni volt kénytelen *Scheich-Saad-ig* (*Kut el Amara* és *Ali Garbi* között), ahol felmentetvén állása alól, helyette *Corninge tábornok* vette át az angol hadak parancsnokságát. A törökök követték az angolokat és, *Felahie*, valamint *Umem el Henna* (az előbbitől keletre) körül erős állásokat készítettek. *Corringe* hiába támadta meg a Tigristől északra és délre a törököket, sőt mindenkor nagy veszteséggel veretett vissza. Hiába kísérelte meg többször az áttörést, sőt amikor a törökök ellentámadást kezdtek, *Ali Garbi* felé visszavonulni volt kénytelen. Ez a visszavonulás adta meg a kegyelemdőfést a *Kut el Amarába* zárt had-

erőnek. Hiába mesterkedett Towenshend, mert végül is 1916 április 29-én kapitulálni volt kénytelen. Nem hánthatták el a katasztrófát az oroszok, kik közben elfoglalva Perzsia északi felét és visszavetve a törököket a Kaukázusban, állítólag segítségül kívántak menni szorongatott szövetségesüknek. Ezután és amikor a nyári rekkenő hőség miatt Mezopotámiában a hadműveletek lehetetlenné váltak, a törökök nemcsak hogy visszaszorították a perzsa határon álló oroszokat, hanem ezek nyomában eljutottak *Hamadanig*, veszélyeztetvén Teheránt, a perzsák fővárosát.

Az *Egyiptom ellen* tervezett hadműveletekkel nem voltak szerencsések a törökök, noha 1914 végén a Földközi-tenger partján épült *El-Arisba*, és a Vörös-tenger mellékén *El-Akabába*, jutottak, később pedig egyidőre megvetették a lábukat a Szezei-csatorna nyugati partján. A szent háború kihirdetése sem hozta meg a kívánt eredményt, nem sikerült a szenussziak támadása sem s amikor a Dardanellák ostroma is megkezdődött, itt összpontosította Törökország fegyveres erejének zömét. A megmaradt csekély erők természetesen nem vághattak neki az ezer akadállyal teli sivatagnak, amelynek szélén, a Szezei-csatorna hosszában, az angolok tekintélyes erőket vontak össze gazdag gyarmatuk védelmére. Ez az egyedüli körülmény, ami fontos volt az európai harcerekre nézve és javára vált a középponti hatalmaknak.

1915 július havában *Aden is veszedelembé jutott*. Aden, az arab-félsziget déli részén, 1839 óta van az angolok birtokában. Pontossága abban van, hogy erőssége a Vörös-tenger bejáratánál magas sziklán épült s mintegy bástyája az angol uralomnak, amely befolyása alá hajtotta Arábiát is. Értéke még inkább növekedett, amióta a Szezei-csatorna megnyílt s középpontja lett az Indiából Európába vezető kábelnek. Az erősségnek aránylag nagy helyőrsége van, amelynek eltartása az angol kormánynak évenként állítólag két és fél millió koronájába kerül. Egyideig váltakozó szerencsével folyt a harc, míg 1915 vége felé a törökök kerekedtek felül *Elvate* falunál, amely mintegy 25 km-re van Adentől. Miután az angolok *Lahadjot* is elvesztették, Indiából hozott erősítésekkel vissza akarták foglalni az elvesztett területeket. Az aránylag nagy erőkkel kezdett vállalat azonban kudarcot vallott. 1915 végén a törökök, a hozzájuk csatlakozott környékbeli mohamedán törzsekkel támadást kezdtek és *Afus* mellett megvervén az angolokat, Aden falai alá üzték őket. Az angolok ezzel elvesztették Aden környéké *Beled el Ingnsnek* nevezett tartományukat.

Háború a tengeren.

A világháború tengeri harcai két részre oszlanak. Az egyikben a vizek felszínén úszó hadihajók s a hozzájuk tartozó vízirepülőgépek és

kormányozható léghajók mérték össze fegyvereiket, a másikban pedig a búvárhajók működtek a csodával határos módon.

A háború kitörése pillanatában várt nagyarányú tengeri rajtaütés minkét fél teljes készenléte folytán elmaradt. A tenger felszínén egyetlen egy nagyszabású ütközet volt 1916 május hó végéig, noha a német nagy flotta kereste az alkalmat az összeütközésre az angol hajóhaddal. Az angol flotta általában véve biztos pozícióba helyezkedett és két éven át várta a fejleményeket. Hosszú ideig tartó meddő szereplésének oka eddigelé még ismeretlen. Kétségen kívül megállapítható azonban, hogy ott, hol alkalom kínálkozott, a német és az osztrák és a magyar flotta nagy merészen nekitámadt az ellenségnek.

A legnevezetesebb események a következők. 1914-ben, aug. 3-án az *Augsburg* és *Magdeburg* német kis cirkáló *Libau* orosz kikötőt bombázta és aknákat rakott le annak környékén. Aug. 5-én a *Breslau* és *Goeben* német hadihajók Algír partjait támadták meg és rommá lötték a *bonai* és *filippevillei* kikötőket, majd *Messinánál* kisurranva az angol hadihajók közül, Konstantinápolyba menekültek. Aug. 17-én *Zenta* nevű cirkálónk *Antivári* előtt harcba bocsátkozott a franciákkal. Hat nagy ellenséges hajó vette üldözőbe; a hajó hősiecs védekezése közben egy francia hajót megrongált; később kazánrobbanás következtében elmerült. Flottánk igazában csak az olasz háború kitörésével lépett akcióba (1. az olasz háborúnál).

Aug. 28-án *Helgoland* közelében négy kisebb német hadihajót az angolok egyik flottája elsüllyesztett. *Szept. 22-éw, következett be a tengeri háború egyik legnagyobb eseménye.* Az U-9 jelzésű német búvárhajó, melyet *Weddingen kapitány* vezetett, Hoek van Hollandtól mintegy 30 km-re megtámadta az *Aboukir*, *Hogue* és *Cressy* angol csatahajókat és egy-egy torpedólövéssel mindegyiket elsüllyesztette.

Nov. 1-én zajlott le a *csilléi* (koronelli) *tengeri ütközet*, amelyben a *Spee* gróf német tengernagy vezette német hajóraj megtámadta az angolokat. A *Scharrihorst* és *Gneisenau* páncélos cirkálók, valamint a *Nürnberg*, *Dresden* és *Leipzig* nevű kis cirkálók a Santa-Maria-sziget közelében megtámadták a *Monmouth*, *Goode Hoppe* angol páncélos cirkálót, a *Glasgow* és *Otrantó* kisebb cirkálókat. A *Monmouth* a csata közben elsüllyedt, a *Goode Hope* pedig annyira megsérült, hogy kevéssel a csata után elmerült. A német hajók sértetlenül kerültek ki az ütközetből.

Dec. 8-án volt a *falklandi tengeri csata*. A csillei ütközet után az angolok a sértetlenül elvonuló német hajók üldözésére egész hajóhadat mozgósítottak, amely hosszú keresés után a Tüzföld közelében ráakadt a német hajókra. A csata vége az lett, hogy a *Scharnhorst*, *Gneisenau*, *Leipzig* és a *Nürnberg* hősi harc után elsüllyedtek; a *Dresden* elmenekült.

de később, 1915 márc. derekán, a Juan Fernandez-sziget közelében elpusztult.

Vakmerő vállalkozásokba bocsátkozott az *Emden* német kis cirkáló. Áttörvén a Csingtaut körülzáró japán flotta során, okt. elején a keleti vizeken egymásután sülyesztette el az angol kereskedelmi hajókat, amelyekkel útjában találkozott. (Angol becslés szerint 44 millió márka volt az értéke az *Emden* által elsülyesztett hajóknak és ezek rakományainak.) Az angol kormány intézkedésére egész flotta indult el keresésére és ártalmatlanná tételére. Az angol hajókon kívül francia hadihajók is részt vettek az expedícióban, amely összesen 24 hajóegységből állott. Okt. 80-án az *Emden* a *pulo-dinangi* révben torpedólövéssel elsülyesztette a *Semcug* nevű orosz cirkálót és egy francia torpedóvadászt. Nov. 9-én azonban véget ért küzdelme akkor, mikor az üldözésére kiküldött angol-francia hajóhad, amelyhez most már japán hadihajók is csatlakoztak, az Indiai-óceánban a *Kokosz-szigeteknél* elérte. Az *Emden* éppen azzal volt elfoglalva, hogy elpusztítsa a dróttalan táviró-állomást. A küzdelem végén a hajó a partra szorult s a zátonyon elégett. Személyzete, *Müller kapitánnyal* együtt az angolok fogságába jutott. Legénységének egy része azonban 1915 febr. 5-én a zsákmányolt *Ayesha* nevű sóneren megszökött és *Mücke másodkapitány* vezetése alatt, miután útközben az *Emden*hez hasonló tetteket vitt végbe, Arábia délnyugati partvidékén *Hodeida* mellett partraszállt.

1915 jan. 24-én volt a *helgolandi tenged ütközet*, amelyben a *Seydlitz*, *Derfflinger*, *Molike* és *Blücher* nevű kisebb páncélos cirkálók négy kisebb cirkálóval és torpedóhajókkal összetalálkoztak egy 5 csatacirkálóból, 7 kisebb cirkálóból és 26 torpedózúzóból álló angol flottával. Három óras küzdelem után az angol flotta abbahagyta az ütközetet és visszavonult. A csatában a *Blücher* elsülyedt.

Az *Emden*hez hasonló merész vállalkozásokba fogott a *Dohna-Sohlodien* gróf korvett-kapitány vezette *Möwe* nevű német hajó, amely több hónapos cirkálása alatt 15 ellenséges gőzöst sülyesztett el és amikor 1916 márc. 4. befutott az egyik német kikötőbe, foglyokat és egy millió zsákmányolt aranyat rakott partra.

1916 május 31-én zajlott le a *skagerakki nagy tengeri csata*, amelyben a német nyílt tengeri haderők megütköztek az angol hajóhad számában jelentékenyen nagyobb főrésszel. A csatát a *Skagerakk-tengersoros* és a *Horn-fok* között vívták meg május 31-én d. u. 4 órától másnap hajnalhasadtáig. Nem tekintve a számos könnyebb hajót, végül legalább is 25 nagy angol csatahajó, 6 angol csatacirkáló és legalább is 4 páncélos cirkáló állt szemben 16 nagy német csatahajóval, 5 csatacirkálóval, 6 régi sorhajóval, de páncélos cirkáló nélkül. A sötétség beálltával a német flotta éjjeli támadást intézett az angolok ellen; a támadás

folyamán cirkálóharcok és torpedónaszád-támadások történtek. A német flottát *Scheer altengernagy*, az angolt pedig *Jellicoe admirális* vezette. A csatát a németek nyerték meg, bár az angolok ennél ellenkezőjét akarták elhitetni a világgal, noha ők magok is elismerték, hogy a németek 62,720 hadihajó-tonna veszteségével szemben 117,750 angol tonna veszteség állott. (Német becslés szerint az angolok 28 hajót vesztek 160,000 tonnatartalommal és 200 ágyúval.)

Bármiként volt is a dolog, az a fontos, hogy a világ legnagyobb hadiflottája nagy tengeri csatát veszített és hogy a németek ismét erejük és bátorságuk felsőbbbségéről tettek tanúságot. A német flotta ugyanígy jelentősen nagyobb ellenséget vert meg, maga pedig viszonylagosan csekély veszteséget szenvedett. Tény, hogy Anglia nem tudott úgy elbánni a nyílt tengerre kifutott német flottával, mint ahogy fenyegetődzve dicsekedett majdnem két éven át.

Ebben a nagy tengeri csatában, s egyébként is igen jó szolgálatot tettek az ellenséges erők felderítésében a német tengerészeti kormányozható léghajók.

A nagy csata rémes utójátékának tekinthető a *Hamsphire* angol hadihajónak jún. 5-én éjjel az Orkney-szigetek körüli elsüllyedése. Ezen a hajón az angol hadügyminiszter *Kitchener lord* volt útban egész vezérkarával Oroszország felé. A hajó aknára futott és a nagy viharban nyomtalanul eltűnt 12 emberének kivételével.

A bűvárhajó háború. Már 1914-ben is félelmetes fegyvernek bizonyultak a bűvárhajók, de igazán csak 1915-ben tanulták meg félni őket ellenségeink, de főként az angolok, kik tehetetlenségükön és gyengeségükön való dühökben Németország ellen a kiéheztetés becstelenségekhez fordultak. De nemcsak ez, hanem az 1¼ okot szolgáltatott a német bűvárhajók fokozott tevékenységére, hogy Anglia számos csapatot és nagymennyiségű hadi felszerelést óhajtott átszállítani Franciaországba. Noha a német tengerészeti vezetőség közhírré tette az Anglia ellen kezdett új háborúját, noha harctérnek nyilvánította a Nagybritannia és Írország körüli vizeket (1915 febr. 18-ától), az angolok eleinte nem vették komolyan a dolgot. Rövid idő alatt azonban rájöttek, hogy e tekintetben is messze mögötte állanak a németeknek és hogy a német bűvárhajók nemcsak Anglia keleti partjait zárták el és bénították meg a calaisi csatornában a közlekedést, hanem hogy Anglia és Írország belső vizeibe is átmentek, sőt az Atlanti-óceán felől is körülfogták a szigetországot. Nem mentette meg az angol hajókat a semleges zászlók jogtalan használata sem, mert a rút visszaélésen rajtakapták az angol gőzösöket, s az ilyeneket azután könyörtelenül elsüllyesztették. Sok oly semleges hajó is áldozata lett a bűvárhajó háborúnak, amely hadifelszerelést szállított az angolok és a franciák számára.

Az egész világ megdöbbsent, amikor a Cunard Line hajóstársaság *Lusitania* nevű óriás gőzösét süllyesztették ei a németek. A hajó 1915 május elején indult el Newyorkból haza Liverpoolba s bár a németek figyelmeztették az amerikaiakat, hogy ne utazzanak rajta, mert a hajó az elsüllyesztés veszedelmének teszi ki magát, a figyelmeztetés nem használt. A hajót *május 1-én* Írországtól alig tíz kilométer távolságra az *U-36 búvárhajó* süllyesztette el. A hajón levő 2160 emberből 764-et mentettek meg. A hajó pusztulása Angliában és Amerikában nagy felzúdulást támasztott, de' ez jogtalan volt, mert kiderült, hogy a hajó sok ezer láda hadiszert szállított.

Bámulatra ragadta a föld népeit az *U-21 német búvárhajó* (Hersing kapitány). Ez egy hónapi tengeri út után és a Gibraltári-szoroson keresztül elsőnek jutott el a Dardanellákhoz és útközben elsüllyesztette az útjába akadó ellenséges hadi- és szállítóhajókat.

Német hivatalos jelentések adatai szerint a német búvárhajók *aug. 1-től 1915 dec. végéig összesen 758 (1.552,392 tonnatartalmú) ellenséges hajót süllyesztették el.* Ebből 637 angol hajó volt (1.294,724 tonnatartalommal). 1916-ban pedig, november végéig, összesen és kereken *egyműliőkészázezer* tonnatartalmúak voltak a német búvárhajók által elpusztított ellenséges hajók. Nem kevésbbé érdekes, hogy a Szalonikinél partratett ántánt csapatok számára szánt hadiszereket és csapatokat szállító hajókból a szövetséges német, osztrák és magyar búvárhajók nov. végéig 66 hajót süllyesztettek el.

Föl kell jegyeznünk *Forstmann Walter* német búvárhajó kapitány nevét, aki 100 ellenséges hajót süllyesztett el 260,000 tonna tartalommal. A hajók között volt több hadihajó, őrzáró-gőzös, hadiszert szállító ha jó stb. A rakományok értékét kereken 600 millió márkára becsülték.

A mi búvárhajóink közül az *TJ-12* (Lerch Egon sorhajóhadnagy) a *Courbet* (francia), az *U-5* (Trapp György sorhajóhadnagy) a *Leon Gambetta* (francia), az *U-4* pedig (Singule sorhajóhadnagy) egy Liverpool típusú angol hadihajót süllyesztett el 1915-ben.

Harc a levegőben.

A világháború nagy küzdelmeiben a technikai eszközöknek oly -döntő szerepük volt, aminőt még sohasem tapasztalhattunk eddigelé az emberiség történetében. Mind szárazon, mind vízen mindenütt és minden alkalommal elővették a technikai ipar termékeit, s ezek legtöbbsze rettenetes fegyvernek bizonyult. A gyalogság messzehordó lőfegyveréig a pergőtűzzel dolgozó és kényes műszerekhez hasonló géppuskák és különféle űrméretű ágyúk, a motoros tarackok és mozsarak, amelyeknek golyói ellen semminemű épület oltalmat nyújtani nem tudott, a külön-

féle védőeszközökkel felszerelt várak és erősségek, a lövészárkok, a bombavető, a gázbombák, a lángvetők stb.-ek, a csodálatos összeállítású úszó vasvárak: a csatahajók, a cirkálók, a bűvárhajók és más szerkezetű haditengerészeti járóművek, a robbanó vegyi készítmények, a közlekedési és optikai eszközök, mind a legújabb idők technikai vívmányai, amelyeket a műszaki tudományok fényes tehetségű férfiai adtak a hadakozók kezébe, hogy leküzdjék velük ellenfeleiket.

A föld felületén alkalmazott harci eszközök mellett azonban még a levegő meghódítására szánt gépek is csatasorba állottak és most nyertek legelőször érdemleges alkalmazást. Bebizonyosodott, hogy hatalmas segítőtársak. *Valóra vált a harc a levegőben, amely eddigelé csak fantasztikus terv volt és csak a mesék világában élt.* A szárazföldön és a vízen alkotott fegyveres hatalmak mellé tehát a repülők és a léghajók csapata, *vagyis a légi flotta szegődött.* Eszközeikkel: a repülőgépekkel, a kötött, szabad és kormányozható léghajókkal *megbecsülhetetlen szolgálatot tettek a felderítésben és az összekötőszolgálatban, sőt egyenként és flottákat alkotva, harci tevékenységet is fejtettek ki,* mert oly eszközöket és anyagokat vittek fel magukkal és hajítottak le a levegő magas régióiból az ellenséges csapatokra, várakra, vasutakra, utakra, katonai telepekre stb.-re, amelyekkel harcra képtelenné tették a viaskodó embekeket, elpusztították a garmadákba rakott hadiszereket és rombadöntötték az emberek oltalmára kieszelt építményeket is.

Amíg Ausztria és Magyarország repülőügye békében egyéb hadügyi kiadások miatt nagyon szerény keretek közé szorult, *addig Európa nyugati szárazföldi országainak* fegyveres erőiben már az első naptól kezdve hatalmas légi flotta szerepelt, amely a háború folyamán megerősödve és tökéletesedve, nagy arányú légi vállalkozásaival fölülmúlta a többi harcterek hasonló eseményeit.

A háború kitörése óta valamennyi hadviselő államban a repülőügy bámulatos haladást tett.

A harci repülőgépet, mely francia találmány, a német mérnökök annyira tökéletesítették, hogy a többi nemzetek harci repülőgépeit ma már messze fölülmúlja. A német gép kicsiny s mégis több géppuskát és védőágyút tud magával vinni s hihetetlen gyors az emelkedése és a mozgása. Ez a *Fokk-gép* 4-5 perc alatt kétezer méterre emelkedik s a legveszedelmesebb ellenfele a francia *Henry, Farman, Morane-Saulnier, Nieuport* és Foison-féle páncélos és kettősfedelű harci gépeknek, melyek rendszerint géppuskával vannak felszerelve, de nem tudnak elég gyorsan a magasra jutni.

Nem következett be, amivel a németeket megfenyegették és amiről a franciák álmodoztak, hogy tudniillik 1200 repülőgéppel átsurrannak a német határokon és rombadöntik nemcsak az összes határ-

menti német városokat, vasutakat, hidakat és gyárakat, hanem magát Berlint is izzé-porrá zúzzák! Ellenben akadt egy fegyver, a Zeppelin és a repülőgép, amelynek az angolok tehetetlenül ki voltak szolgáltatva és amely a különben elszigetelt Angliát a *levegőből fogta ostrom alá*.

Nevezetes napja marad a világháborúnak 1914 aug. 31-ike, amikor a legelső német repülő jelent meg *Paris* felett és két bombát dobott le. Az 1915. év légi harcai már merészebbek és nagyobbarányúak. Mindkét félről csapatostul jelentek meg az ellenséges területek felett, valóságos csatákat vívtak egymással és sok bombát dobtak le. Amíg a háború elején jobbra csak egyenként lendültek fel a magasba a pilóták, addig a háború második évében egész rajok keltek útra nemcsak kémkedés, hanem harc céljából is a most már osztályozott, tehát különféle rendeltetésű gépek, amelyek között bombavetők, rombolók, harcolók és üldözők voltak különféle szerkezettel és felszereléssel. A legnevezetesebb események például a következők: 1915 január 11-én merész hadműveletet hajtott végre az a 16 német repülő, akik a *Temze* torkolata fölött jelentek meg. A német repülők felsőbbségét szembeötlően bizonyítják a német főhadiszállási jelentések, amelyek szerint például: 1915 szept. 1-től 1916 november végéig, *csupán a nyugati harctéren* 763 ántántbéli és 193 német gép veszett el; 1916 | május havában 47 géppel fogyott meg az antant légi flottája, míg a németek vesztesége csupán 16 gép volt. A legtöbb bombát, *vagyis 480-at*, dobtak le a franciák 1916 szeptember 10-én Chauny környékén. A legnagyobb támadó röptülöráj *88 angol gépből* állott, amelyek 1916 aug. havának első harmadában a brüsszeli német léghajó-csarnokokra vetettek bombákat. A leghevesebb légi harc 1916 szept. 22-én zajlott le a Somme mellékén, a mikor a franciák és a németek *ötszázszor* csaptak össze! A robbantások eddig nyilvánosságra jutott legnagyobb eredményét a németek érték el azzal, hogy 1916 jul. 20. Audrick mellett (Calaistól délkeletre) a legnagyobb angol löszerraktárt robbantották fel; a kár állítólag elérte a 100 millió márkát! Nagy hírnévre vergődtek a légi harcban elért sikereikkel,¹ a *németek* közül: *Bölcke* százados (40), *Wittgens* hadnagy (20), *Immelmann* főhadnagy (15), *Höhdorf* (11), *Parschau* (8), *Mulzer* (8), *Alihaus* báró (8) hadnagyok stb.; a *franciák* közül: *Gynemer* (18), *Nungesser v. Lungesser* alhadnagyok (17), *Dorne* altiszt (14), *Lenoyr* őrmester (11), *Navarra* hadnagy (9), *Heureaux* alhadnagy (8) és *Chainct* tizedes (8) stb.; az osztrák és a magyar repülők közül: *Banfield* (Trieszt védelmében), *Klasing Gusztáv* és *Konyovics* cs. és kir. sorhajóhadnagyok.

1915 január 20-ika pedig nemcsak a légi járóművek, hanem a

¹ A zárójelbe foglalt számok azoknak az ellenséges gépeknek a számát mutatják, amelyeket az illető 1916 szept. végéig lőtt le légi harcban.

nagy háború történetében is örökké nevezetes nap lesz, mert e napon *intézték először támadást a Zeppelinek Anglia ellen.* Azóta az annyiszor lebecsült, lomhának és célszerűtlennek mondott Zeppelinek fényes sikereket értek el, mert kereken *harminckilencszer intéztek támadást nemcsak London és Anglia keleti partvidékének ipartelepei, hanem a nyugati részek fontosabb helyei ellen is.* Amikor ugyanis a német hadvezetőség látta, hogy Anglia ellen elégtelen a bűvárhajók harca és hogy tengeri flottájával sem közelítheti meg az angol partokat, a légi harchoz folyamodott, amelyben a Zeppelineknek és más rendszerű kormányozható léghajóknak jutott az oroszlátnrész. 1915-ben pl. 18-szor támadtak, míg 1916 február, március, április, augusztus, szeptember és október havában pedig voltak azok a nagyarányú támadások, melyek rettegésbe ejtették egész Angliát. A legnevezetesebb támadások egyike az 1916 január 30-iki volt. Ekkor 9 léghajó Anglia ipartelepeinek központját támadta meg, ahol Lloyd Georg lőszerügyi miniszter tervei szerint szervezett gyárakban nemcsak Anglia, hanem Franciaország számára is lázas sietséggel gyártották a lőszeret, az ágyúkat, a géppuskákat és más hadianyagokat ahhoz az offenzívához, amelyet az antant 1916 tavaszára tervezett a nyugati harctéren. A bombák akkora pusztítást vittek végbe az ipartelepekben, hogy fölért egy nagy csatával, mert a szorosan egymás mellé telepített gyárakban, kohókban és kőszénbányákban majdnem minden egyes bomba talált, vagyis a lőszer gyártása jó időre fennakadt. A Zeppelinek támadásának nem kevésbé nagy sikere az, hogy a léghajók elleni védelemmel Anglia százezer katonáját foglalkoztatta a háború második időszakában. Ez is befolyással volt az általános hadi helyzetre, mert ennyivel kevesebb embert küldhetett át Franciaországba. Szertefoszlott az angoloknak az a reménye, hogy a kitűnő célpontot szolgáltató nagy léghajókat védőágyúikkal rendre leszedik és hogy a jóságos Isten a tengerrel mint valami csillogó ezüstpáncéllal foglalta be paradicsomukat, hogy ellenségeik ellen megvédelmezze őket. Ha az angolok a tengeréu urának nevezhetik magukat, akkor Németország kétségen kívül a levegő ura lett a háborúban.

Pilch Jenő.

III. HAZÁNK BELSŐ TÖRTÉNETE.

(1914-1916 november közepéig.)

A XX. század. Magyarország 1896-ban fényesen ünnepelte megalapítása ezredik évfordulóját. Hálát adott az Istennek, hogy ily hosszú időn át jóban, rosszban megoltalmazta; de fogadalmat tett, hogy alkotmányos szabadságát a második ezredévre is biztosítja. Ezt a hazafiak egy része az Ausztriával 1867-ben kötött kiegyezés változatlan megtartásától, a másik azonban ennek keretén belül, a nemzeti élet és állam szabadabb fejlesztésétől, első sorban a nemzeti hadsereg fölállításától és a gazdasági önállóságtól várta. A szabadelvű párt a választásokon 1905-ben elbukott; az új kormánynak az országgyűlésen nem volt pártja, a vármegyék nagy része megtagadta az adófizetést és az engedelmességet s már maga az alkotmány is veszedelemben forgott, míg végre a király (1906.) az egyesült ellenzékre (a koalícióra) bízta a kormányt. Ez azonban 1910-ben lemondott s a helyébe lépő munkapárti kormány, mely a választásokon nagy többséget nyert, minden eddiginél nehezebb harcokat folytatott a parlamentben. Az ellenzék egyik vezére, *gróf Andrássy Gyula*, a kiváló történetíró, azt mondta, hogy a pártok már nem is ellenfelek, hanem ellenségek gyanánt állottak egymással szemben. A tanácskozások, néha hónapokon át, az ellenzék kénytelen vagy elkeseredett távollétében folytak.

A Corpus Juris öt év alatt mégis 229 új törvénnyel gyarapodott. A törvények nemcsak az ország anyagi és szellemi fejlődésének biztosításáról, pl. új egyetemek fölállításáról gondoskodtak, hanem az ország belső nyugalmanak megóvásáról az előre látott nagy háború esetére is intézkedtek. Nagyban hozzájárultak, hogy az 1934 július 28-án csakugyan kitört háború hazánkat készületlenül nem találta s hogy azok, kik a pártok elkeseredett küzdelmei miatt hazánkat egy újabb sajói vagy mohácsi veszedelemtől féltették, a nemzetnek csodálatosan visszatért egységéről tehetek tanúbizonyságot.

Egyetértés. Az ellenség, a háború kitérőesek, belső lázadásokra számított hazánkban; azonban a szövetkezett ellenzék nevében *gróf*

Andrássy Gyula a Szerbiának szóló jegyzék elküldésekor, 1914 július 24-én, azonnal kijelentette, hogy az ellenzék ama nagy ellentét ellenére is, mely a kormánytól elválasztja, kötelességét mindenben teljesíteni fogja; elvárja és reméli, hogy példáját minden magyar ember követi s nem felejtí el, hogy a magyar nemzet becsülete s létérdeke van kockán, amiért mindenkinek áldoznia kell. A kitört háború a nemzetet valóban egységesnek, erősnek találta a haza védelmében, sőt messze, annak határain túl is. *Tisza István* miniszterelnök szerint bebizonyult, hogy a magyar nemzeti állam vonzóerőt fejt ki, nemzetiségi és vallási különbség nélkül egyesíti hazánk egész lakosságát, a magukról megfélemezteket pedig szigorúan tudja büntetni. A háború *báró Conrad* fővezér szerint is megmutatta, hogy a kettős monarchiában nincs nemzeti különbség a közös veszedelmekkel szemben. Az uralkodóház iránt való hódolat egyetlenegy érzésben testvériesült s kétségtelenül megsemmisítette azt a reményt, amit ellenségeink ebben a tekintetben tápláltak. Az angolok maguk is bevallották, hogy hiába számítottak a magyarok elszakadási törekvéseire, mert Magyarországon nincs ember, ki az események folyásán változtatni akarna. A polgári társadalom – mint a képviselőház elnöke, *Beöthy Pál* mondta – önfeláldozással, férfiasan viselte fájó veszteségeit, a váltakozó események hatása alatt fejét és szívét sohasem vesztette el, a háborúval járó nélkülözések elviselésében erős volt, a harcok borzalmaiból emberszeretetével, amennyire lehetett, enyhítette s félretett ezekben a nehéz időkben mindent, ami elválaszthat, társadalmi, faji, nemzetiségi, felekezeti, politikai, személyi ellentéteken felülemelkedett s egységesen, erejének teljességében, elszántan állt a nemzet mindenekfölött nagy érdekei mellett. A függetlenségi párt nyíltan kijelentette, hogy törhetetlenül ragaszkodik ugyan politikájának minden sarkalatos pontjához, de a legnagyobb áldozatot is meghozza a fenyegetett nemzeti lét védelmére.

A nemzetiségek. Ez az egyetértés még fényesebben nyilatkozott meg az olasz hadizenet bejelentésekor (1915 május 26.). «Mi meg fogjuk védeni – szölt *Apponyi* – Tirol alpeseit, mint a tiroli vadászok megvédték a Kárpátokat és az összetartásnak (szolidaritásnak) az az érzése, mely bennünket a monarchia másik államával és szövetségeseinkkel összeköt, annál bensőbb, annál zavartalanabb lesz, annál erősebb kifejezésre jut, minél inkább biztosítva vagyunk abban a tekintetben, hogy az összetartás mellett nemzeti önállásunk minden biztosítéka érvényesül.» «Mikor látjuk – mondta viszont *báró Skerlecz Iván* bán a horvát országgyűlésen – hogy a bátor magyarok s a rendíthetetlen tiroliak a haza határainál harcolnak s látjuk, hogy a horvátok, akikért az egész világ lelkesedik, a magyar Kárpátokban, a galíciai síkságon és Tirol hegyeiben véres betűkkel írják be neveiket a történelembe: ilyen

időben minden oldalon el kell kerülni azt, mi a kölcsönös vonatkozásokat megzavarhatná.» Maga a király mondta (1915 szept. 2.), hogy elnémult az országban minden politikai viszály; az ország összes nemzetiségei egybeforrnak a haza lángoló, minden áldozatra kész szeretetében. Ée "éppen ezért mondhatta el egy angol politikus, hogy a világháború legnagyobb csalódása az *egységes Magyarország* volt. A háború harmadik esztendejének, Románia támadásának kezdetén is nyilatkozatok jelentek meg, hogy a hazai, románok «nem akarják magukat sem meghódítani, sem felszabadíthatni; a magyar király jogára alatt éltek századokon át s továbbra is magyar testvéreikkel élnek, halnak». «A világháború új fázisa hazafias magatartásukat meg nem ingatja, sőt polgári és hazafias kötelességeiknek még fokozottabb teljesítésére sarkalja őket.» A nemzet most is megfogadta Kossuthnak azt a szintén nagy időkben (1848 júl. 11.) adott intelmét, hogy «ha van valahol a hazában egy sajtó kebel, mely orvoslásra vár; ha van egy kívánság, mely kielégítésért sóvárog, szenvedjen még tovább e sajtó kebel s várjon még tovább is a kívánság: ne függesszük fel ezektől azt, hogy a haza megmentéséről gondoskodjunk».

Erkölcsei erő. Az egyetértés bizonyára egyik része volt annak az *erkölcsi* erőnek, amelyet a nemzet a háborúban tanúsított. «Erkölcünk az – mondta *báró Conrad fővezér* – amely mindent fenntart és mindenben bátran átsegít.» *Apponyi* szerint a háborúban a nemzetek erkölcsi ereje, kitartása, elszántsága dönt s a döntő tusát a harc vonal mögött a nemzetek lelkiereje vívja. De hozzátette, hogy erkölcsi erőnk és nemes bátorságunk nagyszerű tünemény gyanánt nyilatkozott meg. Magyarország erkölcsi egysége áthidalta azokat a faji különbségeket, mikre ellenségeink legbiztatóbb reménységeiket építették. Aki – *Tisza* miniszterelnök szerint – látta mindazt az áldozatot, amit a nemzet a hadi jótekonyság körül hoz; aki látta mindazt a munkát, melyet a sebesült éa a beteg katonák gondozása körül kifejtett; és aki látta azt a férfias komolyságot, mellyel a nemzet az élelmezési kérdések nagy nehézségeit önmegtágadással viselte, az bizonyára az élő erkölcsi erőnek, a tette képes erkölcsi erőnek olyan tömeget fedezte föl ebben a nemzetben, mely a legmerészebb reményekre jogosíthat fel bennünket. *Beöthy Zsolt* is arra figyelmeztetett, hogy nemzeti műveltségünket ne féltsük a háborútól; sokkal jobban kellett azt féltelnünk attól a békétől, mely minden erkölcsi értéket romlással fenyegetett. *Falfarihayn* német tábornok szerint (1916 okt.) csodálatos lelkesedés hatja át az ő magyar katonáit. Bátorságuk példaadó, harci készségük sohasem lankadó; nemesek, vitézek, a végsőkig kitartók. Vilmos császár szerint is (1916 okt. 7.) dicsőséget szereztek és nagy szolgálatot tettek a hazának.

Hazaszeretet. A legnagyobb erkölcsi értékek közé tartozik a haza-

szeretet és a király iránt való hűség. *A király már* a sarajevói áldozatok temetése napján (1914 július 4.) kijelentette, hogy a helyesnek megismert úton utolsó leheletéig megmarad s atyai gondoskodásának legszébb jutalma az lesz, hogy utódára majdan népei szeretetét hagyja legbecsesebb örökség gyanánt. Bizott a népben, amely a haza becsületéért, nagyságáért és hatalmáért mindenkor készen állt a legsúlyosabb áldozatokra. Vitéz hadai megmutatták ellenségeinknek, hogy a forró hazaszeretet és az egyetértés milyen tettekre hevíti őket. Megdicsérte (1915 febr. 4.) hű népe magatartását, elismerte méltóságos, komoly önbizalmát, mely megfelelt a korszak kívánságainak. Abban a nemes lelkesedésben, amellyel a nép zászlók alá küldte fiait s amellyel a háborús idők követeléseire alkalmazkodott, a harc áldozatairól pedig odaadóan gondoskodott, ősi hazafiságának és állampolgári erényeinek újabb, fényes megnyilatkozását látta.

Valóban, a miniszterelnök szerint (1915 ápr. 26.) még a nemzetnek a kormány iránt nagy bizalmatlansággal viseltető tagjai is teljes mértékben teljesítették mindazt, amit a haza nagy érdeke tőlük megkívánt; s a nemzet nem-magyarajkú polgárai szintén fényes cselekedetekben adták jelét a hazaszeretetnek. «Nagy erkölcsi erő rejlik ez igazságban; nagy erkölcsi erő, mely tanúbizonysága annak a vonzóerőnek, melyet a magyar szent korona, a magyar állam eszméje ez ország minden polgárára gyakorol és amely nagy és üdvös tanulságokat rejt számunkra a jövőben.» Az a melegség, amely a magyaroknak és a horvátoknak közös küzdelméből kiárad, a kölcsönös szeretetnek és a kölcsönös bizalomnak ez a melege – jóslata szerint – túl fogja élni a háborút s megtermi áldásos gyümölcsét a jövőben is.

Vallásosság. A hatalmas erkölcsi erőnek gazdag és kimeríthetetlen forrása a *vallásosság*, mely olyan mélynek és őszintének régen nem bizonyult, mint ezekben a nehéz időkben. A különböző vallásfelekezetek templomai megteltek a buzgón fohászokkal s az ellenség előtt álló katonaság is mély áhítattal vett részt a tábori istentiszteleteken, a lövészárkokban is buzgón forgatta imádságos könyveit. A főpapok már a háború kezdetén felekezeti különbség nélkül istenes és hazafias pásztorleveleket intéztek híveikhez, hogy hittel és bizalommal töltsék el szívüket. Mikor (1915 május 30.) a primás Budapesten fegyvereink győzelméért könyörgő körmenetet tartott, a király, ahogy maga mondta, Szent István király magasztos hagyományaitól eltelt hű magyar nemzetével együtt imádkozott a Mindenhatóhoz: kísérje áldásával küzdelmünket, hogy szeretett népei boldog békét biztosító diadalban leljék méltó jutalmát példátlan áldozatkészségüknek és hősiességeknek. Sőt a lelki béke és a testvériség megnyilatkozott török szövetségeseink vallása iránt is, mert 1916 jan. 11-en a magyar, március 6-án pedig a horvát országgyűlés törvényben

ismerte el az *iszlám vallást*, amely ellen a nemzet századokon át harcolt, mi» most szabad vallásgyakorlatot engedett neki Szent István koronájának országaiban.

Helyzetünk Közép-Európában. Nyugat- és Kelet-Európa népeivel testvéries összeköttetéseink a háború kitörésekor megszűntek, de Közép-Európa népeivel annál bensőbbek lettek. *Naumann* Frigyes német szociológus szerint a világháború sokkal több, mint szövetségi háború: érzelmekben való közösség az, mintha már összeforrunk volna. Sürgette, hogy azok a népek, amelyek most a háborúviselésre szövetkeztek, a béke idejében is összetartsanak; egyformán szedjék az újoncokat, katonai tekintetben kölcsönösen ellenőrizzék egymást, közös bizottság vigyázzon a külső politikai ügyekre, a vasutak, folyamszabályozások dolgát stb. közösen intézzék, egyforma legyen pénz- és mértékrendszerük, bank- és kereskedelmi joguk, katonai teherviselésük, munkásvédelmök, egyesülési joguk, vámtarifájuk stb.; kölcsönösen kezeskedjenek az államadóságokért stb. Terveit erősen bírálták nálunk is, de Közép-Európa népeinek (a németeknek, osztrákoknak, magyaroknak, lengyeleknek, törököknek, bolgároknak) egyetértését mindnyájan kívánták. A németek a csatatéren vették észre nemzetünk erényeit, amikről Vilmos császár, III. Lajos bajor király, Hindenburg, Falkenhayn, Morgen stb. hadvezérek magasztalással emlékeztek meg s katonáinkat magyar szavakkal is lelkesítették. 1916 június 11-én Budapesten megalakult a *Magyar Bajtársi Szövetség*, amely a szövetséges államok társadalmának szabad érintkezését kívánja előmozdítani társadalmi, tudományos, irodalmi, művészeti és gazdasági tekintetben. Német hírlapírók 1916 augusztusában csoportosan járták be a Délvidéket és a Tátrát s lelkesedve írtak annak szépségeiről és gazdagságáról. A bolgár szobranje küldöttsége Budapesten már május elején testvéries fogadtásban részesült. *Csernoch* hercegprímás (1916 már, 23.) a Szent-István-Társulatban azt javasolta, hogy a török birodalomban a katolikus hitküldetés (misszió) ügyét a szövetséges hatalmak vegyék át, amiben a mi feladataink közé tartozik, hogy Konstantinápolyban magyar iskolát állítsunk, Jeruzsálemben pedig újra fölépítsük zarándokok számára, a magyar vendégfogadóé (hospitium), melyet még Szent István király alapított. De mindennél magasztosabb volt, hogy a német császár és királyunk mint egyúttal Ausztria császára, 1916 november 5-én elhatározták, hogy az orosz uralom alól felszabadított területen helyreállítják az önálló lengyel királyságot s az új szabad, boldog nemzeti állammal jó barátságban élnek. A helyreállítás öröme a primás Szent István budapesti bazilikájában november 12-én hálaadó istentiszteletet tartott, mert a lengyelek szabadsága a mi hazánk erősödését is jelenti.

Helyzetünk a monarchiában. A háború megszüldítette hazánk-

nak a monarchiában az 1867. évi kiegyezésben meghatározott állását; sőt igazi helyét (a miniszterelnök 1915. újévi beszéde szerint) «hazánk csak most találta meg azokkal a törekvésekkel szemben, melyek a nemzetet meg akarták fosztani paritásos szerepétől, melyek centralisztikus államot akartak teremtem. Erőfeszítésünkkel – folytatta – megmutattuk, *mi a magyar állam*», azért közveszélyes örültnek jelentette ki azt, ki vissza akarna térni a középponti állam (az egységes Ausztria) gondolatához. A monarchiának két önálló államból kell állania. Közjogi harcoknak többé nincs helyök. Magyarországnak el kell foglalnia azt a helyet, amelyet megérdemel, hogy teljes összhangzatban álljon a monarchia nagyhatalmi állásával. Ehhez képest a vármegyék közül «okán csatlakoztak Abaúj-Torna vármegyének ahhoz a határozatához, melyet a magyar nemzet önálló nemzeti és állami létele továbbfejlesztése tárgyában hozott.

Hogy a monarchia címere a közjogi viszonyoknak jobban megfeleljen, a király Ausztriának és Magyarországnak a Habsburg-ház címérével összekötött címereiből 1915 október 11-én új közös címert állapított meg. Elrendelte, hogy a hadsereg zászlaja és a haditengerészet lobogója közjogi tekintetben megfelelő jelképe legyen annak a kapcsolatnak, mely a *pragmatica sanctio* alapján a monarchia két állama közt fennáll. «Legyenek ezek a rendelkezések – úgymond – a legtávolabbi időkig élő tanujelei a monarchia összes népei áldozatkészen, örömezt együttműködő erejének, amely olyan nemesen nyilatkozik meg a hadseregnek és a hajórajnak a jelen háborúban véghezvitt győzedelmes haditetteiben.» Az országgyűlés (1916 febr. 18-án) Magyarország kis címérébe a Horvátországét is bevette, amit a horvátok nagy közjogi sikernek ismertek el.

Az országgyűlés. *Az országgyűlés*, melyben a háború kitörése előtt viharok dúltak, a háború legvézesebb napjaiban is nyugalommal intézte a nemzet belső ügyeit. *Apponyi* szerint (1915 május 5.) fényes tanújelét adta a nemzet ama tulajdonságának és rátermettségének, hogy a legnagyobb európai válságok közt sem vesztette el azt a képességét, melynél fogva ügyeit nyugodtan tudja intézni. A szónokok tartózkodtak minden nyilatkozattól, ami a hadviselés érdekeit sérthetné s mikről nagy hiba lett volna beszélni; de nyíltan bírálták a kormánynak azokat az intézkedéseit, amiket, a háborús viszonyokra való tekintettel, itthon tett a nemzeti élet folytonosságának fenntartására. Az országgyűlés csak rövidebb ülészakokra jött össze, mert a képviselők közül százan katonai szolgálatokat teljesítettek. *Batthyány Tivadar gróf* (1915 ápr. 28.) sürgette, hogy adják meg a népnek azokat a jogokat, amiket vitésége következtében megérdemel s a népjogok általánosságát a háború után az egész vonaxon az igazi demokrácia szent jegyében valósítsák meg.

Másnap *Rakovszky István* azt indítványozta, hogy választójogot nyerjen minden húsz évnél idősebb férfiú, aki a nemzet mostani élet-halál harcában katonai szolgálatot teljesít a harctéren; mert ezek a polgárok hősi véráldozatukkal érdemet szereztek arra, hogy az ősi magyar alkotmányuk jogokkal felruházott részesei legyenek. Azonban *Tisza* miniszterelnök szerint a választói jog nem jutalom, hanem állami megbízás; olyan közjogi kötelesség, melyet az állam az egyénre ruház s olyan közjogi hivatás, amelynek megadásánál nem a jutalom, hanem az állami közérdek szempontja dönt. A többség nem is tűzte ki napirendre az indítványt, de *Tisza* (május 3-án) kijelentette, hogy nincs kifogása azoknak választójoga ellen, kik a háborúban kitűntek.

A magyar alkotmány és parlamentarizmus drága kincse minden magyar embernek; azért ahogy *Tisza* miniszterelnök mondta, «a háború alatt nem lehet megtartani a parlamenti választásokat, hanem meg kell hosszabbítani az 1915 június 21-én lejáró képviselői megbízásokat; mert, úgymond, egy állam bizonytalan időre nem foszthatja meg magát attól a lehetőségtől, hogy akaratát szabadon kifejezésre juttassa és érvényesítse; egy állam sem rakhat békókat bizonytalan időre saját kezeire és nem szállíthatja alá a maga akaratának nyilvánítására hivatott szerveit korlátozott működésre» (t. i. csupán a hadüggyel összefüggő kérdések tárgyalására). *Akonyi* megjegyezte, hogy a mandátumot csak az, t. i. a nép hosszabbíthatja meg, aki adta; de az országgyűlés 1915 ápr. 28-án úgy határozott, hogy jogai csak a béke megkötését, után félesztendő múlva szűnnek meg.

A király. *A király* a háború kitörése óta többször intézett atyai intelmeket és lelkesítő szavakat a néphez, amelyet a haza becsületének és nagyságának megvédésére buzdított. (így különösen 1914 július 28., aug. 6., 1915 febr. 4., május 23., július 29. és szeptember 2.) A király iránt való hűség és szeretet meghatóan nyilatkozott meg 1915 szeptember 2-án, mikor a miniszterelnök a magyar és horvát törvényhatóságok fényes küldöttségét vezette Schönbrunnba, hogy a nemzet hódolatát bemutassa. A király büszke örömmel látta tündökölni az óriási harcban a magyar és horvát nemzetnek ősoktól öröklött hadi erényeit és azt, hogy hőstetteikben felülmúlták e két testvérnemzet régi hadi dicsőségét is.

A kormány. *A kormány* a parlamentnek (1915 április 20-án) jelentést tett arról a kivételes hatalomról, melyet a háború idején gyakorolt és gyakorol. Gróf *Andrássy* parlamenti nyilatkozata (1916 július 5.) szerint a háború természetével járt, hogy olyan teljes hatalmat nyert, aminőt a magyar alkotmány a múltban sohasem kapott. Ugyanakkor azonban az ellenzék számára is betekintést kívánt a háborús ügyek vezetésébe. A király és a külügyminiszter az ellenzék bizalmi férfiival (*Andrássy*, *Apponyi*, *Rakovszky*) ismételtan tanácskozott is, ők azon-

ban augusztus 23-án visszaléptek, mert befolyásukat biztosítva nem látták s a külügyi politika ellenőrzésére a delegációk összehívását sürgették. A kormány kivételes hatalma többnyire a háború előtt közvetlenül hozott törvényeken alapult, de a parlament a háború alatt is hozott néhány idevonatkozó törvényt. Pl. 1915 májásában a hadiszállításokkal visszaélők, majd a hazaárulók vagyoni felelőssége dolgában. Amazok - *Balogh Jenő* igazságügyminiszter szerint – csak ocsmány töredékei a társadalomnak s legfeljebb egy-kétszáz megtévedett kufárról s néhány megtévedt közhivatalnokról lehet szó. Emezekre nézve pedig a szebeni főispán, *Waldbaum Frigyes* (1916 febr. 7-én, midőn a megyei bizottságból két megszökött tagot ki akartak zárni), megjegyezte, hogy a törvényt még a hazaárulókkal szemben is tisztelni kell. A királyi (már 1914 okt. 7.) utasította az igazságügyminisztert, hogy a felségsértés és más politikai büntetendő cselekmények miatt elítélteknek megkegyelmezése és a megindított perek megszüntetése végett előterjesztést tegyen.

Közl.gazgatás. A kormány mindjárt a hadizenet napján kijelentette, hogy mindent megtesz az ország rendjének, nyugalmanak, a hazához hű polgárok. élete és vagyona biztonságának oltalmára. Az államnak – mondta – mindenkor lesz annyi ereje, hogy összemorzsolja azokat, kik bűnös izgatók szavára hallgatva, vétenének az állampolgári hűség kötelességei ellen; az állam minden rendezavarást csirájában fog elfojtani. A legjobban fenyegetett vármegyék élére kormánybiztosokat nevezett ki. De kilenc hónap múlva (1915 április 26.) a miniszterelnök elismerte, hogy teljesebb nyugalom és összhang ebben az országban sohasem volt, mint ekkor, amikor rendőrré, csendőrré Magyarországon nincs szükség. A király pedig (1915 nov. 21.) köszönetet mondott a megyei és városi tisztviselőknek, hogy a kivételes időkben velők szemben támasztott fokozottabb követelményeknek hagyományos hűséggel, hazafias lelkesedéssel, a kötelesség teljesítésének rendes határán túlmenő megfeszített munkássággal, odaadó buzgósággal és még a legnehezebb körülmények közt is sikeresen feleltek meg. Legnagyobb feladatok előtt a közigazgatás 1916 augusztus végén az erdélyi vármegyék kiürítésekor állott, amidőn az ellenséges meglepetés következtében a lakosság elköltöztetése s vagyona megmentése nem mindenütt folyt le az előre megállapított rendben. A képviselőház azonban 1916 szeptember 21-én elvetette azt az indítványt, hogy bizottságot küldjenek ki annak földelésére, Erdély váratlan megtámadtatása miatt kit terhel a felelőség. A török hódítás kora óta most történt először, hogy a vármegyék a negyedik, ötödik vármegye vendégeiként folytatták működésüket.

Drágaság. Mind a polgári, mind a katonai hatóságoknak sok bajuk volt a lelkiismeretlen hadseregszállítók és az élelmiszerek uzsorásai miatt, kik a háborús viszonyokat, az állam és a polgárság érdekeivel

nem törődve, gyors és illetéktelen meggazdagodásra akarták felhasználni. Voltak, akik milliókat csaltak a katonaság számára szállított posztón, a papirostalpú bakancsokon, a konzerveken, lovakon, szarvasmarhákon stb. Mások a közönséget zsákmányolták ki s hallatlanul fölverték a kenyér, liszt, hús, zsír, cukor, tej stb. árát, holott ezeket a hatóság megállapította. Az országgyűlés (1916 febr. 3-19.) behatóan foglalkozott a drágaság dolgával, a kormány kemény rendeleteket adott ki, a bíróságok pedig szigorú ítéleteket hoztak. Az országgyűlésen *Gratz* Gusztáv képviselő (1916 szept. 26.) élelmezési diktátor kinevezését sürgette; a kormány báró *Kürthy* Lajost állította az élelmezési ügy élére, de korlátolt hatalommal. A vezetése alatt álló Közélelmezési Hivatal 1916 nov. 1. meg is kezdte működését. Sok bajon kellett segítenie. De a nyomorúság a drágaság mellett sem volt akkora, mint más háborúban, s a király 1916 július 31-én megdicsérhette «derék nemzetét», hogy a haza javára szükséges rendszabályok helyes megértésével viseli el a gazdasági életnek a háborúban való korlátozásait. Az állami hadiségély a nyomortól megóvta a népet. Sőt a gazdáknál s a falusiaknál fel is halmozódott a pénz, ami a népet, ahol okos vezetői nem voltak, munkátlanságra vagy haszontalan költekezésre csábította.

A társadalom. A háború következtében Sárosban 20, Zemplénben 15 község pusztult el teljesen s ott, továbbá Ungban és Máramarosban 196 falu nagyon megrongálódott. Ezeknek rendbehozataláról külön törvény intézkedett, de a társadalom is megmozdult érdekében s a kárpáti falvak fölépítésére több millió koronát adakozott össze. A sebesültek ápolására a legelőkelőbb nők vállalkoztak, a Vöröskereszt- és csapatkórházak szükségleteinek fedezésére, a vak és béna katonák tanítására stb. gyűjtéseket rendeztek. Az iskolák és középületek egy részét kórházakká alakították át; az állam már az első év végén 14 kórházi baraktelepet állított fel az ország északi részeiben s az ország legnagyobb megfigyelő állomásán Miskolczon, naponkint 4-5000 sebesültet és beteget kezeltek. A közönség a török vörösfélhold és a bolgár Vöröskereszt javára is szívesen adakozott. A jótékonyt az ezerféleképen gyakorolta. A háború céljaira vasért cserélte be rézedényeit, aranygyűrűjét odaadta vasgyűrűért s egész egyházmegyék ajánlották fel harangjaikat az ágyúöntés céljaira. A kormány már 1914 aug. 18. felállította a hadsegítő hivatalt, hogy ennek a példátlan felbuzdulásnak irányt adjon; a király pedig 1915 febr. 5-én megköszönte a nemzetnek, hogy nehéz időkben ilyen áldozatra kész magatartást tanúsított. De a nemzetre még nagyobb megpróbáltatások vártak. Éppen a mohácsi veszedelem 390-ik évfordulóján 1916 aug. 29.) félmilliónál több székely és szász volt kénytelen hatósági rendeletre odahagyni családi tűzhelyét, mivel előtte való nap a romániaiak tizenhárom felől törtek Erdélyre. Hazánk csak a népván-

dorlás korában láthatott hasonló szomorú költözködést. Az öregek, nők, gyermekek százezrei heteken át vándoroltak s maguknak és két-három milliányi háziállatuknak távol vármegyékben kerestek mendőket, mialatt otthonukat az ellenség pusztította. Sorsukat zúgolódás nélkül viselték el. Hontalanságuk három hónapja alatt a kormány és a társadalom tőle telhetően enyhített helyzetükön s a lapok a megélhetés nehéz viszonyai közt is milliókat gyűjtöttek össze megsegít és ökre. S a hazatérők a székely költővel (Jakab Ödönnel) Istenhez fordultak:

«Szabad lett Erdély! Nincs is már nekem
Egyéb vágyam, oh édes Istenein,
Csupán csak az, hogy kegyelmedbe vedd
És áldd meg az én szülőföldemet!»

Pénzügyek. Az állam maga is elvárta a polgároktól, hogy terheiben a szokottnál nagyobb részt vegyenek. A magyar állam adóssága a háború kezdetén 6695 millió korona volt; most ez több mint 4500 millióval növekedett ama négy hadikölcsön következtében, melyet hazafias felbuzdulással maguk a polgárok nyújtottak az államnak; hiszen a második hadikölcsön kiírásakor (1915 május 27.) a miniszterelnök egyenesen megmondta, hogy a hadikölcsönben való részvétel kötelessége mindenkinek, aki a szükséges anyagi eszközökkel rendelkezik. A külföld nagyon meg volt lépetve, mikor értesült, hogy a pénz dolgában szegénynek vélt ország nagyobb erőfeszítés nélkül, a maga erejéből teremtette elő ezt az összeget. Az ország önérzetét is emelte, hogy idegenek nélkül bonyolíthatott le olyan üzletet, mely nemcsak az államon segített, hanem magán a népen is, mert a kölcsönadott milliárdok a hadi célokra szükséges terményekért, iparcikkéért stb. ahhoz szivárogtak vissza. Mikor az 1914 november 30-iki törvény értelmében hadi célokra megadóztatták a 20,000 koronánál nagyobb évi jövedelemmel rendelkezőket, ezt az adót hazafiságból olyanok is megfizettek, akiknek jövedelme egy-két ezer koronával kisebb volt.

A tőzsdét, mint más hadviselő államokban, nálunk még a mozgósításkor becsukták, hogy az értékpapírokkal való kereskedést gátolják; azonban 1916 március 14-én újra megnyitották. A háborúba vonultak fizetésbeli kötelességeinek teljesítésére az állam haladékot (moratóriumot) adott s gondoskodott elegendő pénzjegyről, mivel az arany-, ezüst- és váltópénz eltűnt a forgalomból. A nemzet, amely a spártaiak hadi erényeivel ékeskedett, a spártaiak pénzét, a vasat is készségesen fogadta el fizető eszközül, midőn a kormány 1916 augusztus 3-án a nikkelle helyett (amely hadicélokra kellett) vas váltópénzt hozott forgalomba. A pénzügyintézetek pedig 1915 április 7-én 125 millió korona tőkével pénzügyintézeti középpontot alakítottak, hogy a hitel-életet az egész

országban egységesebbé tegyék, a a vidék közigazdasági munkásságát erősítsék a különböző hitelintézetek rendelkezésére nagy tőkét biztosítsanak. A benyújtott törvényjavaslatot az ellenzék azért nem helyeselte, mert – mint *Apponyi* 1915 december 21-én mondta – ha az ország összes pénzintézetei egy központi intézettől függenek, ez pedig teljesen a kormány hatalma alatt áll, akkor a szabad politikai állásfoglalás lehetőségének utolsó maradványa is elvész. A középpont azonban 1916 június 1-én megalakult. Egyébiránt a háború idején kitűnt, hogy a nemzet legfőbb vagyona nem a pénzben áll, hanem a javakban; tudniillik a munkában, a termelésben, az előállított termékekben, a birtokokban, az üzemekben, szóval a nemzeti vagyon dolgozó és termelő alkotó részeiben.

Gazdasági ellenállás. *A gazdasági ellenállás* szervezése a kormány-nak egyik főgondja és feladata volt. Mivel Anglia a monarchiát és Németországot kiéheztetéssel akarta békére kényszeríteni, a magyar kormány azonnal összeíratta a lisztkészletet (Budapesten 1915 május 16. használták először a lisztjegyet), hetenkint két napra eltiltotta a hús kimérését, a különböző termények legmagasabb árait megállapította, elrendelte, hogy egy talpalatnyi terület se maradjon bevetetlenül, a hasznobérlő pedig minden körülmény közt gondoskodjék földje megműveléséről, mert különben a tulajdonos elveheti tőle a bérletet. Szántásra, vetésre, aratásra, szüretelésre a katonákat a hadvezetőség is szabadságolta, hogy az otthoniaknak segítsenek; sőt a katonák a front mögött az ellenségtől elfoglalt területeken is végeztek mezei munkákat. *Bodics István* horvát képviselő szerint (a horvát országgyűlésen 1915 június 24.) a mostani háború mutatta meg igazán, mit ér a földműves, «a paraszt». Még az iskolásfiúk is jókedvvel vállalkoztak mezei és kerti munkák elvégzésére. A cséplésnél (1915) kitűnt, hogy sokkal kevesebb búzánk van, mint amennyire számítottunk; mire a kormány a gabonakészletet közcélokra lefoglalta, az eladást és a fogyasztást szabályozta, a gabonára kivetett vámot pedig felfüggesztette, s a hiányt Romániából való behozatallal pótolta. A gazdák sohasem adhatták el termésüket, lovaikat, marháikat és egyéb jószágukat olyan jó áron, mint mostan, úgy hogy a háború következtében megvagyonosodtak; a vevők azonban nagyon megéreztek a drágaságot, mint a föld valamennyi hadviselő államában. Prohászka püspök (1916 ápr. 13) a Magyar Gazdasági Szövetségben a háborúból hazatérők számára az állam által örökbérletbe vett" s köztük 15-35 kat. holdakban, kiosztandó kisbirtokok szervezését kívánta. «A földből – úgymond – nemcsak magvak, hanem lelkek is nőnek; de azt akarjuk, hogy magyar lelkek nőjjenek; mert akkor lesz Magyarország igazán a mienk, ha magyar földből magyar lelkek nőnek ki! Altalában véve ez a háború hazánkra és a szövetségesekre nézve

gazdasági küzdelmet is jelentett. Meg kellett mutatnunk, hogy megélünk, ha ellenségeink elzárják is előlünk határait. A gazdák és a fogyasztók ebben a tekintetben épp úgy megálltak helyöket, mint vitéz katonáink.

Ipar. Hazánk első sorban földmivelő ország lévén, a háború terheit a nagyiparos és kereskedő államoknál valamivel könnyebben vi-selhetette el. A király 1916 okt. 3. méltán mondott köszönetet a magyar gyárak és kézműipartelep munkásainak, kik a hadsereg céljaira önfeláldozással dolgoztak. Még a munka ideje is módosult, mert a vilá-gítással való takarékoság szempontjából a, kormány elrendelte, hogy az órákat 1916 május 1-től október 1-ig 60 perccel előbbre igazítsák. Az ipar jóformán a háború szolgálatába állt, sőt más ren-delgetetű gyárakat és műhelyeket is annak céljaira alakítottak át. A ruházati iparnak pl. egyszerre milliókat kellett ellátnia s így annak minden ága lázasan és nyereséggel dolgozott. A malmok alig győzték a munkát stb. Ellenben pl. az építkezés teljesen megakadt, a külső országokkal való kereskedelem pedig rendkívül hanyatlott, minék kö-vetkeztében az anyag behozatalára szoruló gyárak nem dolgozhattak. Azonban éppen 1915 nyarán kezdték meg a Csepel-sziget északi csú-csán a budapesti kereskedelmi kikötő munkálatait; 1916 január 27-én az országgyűlés törvénybe iktatta a Deutsche Bankkal 1915 nov. 26-ári kötött szerződést, mely az erdélyi földgáz értékesítéséről az erdélyi gyátipar felvirágoztatására törekszik s 1916 június 20-án a részvény-társaság meg is alakult; a magyar-bosnyák gazdasági központ pedig 1915 dec. 17-én magyar keleti gazdasági központtá alakult át, hogy úgy legyen ezentúl, ahogy a középkorban volt, mikor a törökök, bolgá-rok s más balkáni népek magyar vásárokon látták el magukat értékes portékákkal.

Kereskedelem és közlekedés. A levantei kereskedelem útvonalába hazánkat éppen a háború idején kapcsolták be, mikor Berlin és Konstanti-nápoly közt Budapesten át a közvetlen vasúti összeköttetés újból meg-nyílt, hogy onnan azután Bagdad felé folytatódjék tovább. Hazánkat szintén érdekli a világkereskedelemnek az a másik nagy eseménye is, mely 1915 május 23-a óta Olaszország ellen az Adriai-tenger szabadsága érdekében folyik. A berlin-bagdadi vasút és a tengeri hajózás szabad-sága Magyarország kereskedelmi fejlődésének egészen új lendületet adhat. A közlekedés legfőbb eszköze, a vasút, az egész idő alatt majd-nem teljesen a hadseregnek tett meghálálhatatlanul nagy szolgálatokat? azonban kitűnt, hogy a forgalom gyorsítása végett kettős vágányú vas-utakra és több vonal kiépítésére van szükség. A gépkocsikat (automo-bilokat), sőt a magán- és igáskocsik nagy részét is a sereg céljaira fog-lalták le. De a háború izgalmi közt is maradt idő a közlekedés javí-

tására. Pl. a Dunát most hidalták keresztül Tahitótfalunál; a gyönyörű lánchidat, mint Széchenyi-lánchidat, 1915. november 27-én újraépítve adták át a forgalomnak; december 30-án megnyitották a Száva zimony-belgrádi vashídját, melyet a háborúban leromboltalak helyére három század katona két hónap alatt épített föl. A Dunán való szabad hajózás érdekében pedig a dunamelléki országok képviselői 1916 szept. 4-én Budapesten fontos értekezletet tartottak.

Irodalom. Még az a mondás sem vált be egészen, hogy «inter arma silent Musae», mert az *irodalom, tudomány, művészet és a tanítás ügye* ezer nehézség közt is előre haladt.

A háború első két esztendeje alatt 4000-nél több új könyv jelent meg. A fronton harcoló, vagy a kórházakban sebesülten fekvő katonák is legkedvesebb ajándékok gyanánt fogadták a könyveket. A háború élményeinek leírása és elbeszélése bizonyos új szint hozott a magyar irodalomba s egy magyar vitéznek, Gyóni Gézának a lövészárkokban írt költeményei országos érdeklődést keltettek. *Herczeg* Ferenc előtt úgy rémlett, mintha ezt az egész rettenetes háborút tulajdonképpen a pacsirták és a magyar költők kedvéért vívták volna; mert – úgymond - ha bejön az olasz, akkor ott lenn kipusztít és polentába süt minden pacsirtát; ha pedig bejön az orosz, akkor idefönn a magyar költő körülbelül olyan sorsa jut, mint az olasz földön az énekes madár. Az úr és a paraszt esetleg még megélhetne haza nélkül, de a költő már nem. Magyar lapokat még a lövészárkokban és az ostromlott Przemysl várában is szerkesztettek. Az itthoni lapok cenzúra alatt állottak és semmit sem közöltek, ami a hadvezetés vagy a belső béke érdekeivel ellenkezett volna. Komolyságuk következtében a kor történetének forrásai közé tartoznak. *Apponyi* már 1915 május 5-én felszólalt a cenzúra túlságai ellen s a miniszterelnök azt maga is szükséges rossznak nevezte, mely azonban megengedi a kritikát minden téren, csak a gyűlölködő hangot nem. De hiszen pl. a dán *Aage Madelung*, a svéd *Sven Hedin* gyönyörűen megírta hadinaplói is szeretetet hirdettek a magyar nemzet iránt, melynek jó tulajdonságait és kincseit a háborús irodalom a szokottnál buzgóbban ismertette meg a külfölddel. Irodalmi kincsek lesznek valaha azok a nagyon szépen megír! levelek is, amelyeket ebben a háborúban egyszerű katonák és hozzátartozóik váltottak egymással. Sőt a fogságunkba jutott turáni atyafiak dalait és mondáit, szokásait és testalkatát is alkalom nyílt összehasonlító módon tanulmányozni különösen az esztergomi fogolytáborban. A M. T. Akadémia megbízásából ezen a téren *Munkácsi* Bernát, *Kunos* Ignác, *Vikár* Béla, *Sebestyén* Gyula és *Lenhossék* Mihály nagyon becses megfigyeléseket tettek.

Semmit sem változtatott a háború azon a tiszteleten, amelyet a külföldi irodalom nagyságai iránt a magyar nemzet mindenkor tanú-

sított. Így 1916 április 30-án *Shakespeare* halálának háromszázados évfordulójáról az Akadémia, a Kisfaludy- és Petőfi-társaságok ünnepies felolvasásokkal, a Nemzeti színház és a Kolozsvári színház pedig darabjainak előadásával kegyeletesen emlékezett meg.

Tudomány. *Tudományos intézeteink* zavartalanul folytatták működésüket, sőt számban is növekedtek. Így a Szent István-Társulat tudományos szakosztályaiából éppen a háború alatt, 1915 november 29-én alakult meg a Szent István-Akadémia, hogy a tudományt és az irodalmat katolikus szellemben szabadon, becsületes őszinteséggel és szorgalmasan művelje. Viszont 1916 január 26-án nyílt meg Budapesten a Magyar-zsidó Múzeum.

Az Akadémia a kormánnyal egyetértve a háború idején határozta e', hogy Kisászásban Ólba és Meriámiik rombadólt városokat felásatja, hazánknek a történelemben emlékezetes helyeit rendszeresen felkutatja, Athénben pedig a görög régiségek kutatására intézetet állít föl. A kormány 1916 március 25-én (dr. *Heckler* Antal icleigl. igazgatása alatt) Magyar Tudományos Intézetet alapított Konstantinápolyban, hogy magyar fiatal tudósok ott történelmi, régészeti, néprajzi, nyelvészeti és földrajzi kutatásokat végezhesenek. A Turáni Társaság 1916 május 2-án a Kelet alaposabb kutatása végett keleti kultúrközépponttá alakult át. Az országgyűlés (1915 dec. 9.) *Apponyi* indítványára megbízta a kormányt, hogy a magyar szent korona országai hadierejének fegyvertényeit és a háború áldozataiban való részesezésének arányát hivatalosan állapíttassa meg s ezekről annak idején az országgyűlésnek jelentést tegyen. Az ország minden nagyobb városában rendezett háborús előadások, kiváltképen az a publicistái munkásság, amelyet *Andrássy*, *Ajipomji*, *Tisza*, *Berzeviczy* stb. kifejtett, a nemzetet nemcsak tájékoztatták és felvilágosították, hanem lelkesítették is Berlinben és más külföldi városokban tartott felolvasásaik pedig közviszonyainkról a külföldet is felvilágosították.

Az orvosi tudomány hadi jelentőségéről a közönség a parlament palotájában 1915 április 8-án megnyílt hadi- és népegészségügyi kiállításán győződhetett meg s eléggé tapasztalta, hogy a? orvosok, különösen a sebészet segítségével, hány életet mentettek meg. A bénaságot, a sérült idegek összevarrásával, ebben a háborúban gyógyították először. A hadjárat első 28 hónapjában a különféle járványok terjedését is sikerült meggátolni; dr. *Kaiser* Károly és dr. *Clernel* Jenő a tífusz új szérumát fedezték fel.

A *találmányok* többnyire a háború céljait akarták előmozdítani.

Művészet. A háború a *művészetekre* is hatott. *Stróbl* és *Mednyánszky* a táborban keresett művészi ihletet, *Sámuel* szobrász a házáért küzdve esett d, ellenben *László* Fülöp, a híres arcképfestő, a há-

ború kitörésekor sietett megszerezni magának az angol állampolgárságot különböző városokban hadi jótékony célokra vasszobrokat állítottak fel; így Budapesten 1915 szept. 12-én a nemzeti áldozatkészség-szobrába a király s a német és a török császárok is szegezettek föl lemezeket. Budapesten Pázmány Péter szobrát, Erzsébet királyné emléktábláját, Vajda János és Zichy Mihály síremlékeit a háború miatt csendben leplezték le. Az elsőt *Radnay* Béla, a másodikat *Holló* Barnabás, s a harmadikat *Somló* Sári s a negyediket *Stróbl* Alajos készítette. A M. T. Akadémia 1916 március 27-én elhatározta, hogy felállítja Hunyadi János szobrát Belgrádban, Báthory István lengyel királyét Varsóban s a hármasszövetséget megteremtő Bismarck és Andrássy reliefjeit a berlini nagykövetségen. A trencsényi 15. honvéddalozogezredhez bevonult művészek saját műveikből a katonák özvegyeinek és árváinak javára több városban kiállítást rendeztek; 1916 január 6-án pedig Budapesten megnyílt a sajtóhadiszálláson dolgozó művészek képkiallítása. *Andrássy* gróf bevezető beszéde szerint egy művelt nemzet nem folytathat a maihoz hasonló hosszú hadjáratot anélkül, hogy abba bele ne vigye a maga idealizmusát, a maga kultúráját, a maga művészetét.

A színművészet a háború első esztendejét nagyon megsínylette. A kultuszminiszterium, három héttel a hadüzenet előtt, törvényjavaslatot nyújtott be az új nemzeti színház fölépítéséről, de szeptember 27-én már kénytelen volt a nemzeti színház és az operaház művészeinek szerződését a háborús kikötés alapján felbontani. Azonban a második esztendőben a színielőadásokat ismét országszerte rendszeren megtartották, s a kassai színház 1916 május 7-én megünnepelte működésének századik évfordulóját. A közönség tapsolt a mostani háborút dicsőítő daraboknak, a mozikban pedig (a mozgó-színházakban) a háborúról felvett filmeket nézte legszívesebben.

A háborúban a műépítészet nagy alkotásai s a műkincsek is veszedelemben forogtak. Azonban a középkori épületekben sem a Felföldön, sem Erdélyben nem esett kár, a műkincseket pedig idején biztonságba helyezték.

Tanügy. Az iskolák és internátusok nagy részét az első hónapokban kaszárnyákká és katonai kórházakká alakították át, de a tanítás szakadatlanul folyt a szűkebb, kényelmetlenebb szállásokon is, míg a katonák elhelyezéséről másképen gondoskodhattak. A tanulók mezei munkákra, a hadi célokból gyűjtött fémek összeszedésére, a liszt- és kenyérrjegyek, táviratok kihordására, a jótékonyosság szolgálatában különféle munkákra szívesen és lelkesen vállalkoztak. Sokan önként csaptak fel katonáknak, másokat pedig besoroztak, úgy, hogy a középiskolák VI-VIII. osztályaiban a tanulók száma nagyon megfogyatkozott. Most történt először, hogy a hadba vonultaknak nem kellett

érettségi vizsgálatot tenniök. A tanárok közül minden harmadik element katonának. *Takács* Menyhért jászóvári prépost maga szólította fel (1915 májusában) a prémontrei-rendű tanárokat, hogy a Krisztusi szeretet gyakorlása végett hadi szolgálatra jelentkezzenek. A háború kitörése ellenére sem halasztották el az új egyetemek megnyitását; a debreczeni 1914 október 1., a pozsonyi pedig október 3-án teljes csendben kezdte meg működését. A hallgatók száma az összes hazai főiskolákon az első évben felényire, a másodikban pedig negyedrésznyre csökkent, a kolozsvári és a keszthelyi gazdasági akadémiákat pedig meg sem lehetett nyitni. Országszerte nagy érdeklődést keltett a sárospataki híres főiskola tanárkarának az a kérése (1916 márc. 14.), hogy a reformáció négyszázados évfordulóján az intézetet a jobban fejlődő Miskolcra költöztessék át; az illető egyházkerület azonban június 15-én a sokat vitatott kérést nem teljesítette. Az idegen nyelvek tanulását mindenütt sürgették. A keleti akadémián sokan vállalkoztak a török és bolgár nyelvek elsajátítására, *Jankovich* miniszter pedig a főrendiházban (1915 dec. 20.) kijelentette, hogy a német nyelv tanítására a jövőben több gondot fordít, mert ezentúl a német lesz a nemzetközi érintkezés nyelve. A külföldön viszont (Berlinben, Bécsben, Prágában, Triesztben stb.) magyar nyelvi tanfolyamok alakultak; *Sükri* basa török közoktatásügyi miniszter Ígéretet tett, hogy a konstantinápolyi egyetemen tanszékeket állít a magyar nyelv és irodalom, valamint az összehasonlító uralal-
uáji nyelvészet számára, a bécsi egyetemen pedig az utóbbi tanszéket fel is állították. A porosz képviselőház 1916 március 20. elhatározta, hogy a berlini egyetemen tanszéket állít a magyar nyelv és történelem számára s azon dr. *Gragger* Róbert novemberben már meg is kezdte a tanítást. Eucken Rudolf jeni egyetemi tanár azt sürgette, hogy más német egyetemeken is állítsanak ily tanszékeket, Magyarország pedig szaporítsa a német gimnáziumok számát. Egy egyszerű szeghalmi földmíves azonban, *Péter András*, a szülőföldjén állítandó magyar gimnáziumra hagyott két millió koronát, dr. *Vajda* László pedig a nagykőrösi főgimnáziumra egy milliót.

A leánytanítást *Jankovich* közoktatásügyi miniszter éppen a háború idején, 1916 júliusban, reformálta; a felső leányiskolát hét osztályúvá tette, ezt egy új iskolával, a felső kereskedelmi iskolával egészítette ki, a leánygimnáziumok rendszerét kifejlesztette, s a nőknek az egyetemekre való beiratkozását megkönnyítette, azonkívül a polgári iskolák és a középiskolák reformját is előkészítette.

Az elemi iskolákban sok helyütt nők vették át a tanítást, mert több ezer tanító bevonult. Sok helyen a polgári fiúiskolákban is nőket alkalmaztak. A gyermekek legszívesebben hadijeleneteket rajzolgattak s a fővárosban és a vidék nagyobb városaiban be is mutatták ezeket a

kedves rajzokat. Valamennyi iskolában nagy hajlandóság mutatkozott az idáig nem kedvelt katonáskodásra s a szokottnál sokkal többet vettek föl katonaiskolákba. A háború a népnevelés elé új feladatokat tűzött. *Bosnyák Zoltán* mozgalmat indított a hadiárvák védelmére és tanítására; gróf *Zichy Géza* a bénáknak a maga példáján mutatta meg, mire képes az ember egy kézzel is; a vakok sorsát és tanítását a társadalom országos gyűjtéssel kívánta biztosítani; a rokkant katonákat méhészetre, Kertészetre,- kosárfonásra s különböző kézi munkálatokra oktatták stb.

Tanulság. A halhatatlan báró *Eötvös József* emlékünnepén (1916 febr. 2.) *Apponyi* méltán mondta, hogy népnevelésünkkel győzünk; *Eötvös* alkotása és a magyar tanító munkája nélkül elborított volna bennünket az ellenséges tömegek áradata. A háború történetéből, a nemzetnek ez idő alatt tanúsított viselkedéséből királyunk maga vonta le (1915 szept. 2.) azt a tanulságot, hogy a mai megpróbáltatások után *Szent István* koronája a Mindenható akaratával új dicsőségtől övezve, megnövekedett fényben fog ragyogni a jövő, boldogabb nemzedékeknek.

Márki Sándor.

IV. A HABVISELŐ ORSZÁGOK FÖLDRAJZA.

- Szempontok és vázlat. -

A háború földrajza nem rendszeres leíró földrajz. Ma, amikor Európa mindenik népe és köztük a magyar nemzet nagy kérdések és nagy feladatok előtt áll, amikor a világháború nemzetünk életét a legmélyebb rétegekig megrázza, amikor nemzetünk jövő nagysága és léte forog kockán, elsősorban arról van szó, hogy a földrajzi tudomány eredményeit gyakorlatilag értékesítsük és földrajzi ismereteinket az élet és hazánk közvetlen szolgálatába állítsuk. Az a háborús kötelessége és feladata a tanítónak és földrajztanárnak, hogy növendékeit és így közvetve az egész nemzetet a háború és az elkövetkező béke nagy Kérdéseiről felvilágosítsa. Ezek a Kérdések szoros kapcsolatban vannak földrajzi tényezőkkel: a háború okai területi, etnikai, gazdasági viszonyokból erednek és ezektől függ az államok ereje is; viszont az elfoglalt országok gazdasági értéküknek megfelelő súllyal esnek a békekötés mérlegébe. Politikai és gazdasági földrajzi kérdések nyomulnak tehát előtérbe. A felvilágosításra pedig szükség van, mert a tanulókhöz intézett egyikét kérdés bárkit meggyőzhet arról, hogy a tanulók fejében az említett kérdéseket illetően csak zűrzavar uralkodik. A tanulók most elsősorban a háború és a háborús hírek iránt érdeklődnek. Ezeket a híreket több oldalról kapják: az újságból, a felnőttek beszélgetéséből, az utcáról. Ezek a hírek gyakran ellentmondók, némelyiknek hitelességéhez is kétség fér. De még ha mind igaz volna is, csak káoszt teremthetnek a tanulók fejében és ennek a zavarnak eloszlatása nemzeti érdek. Ezért kell a háború földrajzának bevonulnia az iskolába. Ez ma sokkal fontosabb, szükségesebb, értékeesebb, semhogy kedvéért nem térhetnének le a tanterv és utasítások kitaposott útjáról. A tanulókat ma sokkal inkább érdeklik a Boszporasz, a Dardanellák, Szaloniki, az olasz hadszíntér, stb., mint a Tibeti magassföld arculata vagy a Szahara módszeres, az utasításoknak megfelelő leírása. Most a hadszínterek földrajza lép előtérbe, a hivatalos jelentésekben és harctéri hírekben előforduló helyek felkeresése a térképen, a hadszínterek arculata. Kitérő alkalom kínál-

kozik most a térképolvasás gyakorlására. Az erdő és rét, a tó és mocsár, a síkság és hegység, a hegy és völgy, a szoros és hágó, folyó jelentősége a hadsereg előnyomulása és a hadakozók fedezése szempontjából mind oly kérdések, amelyeknek fejtegetését a tanulók teljes figyelemmel hallgatják. A hadműveletek figyelemmel kísérése szintén egyik feladata a háborús földrajznak. A tanulót ily módon vitéz hadseregünkkel egész országokat járnak be: Galíciát, Orosz-Lengyelországot, Szerbiát stb. (mindig térképpel, képpel, tájleírással támogatjuk őket útjukon; jó háborús térképek is hasznos szolgálatot tehetnek); így legalább sejtelmük lesz arról, milyen titáni munkát végeztek hőseink. Csak így kelthetjük lángra ifjaink szívében a szent lelkesedés tüzét, csak így véshetjük lelkükbe a mai nagy és nehéz idők kitörülhetetlen emlékét. Ne feledjük, hogy erre a jövő nemzedéknek nagy szüksége van. A hadszínterek földrajzán kívül főleg hazánk meg szövetségeseink és ellenségeink országainak földrajzával kell foglalkoznunk, mert enélkül nem láthatjuk világosan a háború okait. Erre vonatkozóan ad útmutatást az itt következő vázlat.

I. Általános szempontok.

Az ország természeti viszonyainak rövid jellemzése fővonásokkal, különös figyelemmel a hadszínterek földrajzára a hadműveletek megértése céljából. Földrajzi és politikai helyzet. Elszigetelt helyzet. Több állammal, esetleg nagyhatalommal érintkező ország helyzete. E helyzetek előnyei és hátrányai. Határok. Tengerrel való érintkezés. A határok stratégiai szempontból. Az ország gazdasági élete. Az autarkia (önellátás) főleg a hadsereg szükségletei és a népellátás szempontjából fontos mezőgazdasági, pari és bányászati termékeket illetőleg. Az ország szerepe a világgazdaságban és világkereskedelemben. Világkereskedelmi útvonalak és ezek birtokának és biztonságának fontossága a hadviselés szempontjából. Út- és vasúthálózat szerepe a háborúban. A gyarmatok szerepe az államok gazdasági életében és a hadviselésben. A gyarmatokkal való összeköttetés fontossága. Az egyes államok gazdasági súlya és a fejlődés ama foka, amelyet az ország a háború előtt elért. Az államok, főleg a nagyhatalmak gazdasági versenye. Az egyes országok gazdasági politikai céljai és törekvései és ezeknek találkozása vagy összeütközése más államok hasonló törekvéseivel. Az ország lakossága. A nép műveltsége és egyéb főbb jellemvonásai. Az államok lélekszáma egybevetve a területtel. A terület és lélekszám nagysága az állami erő szempontjából. Az ántánt és a középeurópai hatalmak és szövetségeseik területi és lélekszámi összehasonlítása.

II. Az egyes országok ismertetésében érvényesülő főbb szempontok.

1. Nagy-Britannia és a Német Birodalom. Nagy-Britannia gazdasági életének jellemzése: a földművelés elhanyagolása, a bányászat, ipar (vas- és textilipar) és kereskedelem döntő szerepe. Nagy-Britannia a Föld első kereskedelmi hatalma (külkereskedelmi forgalma a legnagyobb), az első iparállam, a legnagyobb gyarmatbirodalom, az első tengeri hatalmasság (kereskedelmi és hadi flottája a legnagyobb). E világoralom okai. A gyarmatok szerepe Nagy-Britannia gazdasági életében. Az anyaország csak középpontja az egész világra kiterjedő óriási birodalomnak. Nagy-Britannia ama törekvésének jelentősége, hogy a világforgalmi útvonalakba eső tengersizorosokban szilárdan megvesse lábát. Nagy-Britannia politikai érdekeinek súlypontja nem Európában, hanem a tengerentúli országokban keresendő. Az európai államokhoz való viszonyát elsősorban gyarmati és kereskedelmi érdekek szabják meg.

Németország gazdasági életének jellemzése. A legutóbbi néhány évtized alatt földművelő államból gyáriparossá változott át. De nem hanyagolta el a mezőgazdaságot. Burgonyatermelése a legnagyobb Európában; cukorrépa-, rozs-, árpa-, zab-termelésben egyedül Oroszország múlja felül. A hihetetlen gyorsasággal emelkedő gyáriparhoz szükséges két természeti kincset: a vasat és kőszenet bőségesen ontják bányái. Több vasat termel, mint Nagy-Britannia. Széntermelése majdnem akkora, mint Nagy-Britanniáé. (L. Németország, Anglia és Franciaország gazdasági versenye 1887-1912. Zsebatlasz 1917.) A vasipar termékeiből majdnem akkora kivitele van, mint Nagy-Britanniának. Bámulatosan fejlődik fonó-szövőipara is, amely iparág Nagy-Britannia gazdagságának főforrása. Iparcikkeit azokon a piacokon igyekezett elhelyezni, amelyeket eddig Nagy-Britannia látott el és pontos, megbízható, mozgékony, tanult, az állami szervektől is támogatott kereskedői segítségével sikerült tért hódítania Amerikában, Kelet-Ázsiában, a Levantén, Kelet-Európában, sőt a brit gyarmatokon és magában az angol anyaországban is. Kereskedelmi és hadi flottája az angol után a legnagyobb és így veszélyeztette a brit hegemoniát az Északi-tengeren. Külkereskedelmi forgalma és ennek növekedése, összehasonlítás Angliával (1882-ben Angliáé 14.4, Németországé 7.8 milliárd korona, 1913-ban Angliáé 343, Németországé 27 milliárd korona); részesedése a világkereskedelemben és ennek növekedése, összehasonlítva Angliával (1885-ben Angliáé 19.2%, Németországé 10.3%, 1913-ban Angliáé 16.4%, Németországé 12.9%). Mivel gyarmatai csekélyebb értékűek és gyapottermelésre nem alkalmasak, Mezopotámiában igyekezett gyapottermelésre alkalmas területeket szerezni. Hogy pedig az odavezető utat magának biztosítsa,

növelte törökországi befolyását, megszerezte a török hadsereg vezetését és szervezését és megépítette a Perzsa-öböl felé vezető Bagdadi vasút nagy részét. Ezzel azonban kinyújtotta kezét a legértékesebb brit gyarmat, Lídia felé is. Az Indiába vezető úton csak Szerbia volt útjában Németországnak, Ausztria és Magyarország már a hetvenes évek vége óta szövetségese volt és Törökország után Bulgária is a német politika felé hajlott. A Konstantinápolyon és Mezopotámián át vezető útvonal jelentősége Középeurópa nemzetgazdasági egyensúlyának megszerzése szempontjából, egyrésztől Oroszországnak Szibirián és Kaukázian át vezető főútvonalával, másrésztől a Nagy-Britannia kezében levő és a Szuezi-csatornán át vezető tengeri úttal szemben. Olyan útvonal ez, amelyen a brit tengeri hatalom nem zavarhatja meg a forgalmat.

2. Oroszország. A Föld legnagyobb összefüggő birodalma (összehasonlítás a brit világbirodalommal). Ennek kialakulása. A fizikai földrajzi és állami egységesség a jövő fejlődés biztosítója. Helyzeténél, természeténél és jelentőségénél fogva átmeneti és főközvetítő ország Európa és Ázsia közt, a kultúra terjesztője kelet felé; arra van hivatva, hogy Európa védőgátja legyen a mongolság ellen. Tengerhez való fekvése kedvezőtlen, ez a magyarázata annak a szívos küzdelemnek, amit a Fekete-tenger kijáratáért (Konstantinápoly, keleti kérdés) és a Csendes-óceán jégmentes partvidékéért (a távoli kelet politikája) folytat. Sík, részben nagyon termékeny talaja, meleg nyara következtében Európa fő gabonatermő országa (Európa gabonatermésének $\frac{1}{3}$ -át, Oroszország termeli). A gabonán kívül a Föld első lentermelő országa (balti tartományok); Turkesztán gyapotot (fonó-szövőipar felvirágzása), az északibb vidékek rengeteg erdői szinte kimeríthetetlen faanyagot szolgáltatnak. A mezőgazdasági iparágak felvirágzása. Minden iparfejlesztő törekvése mellett is túlnyomóan földművelő állam s jóléte attól függ, hogy miképpen tudja mezőgazdasági terményeit értékesíteni. Fő kiviteli kikötője Odessza. A Fekete-tenger kijáratá azonban Törökország kezében van és itt a német befolyás annyira megerősödött, hogy sikerült Oroszországot a Földközi-tengertől elzárnia. Oroszország legfőbb termékét, a gabonát a Dardanellákon át viszi ki, a Dardanellák elfoglalása tehát Oroszország jövőendő gazdasági fejlődésének életfeltétele. Ezért a mai világháborúban Oroszország főcélja Konstantinápoly és a tengerszorosok elfoglalása. Németországnak Konstantinápolyon át Mezopotámiára irányuló törekvései következtében belátta azt, hogy a Boszporuszhoz, a Dardanellákhoz és Konstantinápolyhoz Berlinen és Németország régi szövetségesein, Bécsen és Budapesten keresztül vezet az út. Németország legyűrése, Magyarország és Ausztria szétdarabolása vagy legalább meggyengítése csak azért szükséges, hogy ezek az országok ne akadályozhassák meg Oroszországot főcéljának elérésében. Azok a törekvések,

amelyekkel Oroszország a keresztény balkán népeknek a török iga alól való felszabadítására, a balkáni szlávok hatalmának megnövelésére és így Törökország szétbomlásztására törekedett, ugyanezt a célt szolgálták. Hogy aztán épen Nagy-Britannia szövetkezett Oroszországgal ezen cél elérése érdekében, holott eme két ország között talán még nagyobb a versengés, mint bármely más két állam közt (birodalmaik Ázsiában összeérnek; Perzsia tengerpartja, Khína kihasználása, a Csendes-óceán ázsiai partja a legveszedelmesebb ütköző pontok), az is könnyen érthető. Anglia versenytársa, Németország itt sebezhető meg a legérzékenyebb ponton és Indiát erről az oldalról, a Törökországgal szövetséges Németország részéről fenyegeti a legnagyobb veszedelem.

3. Törökország. Konstantinápoly földrajzi helyzete. Konstantinápoly mint fontos világforgalmi útvonalak csomópontja. Itt, mint valami gyűjtőpontban egyesülnek a Fekete-tengertől a Földközi-tengerbe vezető utak. Itt keresztezi ezt az atat az Elő-Ázsiából Európába vezető szárazföldi út. A Belgium-Boszporusz-Mezopotámiai útvonal jelentősége a középeurópai hatalmak és Törökország biztonsága és gazdasági jövője szempontjából. A Bagdadi vasút fontossága. Anatólia gazdasági fellendülése. Törökország és Középeurópa gazdasági kapcsolata. Anatólia termékeinek (gyapot, ásványos kincsek, gyapjú, petróleum) természetes piaca- csak Középeurópa lehet. A mai világháborúban Törökország léte forog kockán. A háború a Török Birodalom sorsát is eldönti, mert ha Magyarország, Ausztria és Németország vereséget szenved, Oroszország megvalósíthatja évszázados álmát és az orosz cár az Aja Szófiában fejére teheti a bizánci császárok ősi koronáját. Nagy-Britannia is Törökország életbevágó érdekeit fenyegeti. Egyiptom elfoglalása, a Nil us völgyének elangolosítása. Angliának az a terve, amely a Nílustól Arabian és Dél-Perzsián át Indiáig terjedő szárazföldi birtok megteremtésével Dél-Mezopotámia elszigetelésére törekszik. Törökország és a középeurópai hatalmak szövetsége tehát a legtermészetesebb alapon áll.

4. Bulgária. Földrajzi helyzetét tekintve, átmeneti ország Középeurópa és Elő-Ázsia közt, rajta megy keresztül a Hamburg-Budapest - Konstantinápoly-Baszrai nagyjövőjű világvasútvonal. Másfelől, ha esetleg győzne Oroszország és elfoglalhatná Konstantinápolyt, ebben az esetben szárazföldi útja Bulgária (és Románia) területén át vezetne Konstantinápolyhoz.

Konstantinápoly birtoka orosz kézben az önálló bolgár és önálló román nemzeti állam megszűnését jelentené egyszersemind.

Bulgária és Oroszország között kiegyeztetetlen érdekellentét van az ország földrajzi helyzetéből kifolyólag (1. a térképet). Nem érdeke tehát, hogy Konstantinápoly és a Dardanellák a hatalmas Orosz Biro-

dalom kezére jussanak, nem érdeke ez továbbá azért sem, mert bár az Égei-tenger partján is van kikötője, mégis sokkal fontosabb érdekek fűzik a Fekete-tengerhez. Másrészt Bulgáriának, mint elsősorban földművelő jellegű országnak természetes piaca csak Középeurópa lehet. Készen ezek a megfontolások indították Bulgáriát arra, hogy a közép-európai hatalmak mellé álljon, – de egyéb okok is. Győzelmeink után elérkezett számára a kedvező időpont arra, hogy nemzeti vágyait megvalósíthassa és hogy gyűlölt ellenségével, a szerbvel leszámolhasson. Bulgária szövetségérik értéke és jelentősége (összekötetés Törökországgal, a Dardanellák felszabadítása, Egyiptom és Keletindia fenyegetése stb.).

5. Olaszország. Kedvező földrajzi helyzete. Középponti fekvése a Középtengerben, kiterjedése az Alpok ívétől Afrika partjai felé. A Szezi-csatorna megnyitása, az alpi vasutak megépítése és Olaszország gazdasági fellendülése. Népeiségének rohamos szaporodása. Gyarmatok alapítása. Törekvései Tunisz megszerzésére. Eme törekvéseknek elébe vágott Franciaország, Olaszország középtengeri versenytársa. Ezért csatlakozott Olaszország a hármasszövetséghez, bár az sohasem volt népszerű. Vére, nyelve, kultúrája mindig a franciaéhoz vonzotta, melynek mindent megbocsátott (Nizza, Szavója, Korszika). A francia politika irányította Olaszország figyelmét Tripoliszra, melyet Törökországtól rabolt el. Francia izgatás tartotta ébren az északi olaszok lelkében mélyen gyökerező osztrák-gyűlöletet és keltette életre azt a vágyat, hogy minden olasz-lakta földet az olasz királysághoz kell csatolni (Italia irredenta), hogy így Olaszország tekintetét a középtengerről az Adriára fordítsa. Így alakult ki az olasz politika Adria-programmja. Igényei Trentinóra, a magyar-osztrák tengerpartra, Triestre, Fiumére, meg Albániára. Az Adria-kérdés, mint az Olaszország meg Ausztria és Magyarország közti ellentét csírája. Az adriai kikötők birtoka és az Adria szabadsága életérdeke Ausztriának és Magyarországnak, amely Oroszországtól eltekintve, a Föld legkontinentálisabb nagyhatalma. Olaszország adriai törekvései keresztezik Szerbia és Görögország érdekeit. Földrajzi szempontból Olaszország törekvései természetellenesek. Csak a keskeny partszegélyen érvényesíthetné befolyását. A tengerpart mögött közvetlenül a Karszt nehezen járható, zord fennsíkjai emelkednek, melyeknek lakossága az olaszok iránt ellenséges érzületű délszlávok. Triest Olaszországhoz csatolva az ország távoli szögletében, a politikai határ közvetlen szomszédságában minden jelentőségét elvesztené. Sokkal fontosabb Olaszországra nézve a középtengeri politika. Olaszország jövő hatalma nem a szűk Adriában, hanem a világpolitikai tekintetben hasonlíthatatlanul fontosabb Középtengerben keresendő. Olaszország az Adria felé keskeny, kikötőkben úgyszólván teljesen szűkülő hátát

fordítja, míg gazdagon tagolt nyugati partja a Közép-tenger felé néz. A Pó-síkság legsűrűbben lakott es legiparosabb része gazdasági és közlekedéspolitikai tekintetben a Földközi-tenger közelebb fekvő Genovai öbléhez kapcsolódik. A Közép-tenger nyugati medencéje felé nyílik a termékeny Dél- és Közép-Itália legnagyobb része, itt vannak virágzó városai és tengeri kereskedelmi kikötői, oda tekint az ország fővárosa, Eóma is. Középponti fekvésénél fogva a középtengeri uralomra van hivatva. Ebben azonban elsősorban Anglia akadályozza, amelynek a Közép-tenger feltétlen birodalma. Anglia uralkodik a Földközi-tenger kijáratain (Gibraltár, Szuez), Anglia tartja kezében a Közép-tenger nyugati és keleti medencéjét összekötő út kulcsát (Malta); Anglia adja a szentet, az iparcikkeket és a pénzt: ellenkezés esetében pedig angol hajókkal elzárhatja és a nyílt tengerről bombázhatja az olasz partokat, az olasz városokat. *Olaszország* tehát teljesen *Angliától függ* és előrelátható volt, hogyha Németország és Anglia között kiélesedik az ellenlét, meglazulnak azok a kötelek is, amelyek Olaszországot a hármasszövetséghez fűzik. Olaszország céljai Kis-Ázsiában. Ez a gazdag es gyéren lakott ország pompás gyarmatul kínálkozik a több százezer olasz kívándorlónak.

6. Franciaország. Helyzete az Atlanti-óceán és Földközi-tenger közt. Ennek következménye'. Tengeri határa akkora, mint a szárazföldi. Vezérszerepre törekedett tengeren és szárazon. Az erők szétforgácsolása. Amott Anglia, itt Németország állta útját. Gyarmatai, Külkereskedelmi forgalma. Kereskedelmi és hadi flottája (összehasonlításokkal). Hatása a szomszédos országokra (szabadelvű politikai eszmék). Termékeny talaja és kedvező klímája. A virágzó szőlőművelés, az olajbogyótermelés és a szederfakultúra mint az anyagi jólét három főforrása. De az anyagi jólét a francia nép szorgalmában, józanságában és takarékoságában is gyökerezik. A nép fejlett Ízlése és formaérzéke; túlsúlya a divat- és műi pari cikkek terén (a jólét negyedik forrása). A francia tőke. Kereskedelmi összeköttetései. Franciaországnak alig vannak gazdasági érdekellentétei Németországgal. De Elzász-Lotharingia elveszése még mindig fáj. Elzász-Lotharingia visszaszerzése alkotta azt az egyetlen összefogó politikai programot, amelyben a belső politikai törekvésekben annyira tagolt pártok találkoztak; a revanche gondolatát 1870 után azért propagálta, forralta a legtöbb vezető francia politikus; azonfelül különösen veszedelmesnek tartják, hogy a szomszéd állam lakossága évenként csaknem egymillióval szaporodik, míg az övéké jóformán pang.

7. Az ellenségeinktől elfoglalt országok: Belgium, Orosz-Lengyelország, Balti tartományok, Szerbia, Montenegró. Albánia. A világháborút befejező békekötés az európai politikai határok jelentős megváltozása nélkül nem jöhet létre. Azok az országok, amelyeket ellenségeinktől

elfoglaltunk, értéküknek megfelelő súllyal esnek majd a békekötés mérlegébe. Meg kell tehát vizsgálni ez országok gazdasági értékét, mert éneikül a bekövetkező változások jelentőségét nem mérlegelhetjük kellőképpen és nem rajzolhatjuk meg annak a gazdasági helyzetnek képét sem, amely a háborús bonyodalmakból kibontakozva, a népek óriási küzdelmének legjelentősebb eredménye lesz. (Ezekre az országokra nézve lásd az alábbi irodalomban felsorolt, idevonatkozó cikkeket).

8. Magyarország és Ausztria és a Balkán-félsziget. *a)* Magyarország földrajzi helyzete, határai, főleg a déli határ és a Kárpátok (mindezekre nézve lásd az alábbi irodalmat). Magyarország területe összehasonlítva egyéb európai államokkal. Magyarország földje; az arculat csak nagy vonásokban; a folyóvizek gazdasági jelentősége kereskedelmi és forgalmi tekintetben. Gazdasági élet. A mezőgazdaság és ipar viszonya, összehasonlítás egyéb országokkal; a szántóföld kiterjedése, összehasonlítás egyéb államokkal; a talaj termékenysége és megmunkálása. Gabonatermelés és termés összehasonlítása egyéb gabonatermő országokkal; gabonakivitel; gabonafogyasztás; elővigyázati intézkedések esetleges gabonahiány megakadályozása céljából; burgonyatermelés; cukorrépatermelés és cukoripar; cukorkivitel; zöldség- és gyümölcs-termelés. Állattenyésztés; az állattenyésztés jelentősége a népellátás szempontjából; szarvasmarhatenyésztés, lótenyésztés (a hadsereg szükséglete szempontjából is), sertés- és juhtenyésztés; halászat. Erdőgazdaság, fakivitel és faipar. Szénbányászat és ennek jelentősége, összehasonlítás egyéb európai államokkal; vasbányászat és nyersvastermelés; egyéb fémek; sóbányák. Magyarország ipara és a háború; a mezőgazdasági iparágak fontossága; iparcikkek (főleg textilipari termékely) behozatala. Országutak, vízutak, vasutak; a vasutak katonai jelentősége, teljesítőképessége; posta, tábori posta; távbeszélő és táviró itthon és a táborban. Magyarország külkereskedelmi forgalma; a világkereskedelemben való részesedése; kiviteli és behozatali áruk; száll tok és vásárlók: kereskedelmi tengerészet; Fiume; a külkereskedelem és a háború: a kikötők elzárása, semleges kikötők, hadiárúk lefoglalása, hajórakományok elsüllyesztése, hajók elpusztítása, az ellenséges államok kereskedelmének kiszorítása. Magyarország lakossága; a magyarság és a nemzetiségek; a népesség száma, sűrűsége, szaporodása összehasonlítva egyéb európai államokkal. A véderő; a szárazföldi hadsereg: fejlődése, szervezete, ereje; a hadi tengerészet: feladata, fejlődése; hajótípusok és céljuk (sorhajók, cirkálók, torpedónaszádok, tengeralattjárók, aknarakók, ágyúnaszádok, segédcirkálók); hadihajók építése és költsége; hadi kikötő és parti erődök; az Adriai-tenger és a háború: a légi flotta; összehasonlítások a többi hadviselő országokkal. A közigazgatás és a háború; a hadikölcsön, a pénzügyek; adóteher;

összehasonlítások. A kivándorlás és oka. A népműveltség (analfabéták nemzetiségek szerint is); összehasonlítás egyéb európai államokkal. A magyarság és a nemzetiségek jellemzése. A magyarság és a háborúfej Ausztria hasonló szempontok szerint, de rövidebben, különös tekintettel Dél-Tirolra, Isztriára, Triestre, Dalmáciára, *c)* Magyarország és Ausztria viszonya, *d)* A Balkán-félsziget és az osztrák-magyar monarchia balkáni érdekei. A Balkán-félsziget fejlődésének forrásai nem magán a félszigeten, hanem azon külső hatásokban keresendők, amelyek ezt a félszigetet észak, kelet és délkelet felől érték. Ezen hatásoknak földrajzi okai vannak. Északon a Balkán-félsziget széles vonalon függ össze Európa törzsével, ahonnan kényelmes utak vezetnek a félszigetre; ez indította a Balkán-félsziget északi szomszédait, Magyarországot, Ausztriát és Németországot arra, hogy hatalmukat és befolyásukat a Balkánra kiterjesszék. Délkeleten csak a keskeny tengerszorosok választják el Elő-Ázsiától. Keleteurópa felől Oroszország gyakorolta a legerősebb politikai és katonai nyomást, hogy így a tengerszorosokon át szabad utat nyerjen a Földközi-tengerhez. A Balkán-félsziget lakói és felszabadulásuk a török uralom alól orosz pártfogás mellett és orosz segítséggel. A délszláv testvérek pártfogásának önző célja volt: Törökország meggyengítése és így a Boszporusz és Dardanellák megnyitása, Oroszország ezen törekvése nem járt sikerrel és a Balkán-félsziget politikai viszonyai sem fejlődtek úgy, ahogyan ezt Oroszország érdekei követelték. Csak Szerbia és Montenegró maradtak meg határozottan az oroszbarát politika álláspontján. A balkáni népeknek a török uralom alól való felszabadítását célzó mozgalom a nemzeti eszme jelígeje alatt indult meg és a száz éven át tartó küzdelem a legutóbbi balkán-háborúban meg is hozta a balkáni népeknek a szabadságot, de a nemzetiségek elhatárolása tekintetében még tarthatatlanabbá lett a helyzet. Bulgáriát a Konstantinápoly felé való előnyomulásában az orosz fenyegetés állította meg. Oroszországnak nem volt ínyére Bulgária megerősödése és még kevésbé engedhette meg azt, hogy évszázados törekvéseinek célját, Konstantinápolyt az erős Bulgária elfoglalja. Bulgáriát tehát le kellett törni és ezt Bulgária szövetségesei orosz védnökség mellett jól el is végezték. Ez szülte Bulgária elkeseredését Oroszország ellen s így lett az orosz cár egykori feltétlen híve a közép-európai hatalmak barátja. De Oroszország természetes ellensége Romániának is. Románia az az ék, amely Oroszországot délszláv testvéreitől és elsősorban Konstantinápolytól elválasztja. Teljes tudatában volt ennek Oroszország akkor is, amikor Romániát a török hatalom meggyengítése céljából a félhold uralma alól felszabadította, mert közvetlenül ezután a termékeny, nagyrészt románok lakta Besszarábiát Romániától hitszegően elrabolta. Románia nem nézheti aggodalom nélkül Oroszország megerősödését és

megnövekedését, mert nemzeti létét elsősorban Oroszország felől fenyegeti veszély, mert Oroszország útja a moldvai lapályon és Dobruzsán át vezet Konstantinápolyhoz, nem Magyarország részéről, melytől a Kárpátok hegylánc elzárja. Ezek az okok indították Romániát arra, hogy saját elhatározásából és saját jól felfogott érdekében a közép-európai hatalmakhoz csatlakozzék, amelyekhez úgy mint Bulgáriát, gazdasági érdekek is fűzik. Annál csodálatosabb, hogy Románia a döntés órájában határozatlan és ingadozó magatartást tanúsított, amely meglepően hasonlított Olaszország magatartásához s hogy végre is ellenünk fordult, mint az Olaszok. Egészen hasonló okok idézték ezt elő. Romániában is nagy a franciák iránt érzett rokonszenv. Az ántánt pedig minden eszközt megragadott arra, hogy Romániát a közép-európai hatalmak oldalán elfoglalt és a földrajzi helyzetől megszabott álláspontjától eltérítse és politikáját oly célokra irányítsa, amelyek Magyarországgal és Ausztriával hozzák összeütközésbe. Olaszország figyelmét az Adriára, Romániát Erdélyre irányította, amelynek lakossága jórészen román nemzetiségű. Könnyen látható, hogy Románia erdélyi politikája még sokkal szerencsétlenebb, mint Olaszország Adria-politikája. Romániát a Kárpátok ércfala választja el Erdélytől, mely egyedül a magyar medence felé van nyitva. Erdély maradandó birtoklását csak az a hatalom remélheti, amely a magyar medencén is uralkodik. Ezt bizonyítja Erdély több évezredes történeti múltja is.

Más fejlődésen ment át a Balkán-félsziget északnyugati része és ebben a fejlődésben is a földrajzi tényezők kétségtelenül fontos szerepet játszottak. Ez az egész terület hegyvidék, amely a keskeny tengerparti síkságból meredek és nehezen járható hegyláncal (Dinári Alpok) emelkedik ki, legnagyobb magasságát a tenger közeiében éri el és aztán fokozatosan lejt a Száva és Duna síksága felé, ahol szelidebb és erdővel borított hegyvonulatai közt széles völgyek nyílnak a Közép-Duna medencéje felé. A magyar Alföld határa dél felé nem a Száva és Duna vonala: a magyar medence a Száva és Duna mellékfolyóinak völgyeiben tágas öblökben nyúlik a balkáni hegyek közé. Délvidékünk természetes határa tehát az a vonal, ameddig a nagy magyar medence kiterjed, vagyis az a vízválasztó, amely ezeket a folyómedencéket hozzánk csatolja. Előrelátó királyaink a múltban is azért foglalták el Bosznia és Szerbia északi részét, hogy védjék velük az ország belsejét. Es a közelmúltban Bosznia okkupációjának és annexiójának is elsősorban védelmi célja volt. Védtek vele déli rossz határainkat, a nyitott Nagy Alföldet. Másrészről Dalmáciához csatoltak egy egészséges, fejlődésre képes, hátmögötti, gazdasági területet. Ez természetesen Szerbia törekvéseit keresztelte. Ha Boszniát nem mi szálljuk meg, hanem Szerbia,

a Dalmát tengerpart, sőt Fiume is tarthatatlanná lesz számunkra. A mindenünnen körülfogott és épen csak felénk nyitott, tehát gazdaságilag könnyen elzárható Szerbia kénytelen lett volna a tengerig, a jó kikötőkig terjeszkedni. Szerbiának t. i. jóformán életkérdése volt, hogy kijuthasson a tengerhez és a balkáni háborúk, alatt e célból tett nagy erőfeszítéseket Albániában. Akkor az osztrák-magyar monarchia parancsolta onnan vissza és jórészt ez az oka, hogy Szerbia, amely földrajzi helyzeténél fogva teljesen az osztrák és magyar monarchiára volt utalva, orosz biztatásra és fenyegetésre ellenünk fordult és osztrák-magyar-ellenes politikájában az irredenta propaganda és gyilkosság gyalázatos eszközéhez nyúlt. De mai mesterséges déli határainknak a természetes határokig való kiterjesztése, Szerbia északi részének hozzánk csatolása még egy másik szempontból is parancsoló szükségesség. Az osztrák-magyar monarchiának nagy kereskedelmi érdekei fűződnek a gazdasági fejlődésben levő Balkán-félszigeti országokhoz, továbbá Kis-Ázsiához, Egyiptomhoz és Brit-Indiához, úgyis mint vásárló, úgyis mint nyersanyagot szolgáltató területekhez. Magyarországból a Balkán-félsziget szívébe Szerbián át vezet az út. Az az útvonal, amely a magyar Alföldről Belgrádon át vonul a Morava és Vardar völgyében Szalonikibe. Ezen útvonalból Nisnél elágazik az az út, amely Szófián és Drinápolyon keresztül Konstantinápolyba visz. Mindkét útvonalon ma fontos vasutak vezetnek, amelyeknek gazdasági és politikai tekintetben úgy az osztrák-magyar monarchiára, mint Németországra a legnagyobb jelentőségük van. Az osztrák-magyar monarchia legnagyobb részére nézve Szaloniki a legközelebb fekvő és legkönnyebben elérhető középtengeri kikötő, Németországra nézve pedig a Belgrád-Konstantinápolyi útvonal az egyedüli, amely Kis-Ázsiába és a Bagdadi-vas úthoz visz anélkül, hogy azon Anglia megzavarhatná a forgalmat.

Ausztria-Magyarország és Németország közös gazdasági és politikai érdekei. Kereskedelmi összeköttetései. Hamburg szerepe Ausztria-Magyarország külkereskedelmi forgalmában.

A Balkán-félsziget déli része: Görögország. Görögország előnyös földrajzi helyzete a Földközi-tenger keleti harmadában (három világrésznek, Európának, Ázsiának és Afrikának partvidékei az ország gócpontjai körül helyezkednek el). Ez a helyzet Görögország gazdasági fejlődésének alapja, de a mai világháborúban éppen nem vált előnyére Görögországnak, mert erre az ántánt (figyelembe véve a párját ritkító vízszintes tagosultságot is) éppen eme helyzet következtében tehetett erős nyomást. Görögország gazdasági életének súlypontja t. i. a kereskedelem. A Földközi-tenger keleti felének és a Fekete-tengernek forgalmát Görögország bonyolítja le. A görög nemzeti jövedelem főforrása a kereskedelem, melyet az ántánt erős hadiflottájával bármikor meg-

béníthat, ami Görögország gazdasági összeroppanását vonná maga után, mert ott a föl dinivel és nagyon szűkös (a szántóföld és szőlő az ország egész területének csak 19%-a) és ipar nincs. A görög nép életének másik sarkpontja a politika. Ennek főjellemonása a politikai intrikák végtelen sorozata; a hadsereg sem mentes a politika zűrzavaraitól. Ezt is jól kihasználta az ántánt. Még egy harmadik körülmény is segítségére van az antantnak: Görögország viszonya az ántánt két balkáni ellenségéhez: Törökországhoz és Bulgáriához. Bulgáriában és Törökországban is laknak görögök és a görög nép nem mondott le amaz eszme megvalósításáról, hogy uralma alatt egyesítse az összes görögöket. Másrészről azonban az ántánt szövetségesei közt egy ellenfele is akad Görögországnak: Olaszország. Görögország és Olaszország érdekeinek összeütközése (Dodekanéosz, albániai érdekek, Olaszország Adria-politikája). Antantcsapatok Szalonikiben. Görögország helyzete tehát nagyon bonyolult. De aligha lehet kedve ahhoz, hogy az ántánt biztatására a közep európai hatalmakkal háborúba keveredjék.

9. Portugália. Portugália szerepe a nagy fölfedezések korában. Ennek következménye: nagy gyarmatbirodalomra tett szert és Európa első kereskedelmi hatalma lett. A spanyol uralom (1580-1640) hatása: Portugália gyors hanyatlása. A spanyol uralomtól Portugália Anglia segítségével szabadult meg és hogy a jövőben is könnyebben ellensúlyozhassa Spanyolország törekvéseit, Anglia támogatását kereste. Ezért nagy árt fizetett. Anglia ezt a viszonyt saját önző céljaira használta ki: az angol gyapotárúknak vámmentességet biztosított, ami a portugál gyapjúipar pusztulását vonta maga után; Portugália kereskedelmét az angol kereskedők kezére játszotta, stb. A napóleoni háborúk idején Portugália francia uralom alá került, de újra Anglia segítségével szabadult fel, amit ismét Anglia zsaroló politikája követett. Ily módon Portugália gazdasági és politikai téren szorosan függő viszonyba került Angliával és előrelátható volt, hogy mindenható védnöke parancsát előbb-utóbb teljesíteni fogja.

10. Északamerikai Egyesült-Államok. Kedvező a földrajzi helyzetük Ázsia és Európa közt. Az Atlanti és Csendes-óceánon aránylag rövid útvonalak vezetnek a gazdaságilag legfontosabb országokba: Európába, Kínába, Indiába stb. Óriási kiterjedésű, rendkívül termékeny szántóföldjein rengeteg mennyiségű gabonát termel. Egyik ország sem termel annyi tengerit és szállít a világcipacra annyi búzát és zabot (a világtermésnek majdnem $\frac{1}{4}$ -ét), úgy, hogy az Unió a Föld leggazdagabb gabonátára. Gyapottermése a világtermésnek $\frac{7}{10}$ -e. Ehhez járul a nagymennyiségű rizs, cukor, dohány, burgonya, gyümölcs. Az állattenyésztés egyes ágaiban is a legtöbb állatot felülmúlja. Bányászata óriási méretű. Széntermelése az egész Földön kibányászott

szénnek $\frac{1}{3}$ -a, nyersvastermelése a világtermelésnek $\frac{2}{5}$ -e. Vörösréz-, ezüst- és kőolajtermelése jóval több mint egész Európáé, ólomtermelése még kevesebb. Nyerstermékekben való sokoldalú gazdagsága az alapja a hasonlóképpen sokoldalú, magas fejlettségű iparnak. A legfontosabb a vas-, acél- és gépgyártás, meg a fonó-szövő ipar. Termékeiből az Unió óriási fölösleget dobhat a világpiacon, úgy, hogy a Föld legtöbb államával élénk kereskedelmi összeköttetésben áll, elsősorban az európai országokkal, Angliával, Franciaországgal és Németországgal. Külkereskedelmi forgalom tekintetében Anglia és Németország után következik, kereskedelmi tengerészetét csak Anglia múlja felül. Az óriási gazdasági fellendülés hatalmasan megnövelte a lakosság-számát, a nemzeti erőt és anyagi jóllétet: az Uniót elsőrendű nagyhatalommá és Európa veszedelmes versenytársává tette. De másrészről az Unió is bizonyos tekintetben versenytársának tekintheti Németországot, mindenesetre veszedelmesebb versenytársnak, mint Angliát. Németország külkereskedelmi forgalma jóval nagyobb mint az Egyesült-Államoké, gyorsabban fejlődik mint az Unióé, sőt gyorsabban Angliáénál is. Németország ipari munkásainak száma 11 millió, az Egyesült-Államoké 7, Angliáé 9 millió. Németország nyervastermelése meghaladja Angliáét és némely évben az Egyesült-Államokét is. Németország annyi vasárút visz a világpiacon és jóval több gyapot-árút, mint az Unió. A háború hatását az Unió gazdasági életére és egyéb idevágó kérdéseket (a lakosság nagy részének angol-szimptátiája, Anglia amerikai kölcsöne stb.) I. részletesen *Cholnoky Jenő*: «Az amerikai Egyesült-Államok és a háború» c. cikkében (Zsebatlasz 1916.). A tengeralattjáró háború kiélesítése erősen megbénítja az Unió kereskedelmét azzal az európai országgal, amellyel békében is a legélénkebb összeköttetésben áll, t. i. Angliával (Angliába 3000 millió koronánál is többet érő árút visz be, Németországba csak félannyit), az Unió érdekeit tehát Németországnak ez az elhatározása a legérzékenyebben sújtja annál inkább, mert a semleges államokkal való kereskedelmi összeköttetését is meggátolja, úgy, hogy a szakításnak be kellett következnie.

11. Japán szerepe a világháborúban.

Irodalom (a magyar nyelvű főbb művek): Az európai háborúk színterei (I. Az északi hadszíntér. II. A nyugati hadszíntér. III. A déli hadszíntér. Az I. fejezet magában foglalja Oroszország földrajzát is. Földrajzi Közlemények 1914. VI. füzet. Külön is megjelent «Az európai háborúk színterei» címen. Ugyanezen füzetben több háborús apróbb közlemény). *Vécsey Özséb*: A világháború politikai földrajzi beállítáiban. Kassa, 1915. – *Haltenberger Mihály*: A világháború geográfiája. Budapest, 1915. – *Haltenberger Mihály*: Háborús vonatkozások a földrajztanításban. Késmárk, 1916. – *Czirbusz Géza*: Az európai

háborúnak geográfiai alapja. Budapest, 1915. – *Német József*: Szerbia (Földr. Közl. 1915. I. füz.). – *Dr. Kemény György*: Szerbia, gazdaság-földrajzi ismertetés (Földr. Közl. 1916. II. füz.). – *Dr. M.*: Angol-orosz érdekelletetek Ázsiában (Földr. Közl. 1915. III. füz.). – A mazuri tóvidék (ü. o. 136. old.). – *Dr. Cholnoky Jenő*: Elnöki megnyitó (Földr. Közl. 1915. IV.). – *Bátky Zsigmond*: Bulgária (Földr. Közl. 1915. VIII-IX.). – *Pécsi A.*: Oroszország külföldi összeköttetései a háború folyamán (U. o. 385. old.). – Oroszország és a tengerszorosok (U. o. 387. old.). – *Dr. Hézser Aurél*: Magyarország földrajzi helyzete (Földr. Közl. 1916. IV-V. füz.). – Kelet-Galicia gazdasági jelentősége Ausztria szempontjából (Földr. Közl. 1916. II. füz.). – *Pécsi Albert*: Szaloniki jelentősége (Földr. Közl. 1916. I. füz.). – Olaszország gyarmatai (U. o.). – *Hézser Aurél*: Az Egyesült-Államok külkereskedelme a háború alatt. (Földr. Közl. 1915. X. füz.) – A tengeralattjáró hajók. (Magyar Adria könyvtár 1-3. füz.). – *Cholnoky Jena*: A Földközi-tenger és kijárói (U. o. 5. füz.). – *Cholnoky Jenő*: Az Adria és partvidéke (U. o.). – *Cholnoky Jenő*: A világháború színterének földrajzi vázlata. – *Halmi Gyula*: A világháború gazdasági indító okai és várható következményei. Budapest, 1915. – *Hantos Elemér*: A háború gazdasági okai és hatásai. (Inter Arma, a Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914-15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye. Sajtó alá rendezte Vörösváry Ferenc). – *Hézser A.*: A Szelei csatorna jelentősége Angliára (Földr. Közl. 1916. VI.). – *Bonkáló Sándor*: A szlávok, a szláv népek és a szláv kérdés ismertetése. Budapest, 1915. – *Lakos Béla*: Kisázsia gazdasági jövője. (Földr. Közl. 1916. VII.) *β Hézser Aurél*: Ázsiai Törökország vasutai (U. o.). – Különösen ajánlható a Magyar Földrajzi Intézet Zsebatlasza az 1915., 1916., 1917. évre. – *Gonda Béla*: *Györffy István*: Dobrudza (U. o.). – *Simonyi Jenő*: Földrajz a kereskedelmi akadémiák és felső kereskedelmi iskolák részére. – *Dr. Strömpl Gábor*: Földrajzi vonatkozások a háborúban (Földr. Közl. 1916. I-VI. füz.). – Marine-Almanach XXXIV. évf. Pola. – Felhasználhatók még a következő folyóiratok háborús cikkei és közleményei: A Tenger, Magyar Figyelő, Természettudományi Közöny, Külügy-Hadügy, Kereskedelmi Múzeum kiadványai (gazdasági ismertetések Montenegróról, Lengyelországról, Volhyniáról stb.), Uránia. – Eredményesen használható mindenféle statisztikai összehasonlításra Hübner-Juraschek: Geographisch-statistische Tabellen 1916, Hickmanns Geogr.-Statist. Universal-Taschen-Atlas és a Zsebatlasz 1914. és 1917. évfolyamának statisztikai adatai.

Littke Aurél.

V. A HÁBORÚ ÉS A GAZDASÁGI ÉLET.

I. A hadviselő országok gazdasági érdekei.

1. A gazdasági érdekek összeütközése. A XIX. sz. politikai törekvéseiben a nemzeti egység és függetlenség gondolata (nacionalizmus) uralkodott. Kifelé: az idegen uralom lerázására, a széttagolt nemzetek egyesítésére irányult. Befelé: a nemzet részeinek harmonikus fejlesztője, a jogok és köteleességek terén egyesítője, az egyének szabad tevékenységének biztosítója akart lenni. Mindenik irányban befolyással volt a fejlődésre a sok találmány és felfedezés, a mezőgazdasági és ipari termelésnek ezektől irányított átalakulása. Csakhamar kényszerűséggé vált a külön, magokban élő falugazdaságok és területek gazdasági kapcsolata; a munkagépek és gyárak, a gépekkel termelő nagyipar és a közlekedés kifejlődése, a nagyvárosok szükségletei fokozatosan létrehozták az egyes országokat teljesen átölelő gazdasági rendszert (nemzetgazdaság), ez elősegítette az egynyelvű népek politikai egyesülését. Az egyének gazdasági tevékenysége teljesen kiszabadult az előbbi céhrendszer kötöttségéből; a munkagépekkel termelő nagyipar (szemben az emberi munkával termelő kézműiparral) nemcsak egyetlen ország, de egyidőben több ország nyeresztermékeit tudta feldolgozni és több ország ipari szükségletét tudta kielégíteni: a nagyvárosok lakossága egyidőben több ország élelemtermését fogyasztotta állandóan. A gazdasági szükséglet így több országra terjedő cserekereskedelmet fejlesztett ki. Az egyének felszabadult gazdasági tevékenysége, a gépekkel termelő nagyipar és cserekereskedelem olyan hatalmas arányúvá fejlődött, hogy a század második felében már nem fért el az egyes államok határain belül, hanem azokon túl menve, oly szorosan kapcsolta össze gazdaságilag az európai országokat, mintha nem is alkottak volna külön határokkal bíró államokat, sőt bekapcsolta a nagyiparos, nagytőkés, nagykereskedő államok gazdasági életébe idegen földrészek gazdasági életét is (világgazdaság).

A század végén teljes virágjában volt a nyugati és középeurópai államokban a pénzügyi és nagyipari kapitalizmus; ennek egyetlen célja

és főjellemezője: az egyén nyereszkesedése, a lehető legnagyobb egyéni haszon keresése, elérése; a termelés és kereskedelem célja ma nem a szükségletek kielégítése, hanem a legnagyobb egyéni haszon. Ennek a célnak szolgálatában áll ma az egyénekből álló nemzetek gazdasági élete is. Az államok határain belül szervezkedett nagytőke, nagyipar, nagykereskedelem nyereségének biztosítása érdekében fegyverkeztek (az utolsó évtizedekben) az államok is. A nagynemzetek gazdasági szervezete több idegen ország és világrész területére nyúlt át és gazdaságilag biztosította ez idegen területek hasznát az anyaország számára; a nagyhatalmak azért nyúltak fegyverhez, hogy a gazdasági hódítás után az állam hatalmát más nyelvű, más fajú, más szervezetű népekre politikai tekintetben is kiterjesszék (imperialis politika). A XX. sz. politikáját ez az *imperializmus* szabja meg: a nagy államok arra törekednek, hogy hatalmukat a világ dolgainak intézésében és magoknak a szükséges világpiacokat biztosítsák. így tehát a háború világgazdasági mérközés is: arról van szó, ki tartsa hatalmában a világgereskedelem útjait (tengerek, szorosok), melyik államot mekkora rész illesse majd meg a világpiacokból és a gyarmatokból. így érthető, hogy az ellenségnek most nemcsak katonai, hanem pénzügyi erejét is meg akarják semmisíteni, pusztítani a termelést, a kereskedelem és a forgalom eszközeit, lakóházakat stb. Mindenben minél több kárt akarnak egymásnak okozni, hogy az ellenfelet minél hosszabb időre megbénítsák.

A világháború gyökere ott keresendő, hogy a világgereskedelem s a nagyipar legelőbb Angliában fejlődött ki; ez volt sokáig korlátlanul a világ szükségleteinek fő kielégítője és kereskedelmi közvetítője, ipari és keresk. tekintetben más országok tanítója, hitelezője. Saját világuralmi helyzetét és törekvéseit veszélyeztetve látta azzal, hogy Németország 1890 óta hatalmas világipart teremtett és ipari kivitele utóirte az angolokét s az angol iparcikkeknek versenyt támasztott minden piacon; a német mezőgazdaság minden technikai s tudományos vívmányt és találmányt felhasználva óriási termelést élt el, Angliáé pedig - iparához mérten - jelentéktelen és elhanyagolt maradt. Németország népessége és állatai élelmének $\frac{2}{3}$ -át saját termeléséből szerezte, Anglia a népesség élelmének csak $\frac{1}{12}$ -ét tudja megszerezni a saját földjéből. A németek legnagyobb iparágainak (a vas-, vegyi-, elektromos-, üveg- stb. iparnak) nyersanyagát - legnagyobb részben - saját földjükől tudják kitermelni. Fe'használja Németország is mindazokat az eszközöket (gyárak, munkagépek, hajó, vasút), amelyek segítségével Anglia öt világrész kereskedelmének és szállítási üzletének urává lett és ura maradt addig, amíg a német és az amerikai ipar termékei a világpiacokon tért nem kezdtek hódítani és így a tökéletes gazdasági (termelő, értékesítő, közvetítő és pénzügyi) szervezettel is dolgozó Anglia egyedural-

mát meg nem törték. A német mezőgazdaság és ipar fejlődésével párhuzamosan a német nemzet vagyonsága is roppant arányokban gyarapodott s a németiség pár évtized alatt világgazdasági és ezzel világpolitikai szerephez jutott. A világpiacon való szabad megjelenés és kereskedelem Németországnak feltétlen életszüksége, mert népességének nagy tömege és szaporasága miatt a nép eltartása, munkával és keresettel való ellátása a világpiacon nélkül huzamosabb időn át lehetetlen volna. Így tehát a német gazdasági szervezetnek át kellett lépnie a német föld szűk határait, mélyen benyúlt idegen államok földjére s az idegen országok élelmét és nyersanyagát szerezte meg és vitte haza a német nép és ipar fenntartására, hiszen saját földjéből nem tudja szükségleteit mindenben kielégíteni.

Németországnak tehát nagy a bevétele (a kivitelénél 1-2 milliárdal több); s főként élelem és nyersanyag bevétele szakadatlanul nőtt. S ezért fizetnie kell. De neki nincsenek bőséges arany- és ezüst bányái, meg sok kőszene, nincsen roppant méretű és milliárdokat jövedelmező szállító szervezete (hajóforgalma), amelyek jövedelméből Anglia fizeti a németekénél is sokkal nagyobb bevitelének egy részét; de nincsen nagy gabona- és állatkivitele sem, mint az Egyesült-Államoknak vagy Oroszországnak. Nem fizethetett egyébbel, mint munkával és munkatermékekkel, vagyis ipari áruval. Ezért kellett tehát a német nagyiparnak folytonosan növekednie; de kellett növekednie abból az okból is, hogy az ipar létfeltétele: egyrészt a bőséges bevétel (azaz nyersanyagot termelő területek birtoka), másrészt újabb és nagyobb piacok szerzése világszerte. S e tekintetben ütköznek össze Németország érdekei az angol és amerikai világiparral. Lehetetlen volt más alakulás: ki kellett fejlődnie a németiség imperialista politikájának s a világpolitikának erre az útjára a németiség szellemi, gazdasági és politikai vezetői öntudatosan léptek (erős hadsereg és tengerészet, gyarmatpolitika). Saját létének biztosítására s a fejlődés feltételeinek esetleges kikényszerítésére erejének teljes megfeszítésével készült a németiség; szervezkedett ipari, kereskedelmi, pénzügyi és katonai téren. Ezzel szemben iparkodott Anglia VII. Edwaid óta arra, hogy egyeduralmának helyreállítása céljából magának minél több szövetségest szerezzen, Németországtól minél több államot elidegenítsen s így versenytársát minden más államtól elvágyja (izolálás, bekerítés).

2. A gazdasági háború fogalma és eszközei. Amint a háború kitört. Anglia nyomban gazdasági intézkedéseket tett anélkül, hogy akár a német hadsereggel, akár a német flottával szembeszállt volna. Megtiltotta polgárainak a németekkel és- velünk való mindennemű gazdasági összeköttetést; az ő területén levő német, osztrák, magyar, török. és bolgár üzemeket lefoglalta, az ellenséges nemzetekhez tartozó alkal-

mazottakat mindenünnen elbocsáttatta, az ellenséges külföldi találmányok védelmét (a szabadalmi jogot) megszüntette s ezzel az utánzást angolok részére szabadabbá tette, sőt sürgette és az utánzott iparcikkeket a világpiacon juttatta; kinyomoztatta világszerte a német cégek összeköttetéseit s az amerikai, ausztráliai, ázsiai és afrikai kereskedőket és bankházakat rábeszéléssel, kedvezőbb ajánlattal, pénzügyi és politikai kényszerítéssel igyekeznek rávenni arra, hogy német kereskedők helyett angolokkal kössenek üzleteket. A háború előtt a brit állam nem vett részt egyes polgárainak gazdasági üzletében, most az államszervezet segíti a magánosok gazdasági tevékenységét, sőt az állam teremtett külön kárpótlási alapot is arra, hogy angol kereskedők a maguk drágább gyártmányait a németekénél olcsóbban árulhassák külföldön. Állami hatalommal szervezték a német stb. árúk kizárását (bojkott) az angol és idegen piacokon. Anglia átkutatja a semleges postahajókat, elkobozza s felnyitja a Németországból vagy oda küldött leveleket és csomagokat, ily módon megtud sok üzleti titkot s megátolja a többi világrésszel való kereskedelmi kapcsolatot. A hírszolgálat teljesen kisajátította magának (a világ 520,000 km kábelvonalából 450,000 km ügyis az övé volt; a németeké csak 36,000 km), így elvágta Németországot a világtól s bőségesen ontott arany millióival könnyít volt felláztatania Amerika, Ausztrália és Afrika számottevőbb államaú Németország ellen s feltüntetnie magát az igazság, műveltség és emberiség védelmezőjének. Az angol és francia hírszolgálat rendszeresen terjesztett hazugságainak sikerült is – különösen az Egyesült-Államokban – ellenséges indulatot kelteni a központi hatalmak, sőt gyűlöletet Németország iránt.

A diplomaták útján, politikai és pénzügyi hatalmával, hajóival, szóval minden módon, erőszakosan is ellenünk igyekezett fordítani Anglia és Franciaország az európai semleges államokat is, hogy ezek hajói se hozhassanak számunkra Amerikából vagy Indiából nyersanyagokat és ne küldhessen Németország semmit sehová. A háború első szakában ezt nem tudták elérni. Később e törekvésnek teljes sikere lett Olaszországban; ennek a városait könnyen tudta volna az angol és francia hajóhad a nyílt tengerről bombázni s e fenyegetéssel, részben pedig gazdasági előnyök ígéretével az olaszokat rávették arra, hogy nekünk, majd Németországnak is hadat üzenjenek. Ez azt jelenti, hogy elzárta előlünk Genuát, mint tartalékkikötőt s lehetetlenné tette az Olaszország közvetítésével folyt tengerentúli kivitelünket, meg az amerikai pamut, réz, gummi, salétrom és élelmi anyagok behozását. (Ezen akar segíteni Németország a tengeralattjáró kereskedelmi hajókkal s ezért üldözik azokat olyan dühösen). Hasonló céllal kergették és rántották bele a háborúba Szerbiát és Romániát; a Balkán-félsziget

országainak élelem- és nyersanyag terményétől való elzárással akarták a központi hatalmak kiéheztetését, azaz leverését elérni; Törökország elvágása pedig ennek az országnak könnyű leverését célozta volna. Németországnak, Ausztriának és Magyarországnak a világgforgalomból való kizárása volt ellenségeinknek egyik leghatalmasabb fegyvere; ezzel akarták elérni a sokat emlegetett kiéheztetést, ez látszott győzelmükre az egyetlen útnak.

Valóban, a háború Középeurópára nézve a világgazdaság megszűnését jelenti.¹ Anglia tanulmányozta a központi hatalmak évi bevételét és kivitelét. Megállapította, hogy Németország bevétele 1912-ben 800 millió M-val haladta túl kivitelét (10,800-10,000 millió M), Ausztria és Magyarország bevétele pedig 820 millió M-val (3550-2730 millió M.) s úgy okoskodott, hogy a világgereskedelemtől elzárva, nem lesz elég mit enniök és nem lesz az ipar számára nyersanyag. A készletnek, tehát el kell fogynia. S a helyzet valóban komoly volt; szerencsére ellenségeinknek ez a számítása abban tévedett, hogy több volt a készlet, mint amennyit gondolni lehetett; csodálatos (írja Naumann), hogy mi minden került elő minden zugból s mily leleményesen teremtettünk elő használható anyagokat (pl. a levegő nitrogénjéből pótolják a robbanószerek gyártásához szükséges salétromot, stb.). A hadsereg óriási mértékű szükségletei pótolták az elmaradt külföldi rendeléseket; eleinte voltak zökkenések, zavarok, de azért a kerék tovább forgott, a gazdasági élet menete meg nem állott.

3. A háborúnak legfőbb gazdasági következménye éppen abban látható, hogy világgazdaság, nemzetközi kereskedelem és nemzetközi tőke most nincsen a számunkra. Nehézzé teszi és korlátozza Németország tengeri hadviselése (tengeralattjárók) ellenfeleinket is, akik szintén rászorulnak a bevételre (élelmet, nyersanyagot, fegyvert és hadiszert a semlegesektől és egymástól kell szállítaniuk). A háború előtt nemzetköz iforgalomban levő árúmenyiség értékét tisztán (egyszer számítva) kb 60-70 milliárd márkára becsülhetjük. S hogy ez a világgforgalom az egyes országokra nézve mit jelent, meglátszik, ha a világgereskedelmet részre tagoljuk. Őt nagy kereskedelmi csoport volt a háború előtt: a nyugateurópai, a brit, az amerikai, az orosz és a kelet-ázsia¹ kereskedelmi érdekeltség.

A nyugateurópai érdekeltségbe számított országok (Németország, Franciaország, Belgium, Dánia, Svájc, Ausztria, Magyarország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Svédország, Norvégia, Románia,

¹ Erre nézve I. Naumann: Mitteleuropa (magyarra ford. Kircz Andorne, Bpest, Politzer, 1916, 124-6., 128. 1.). A gazdasági háború mivoltát szemléletesen jellemzi.

Szerbia, Bulgária, Görögország) a területükön kívül levő európai országokból és más földrészekről együttesen kerekszámban bevitték 37 milliárd, kivitték 30 milliárd M értékű árút, tehát évenként 7 milliárd M-kával több értékű árút kellett behozniok. mint amennyit kivihettek (1911).

Nagybritannia és gyarmatai (Nyugati-, Keleti- és Délafrika, Brit-India, Kanada, New-Foundland, India, Ceylon, Ausztrália, Új-Seeland) bevitele 1911-ben (20,447 millió M) 2622 millió M-val haladta meg a kivittelt (17,824 millió M).

Az összes északi s délamerikai államok bevitele volt 1911-ben 10,597 millió M, kivitele 13,115 millió M, kiviteli többlet 2518 millió M; ebből az északamerikai Egyesült-Államok bevitelére 6 milliárd, kivitelére 8 milliárd M esett.

Az orosz birodalom (Perzsiával) bevitele 1911-ben 3 milliárd M, kivitele $3\frac{3}{4}$ milliárd M.

A keletázsiai érdekcsoport (Kína, Japán, Korea) bevitele volt 1911-ben 2478 millió M, kivitele 2007 millió M, tehát bevitele többlete 470 millió M.

Ebből látható, hogy a háború előtt Európa kereskedelme tette az öt világrész kereskedelmének 60-65 %-át. A háború kezdete óta az európai kereskedelem Angliára, Hollandiára s egy-két kisebb semleges államra szorítkozik.

Ha most a hadviselők kölcsönös viszonyát nézzük, ez is sok tanulságot nyújt. így pl. kiderül, hogy Németország 1913-ban egész bevitelének 33 %-át 3,558 millió M értékben a mai ellenséges államokból szerzi, azoknak tehát egyik legjobb vásárlója (Oroszországból veszi egész külföldi szükségletének 13.2 %-át, Nagybritanniából 8.1 %, Franciaországból 5.4 %, Belgiumból 3.2%, Olaszországból 3.0 %, Szeibiából 0.1 %), és összes külföldi áruinak 54.7 %-át az európai államokból veszi; a többit a többi földi észből (Amerikából 27.8 %-ot, 2.994 millió M. érőt). Ugyanakkor kivitt Németország Európa, országaiba 7.677 millió M értékű árút, egész kivitelének (10,096 millió M) 76 %-át; ebből az ántánt-államokra esik 4,071 millió M, azaz 40.3 % (Nagybrit.-ra 14.2 %, Oroszorsz. 8.7 %, Franciaorsz. 7.8 %, Belgiumra 5.5 %, Olaszországia 3.9 %, Szerbiára 0.2 %).

Nagybritannia külkereskedelme a háború előtt valójában csak a bevitelben múlta felül Németországot: évi 2-3% milliárd M-val több érőt vitt be külföldről (1913:15,380 m. M). A két ország kivitele saját gyártmányú árúkból alig különbözött (Néni.: 10,096 m. M, Nagybritannia: 10,509 m. M). A két ország keieskedelmi, gazdasági egymásrautaltsága kítűnik abból, hogy Nagybritannia mintegy $1\frac{1}{2}$ milliárd M értékű árút vásárolt évenként Németországból, ez meg 800-900 millió M

értékű angol és 200-300 m. M értékű angol gyarmati eredetű árút vett Nagybritanniától, vagyis Nagybritannia bevitelének 10.5, kivitelének 9.5%-át tette a német kereskedelem; a Németorsz. beviteléből 8.1, kiviteléből 8.7 % jutott Angliára. Nagybritannia kevésbé van az európai országokra utalva: beviteléből ezekre csak 37 %, kiviteléből csak 35 % esett s ebből is mindössze 11.7 % bevitel és 10.9 % kivitel esett Németország, Ausztria, Magyarorsz., Bulgária és Törökorsz. kereskedelmére. Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy Németország az ipari termékek elhelyezésében, meg az élelem és ipari anyagok beszerzésében sokkal jobban függ az ántánt-országtól, mint azok tőlünk.

A harmadik hatalmas ország, Oroszország 1913-ban bevitelének (2.636 millió M) csak 20.47 %-át szerezte mostani szövetségeseitől (Nagybrit. 13.89, Franciaorsz. 4.48, Olaszorsz. 1-86, Belgiumból 0.74%), ellenben 56.49 %-ot a központi hatalmaktól (Németorsz. 52.28, Ausztria - Magyarorsz. 2.83, Törökorsz. 1.38%). Kiviteléből (3069 millió M) 37.19 % ment az ántánt-államokba (Nagybrit. 18.78, Franciaorsz. 7.0, Olaszorsz. 5.18, Belgiumba 4.55, Romániába 1.52 %) s 38.86 % hozzánk (Ném. 31.85, A.-M. 4.52, Törökorsz. 2.42%). Oroszország tehát szükségletei felét Németországból szerzi be, ettől csaknem négyszer annyit, mint Angliától (1388 millió M – 368 m. M) s a saját terméséből csaknem kétszer annyit ad el Németországnak, mint Angliának (978 m. M - 576 m. M). Oroszországot földrajzi helyzete s iparának, kereskedelmének felépülése és hagyományai a német gazdasági kapcsolatokra utalják háborús céljai között is ott van a kedvező vámserződés Németországgal. Mezőgazdasági termelése az 1906 óta történt nagy parcellázások következtében tetemesen nőtt; termését legkönnyebben s legolcsóbban Németország piacára tudja szállítani, ahol biztos vevőt talál. A háború után nagyon meg lesz nehezítve a közlekedése Odesszából a Boszporuson és Dardanellákon át; jégmentes szabad kikötő hiánya miatt az orosz gabonát és egyéb nyers-termékeket továbbra is igen nehezen lehet majd Anglia és Franciaország piacaira szállítani. Oroszország vezetői ezt tudják; nem is vettek részt az ántánt párisi gazdasági értekezletén, mert Oroszország érdeke a háború utáni gazdasági politikára nézve várakozást javasol Ezzel szemben azonban Németországnak kell számolnia azzal, hogy az orosz állam már a háború előtt 20-25 milliárd frankkal tartozott Angliának és Franciaországnak, ezt az adósságot a háború újabb 35-40 milliárddal növeli s ekkora államadósságnak kamatai, törlesztése és biztosítása fejében, roppant összegű árút kell szállítaniuk az oroszoknak angol, francia hitelezőik számára. S ha a háború előtt Németország volt a tanítója Oroszországnak a kapitalista gazdasági rendszer kiépítésében, ezt a szerepet a háború után az angolok, franciák, északamerikaiak igyekeznek majd folytatni (gyárak alapítása, bányák és nyersanyagok

feltárása, vasutak építése, kiviteli vállalatok és bankok alapítása). A német ipart már most is, a háború alatt, igyekszik Anglia, Franciaország és Oroszország saját ipari vállalataival kiszorítani.

A háborúban mindezek szerint összeomlott az újkori civilizáció leghatalmasabb alkotása: a világforgalom, világ gazdaság. Már látszik a jelei annak, hogy a hadakozó államok a háború után új kereskedelmi politikát akarnak kezdeni s a gazdasági erőviszonyokat más-ként igyekeznek alakítani, mint a háború előtt volt. Az élelem és a nyers anyagok hiánya mindenik hatalmat arra tanítja, hogy a háborúban csak arra lehet bizonyosan számítani, amit az államok határaiakon belül magok termelnek. A fegyveres készültség is azt követeli, hogy mindenik hadviselő maga fejlessze a háborús ipart. Ezért törekszenek majd az eddig túlnyomóan iparos országok (Anglia) minden erővel mezőgazdasági termelésök fokozására, a túlnyomóan földművelő országok pedig hadiiparuk s egyéb iparágak tökéletesítésére, aminek a hiányát ma különösen Oroszorsz., Románia, Törökország szenvedte meg nagyon. - A másik nagy eltolódás pedig abban tűnik majd fel, hogy az eddigi hitelező államok, mint Anglia és Franciaország, hosszú ideig a magok szükségletei kielégítésével lesznek elfoglalva és sokáig nem lehetnek újra a világ hitelezői s bankárjai, sőt már is kölcsönkérő ország lett mindkettő. A háború világ gazdasági következményei tehát igen nagyok és alaposan megváltoztatják a földkerekség gazdasági viszonyait. Erre mutat két élénk jel: a Középeurópa jelszavával megindult mozgalom s ellenségeink gazdasági tanácskozásai. Ez a kettő együtt érthető meg.

4. Középeurópa neve lényegében a magyar-osztrák-német vámközösségre való törekvést jelenti. Ez abból a gondolatból fakadt, hogy a katonai és politikai közös védekezésnek természetes következménye a gazdasági egység. E törekvésnek Németországban sok híve van, mert a rendkívüli méretekben fejlődő német iparnak minél nagyobb fogyasztási területre van szüksége s most eddigi fogyasztóinak nagy részétől, az angol, orosz, francia, délamerikai, kínai és ausztráliai piacoktól való elzáratás fenyegeti. Ebben az esetben Németország némi kárpótlást találna Ausztria, Magyarország, s a Balkán és Törökország fogyasztásában. Középeurópa ipari fogyasztása azonban nem kárpótolhatja Németországot a világpiacok elvesztéséért, mert a Hamburgtól a Perzsáöbölhöz terjedő egységes gazdasági terület sem tudna megvásárolni többet az eddigi német ipari kivitel $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{3}$ részénél. A német nagyiparosság szívós törekvése – a látszólagosan nem nagyon kecsegtető középeurópai vámunió megalkotása iránt – csakis a vámokkal védett zárt gazdasági területen kartellekben szervezkedett, nagybankokban koncentrált, állami prémiumokkal s szubvenciókkal segített német nagyipar kedvezménye-

zett helyzetéből és exportpolitikájából érthető meg. A kartellekben, szindikátusokban szervezett német nagyipar, már jóval a háború előtt a magas vámok védelme alatt olyan magas áron adta el árúit a belső német piacon, hogy a honi fogyasztásból eredő bevétel már fedezte a német gyárosok minimális termelési költségét és hasznát. Az otthon felesleges vagyis külföldre szállított árúért kapott bevétel már csak szaporította a gyárosok hasznát, nyereségét (a termelés költségeinek és minimális hasznának fedezője: a honi piac, – ez az alapterülete a gazdasági életnek; a külföldi piac csak kiegészítő). Ez tette lehetővé a német gyárosoknak, hogy külföldön a honi áraknál jóval olcsóbban, sőt önköltségi áron alól is adjanak el roppant tömegű árúkat; a külföldi eladás – önköltségi áron alól is – tiszta hasznot jelent, mivel gyártási költség megtértült az otthoni fogyasztásból (az angolok *clumping* néven nevezik azt az *árúkkal elárasztó* politikát).

A háború előtt Németország belső területe volt ennek – a külföldi (főleg angol) gyárosokra nagyon káros – exportpolitikának alapterülete. A védővámok, a kartellszervezet, a nagybankok és állami segítség (sokféle alakban) tették lehetővé, hogy jóval nagyobb méretű nagyipar épüljön fel Németország területén, mint amennyi felépülhetett volna, ha csupán Németország belső fogyasztására lett volna utalva. A németországi ipari-vásárló többet fizetett otthon egyes német árúért (de az osztrák és a magyar fogyasztó is többet fizetett pl. honi cukorért, vasért stb.), mint fizetett ugyanazokért az árúért pl. az angol, az amerikai vásárló.

Középeurópa területe csak kiszélesítené a német gazdasági élet vámmal védett (s magasabb árakkal nyomott) alapterületét. Németország helyett most Középeurópa kétszerannyi lakója biztosítaná a, német gyáripar beruházási és termelési költségét és minimális hasznát; a vámhatárokon túl – az ellenséges piacokon – tehát annál nagyobb erővel és a belső áraknál 50-60 %-al olcsóbb árakkal nyomhatná az angol, francia ipari árúkat.

Középeurópának sok híve van Ausztriában s vannak hívei Magyarországon is. Nálunk főként az a gondolat érvényesül, hogy a középeurópai hatalmaknak élelmiszerral és nyersanyaggal való ellátását függetlenné kell tenni más államoktól, mert jövő háborúk esetén rendkívüli erősséget jelent, ha Hamburgtól a Perzsa-öbölre terjedő egységes gazdasági terület mindennel elláthatja őket. S ez lenne igen hatalmas fegyver a békekötés után meginduló gazdasági háborúban is. Várják azt is, hogy a németek dolgozó módszerének elterjedése fokozná kivált mezőgazdasági termelésünket és mind közelebb juthatnánk Középeurópa népei között a nemzetközi munkafelosztás kívánatos állapotához. Természetes, hogy nekünk ebben a nagy kérdésben a magunk jövőjét kell számbavennünk,

nemcsak mezőgazdaságunk, hanem iparunk és kereskedelmünk fejlődésének és érvényesülésének lehetőségeit. Ezért Magyarországnak is éber figyelemmel kell kísérnie: miként helyezkednek el az európai államok gazdaságilag a háború után; az így kialakuló helyzet dönti el hazánk gazdasági jövőjét.

Németországnak ezzel a törekvésével teljesen ellentétes ellenségeinknek az a törekvése, hogy Németországot, Ausztriát és Magyarországot a békekötés után is egészen körülzárják, a zárt gazdasági államok színvonalára süllyesszék, a világforgalomból teljesen kirekesszék, versenyképességétől megfosszák, egy szóval: tönkre tegyék. Ennek a módjain tanácskoztak a *párisi gazdasági értekezleten* 1916-ban Anglia meghívására az angol, francia és olasz államférfiak. Ez a terv aránylag csekély kárt jelentene Ausztriára, még kevesebbet Magyarországra nézve, mert a nemzetközi árucseré legfőbb mozgatója, t. i. a termelési felesleg, meg a fogyasztási hiány éppen a magyar-osztrák szerződéses vámterületen van meg a legkisebb mértékben. Sokkal nagyobb lenne a veszedelme Németországnak, ha Anglia szörnyű terve sikerülne. Igaz ugyan, hogy mezőgazdasági tekintetben nem tudná a középponti hatalmakat ez a tervezett körülzárás tönkre tenni, de tagadhatatlan, hogy Németországnak ipari szempontból feltétlenül szüksége van a világpiacra, mint vevőre, hiszen a háború előtti évben 6 milliárd M-nál többre ment ipari kiviteli feleslege. Ha ettől a kivitteltől Anglia el tudná zárni: ez Németországot gazdasági hatalmának mai magaslatáról le-süllyesztené. Ennek a tervezett körülzárásnak azonban kétségtelenül ellene lenne elsősorban is Amerika. Amerika nem mondhat le arról, hogy a középeurópai fogyasztó piacnak ismét szállítson. 1913-ban Németország majdnem 3, Ausztria és Magyarország pedig $\frac{1}{2}$ milliárd M értékű árút hozott be onnan. S Németország Északamerikának leges-legnagyobb vevője éppen pamutban, rézben, állati bőrökben, Délamerikának meg kávéban és gyapjában, jórészt azokban a cikkekben, amelyek az angol gyarmatoknak is kiviteli cikkei. Anglia tehát kénytelen saját gyarmatainak feleslegét vásárolni meg s nem lehet vevője annak a 3% milliárd M értékű amerikai árúnak, mely elől Németországot, Ausztriát és bennünket éppen elzárni akarna. Középeurópát tehát gazdasági politikai úton nem lehet kikapcsolni a tengerentúli világforgalomból, mert erre Amerika óriási termelési feleslegének van szüksége s Amerika kikényszeríti magának az utat a legnagyobb fogyasztási piacra: Középeurópába. Éppen így nem mondhat le Oroszország sem a Németbirodalom által vásárolt 1000 s a mi közös vámterületünk által vásárolt 141 millió M értékű kiviteléről sem. Sőt a már felsorolt adatok is azt mutatják, hogy Angliának is szüksége van bizonyos termékek miatt a Németországból, Ausztriából és Magyarországból való bevételre, ezt a szükségletét azonnal

a háború után egyebütt nem pótolhatná (cukor, liszt, festék, vegyipari termékek); s viszont Németország is a legjobb vásárlója az angol gyártmányoknak.

Bármit tervezzenek is: a világgazdaság nem elméleti megfontolás eredménye, hanem a gazdaságtörténelmi fejlődés tényleges állapota; ezt nem létezővé tenni nem lehet. A világgazdasági forgalmat ideig-óráig, a háború tartamára meg lehetett akasztani, amint ezt Anglia a maga tengeri militarizmusával most megteszi. Ámde a háború utáni időre e forgalom újra megindulását megakadályozni Angliának sem állhat hatalmában: az egyes államok határain túl menő árucseré és gazdasági forgalom az egymásra utaltságnak mellőzhetetlen következménye. Az ipar mai óriási fejlettsége, a technikai eszközök tökéletessége, a közlekedés magas színvonala, mind a világgazdaság felé viszik az egyes nemzetgazdaságokat. A tömegtermelésnek, a modern gyáriparral e legnagyobb vívmányának a lehetőségét éppen az adja meg, hogy egy-egy gazdasági terület ipara a saját szükségleténél jóval többet termel s a felesleget kiviszi olyan országokba, ahol az ipari termelésben hiány van, viszont az iparilag igen fejlett országok a magok nagy élelemfogyasztásával természetesen vevői a mezőgazda-államoknak.

II. Pénzügy.

1. Intézkedések a háború elején. A háború kitörésekor mindenki megriadt s először is arra gondolt, hogy félretett pénzét (betéteit) magához vegye, künnlevő követeléseit behajtsa s ezzel magát az eshetőségekre lehetőleg biztosítsa. Így volt ez mindenik hadviselő államban, ezért mindenütt gondoskodott a kormány arról, hogy amennyire csak lehet, a riadalomból következhető nagy pénzügyi zavaroknak elejét vegye. Nagy rázkódás fenyegette a pénzintézeteket. Ha a betevők szabadon követelhetnék volna a betett tőkék visszafizetését, ennek a pénzintézetek nem tudtak volna eleget tenni, mert pl. csak három nagy budapesti pénzintézet (Hitelbank, Kereskedelmi bank, Pesti Hazai Takarékpénztár) 1 milliárd K idegen tőkét (betétet stb.) kezel s ezzel szemben valamennyi fővárosi pénzintézet készpénzkészlete alig volt több a háború kitörésekor 50-60 millió K-nál. Csak akkor tudnának bármikor bármennyit kifizetni, ha páncélszekrényeikben állandóan nagyszegű pénzkészletet őriznének; Ez nem lehetséges, mert Magyarországon a pénzintézetek nagy része abból él, hogy saját tőkéjén kívül a kezelésére bízott betéteket is kihelyezi kölcsönökbe, vállalkozásokba, így szerzi meg a betétekért fizetett magas kamatot. Szükségek voltak tehát arra, hogy az esetleges megrohanástól őket az állam megóvja. Ez volt egyik célja annak, hogy a kormány az esedékes követelések (betétek, kölcsönök) visszafizetését felfüggesztette;

huzamosabb időre kitolta (*moratorium*). E rendelkezést az a körülmény is szükségessé tette, hogy oltalomban kellett részesíteni a háború miatt fizetési nehézséggel küzdő adósokat, a hadi szolgálatra bevonult polgárokat, mert önhibájok nélkül juthattak volna vagyoni romlásba.

A moratorium jogi alapja az 1912: LXIII. t.-c. 14. §-a; az megengedi, hogy a magánjogi követelések érvényesítése tekintetében a kormány rendkívüli intézkedéseket tehessen. Ezen az alapon 1914 júl. 81-i rendelettel 14 napra, aug. 28-án újabb 1 hónapra, azután meg nov. 30-ig tolták ki a fizetések hatánapját. A negyedik és ötödik moratórium-rendelet (1914 nov. 30. és 1915 jan. 14.) a magán-követelések törlesztését fokozatosan mind szélesebb körökre nézve kötelezővé tette, hogy ezzel a gazdasági élet rendes menetét elősegítse s általában csökkentse a háborúnak gazdaságilag bénító hatását. A hatodik moratórium-rendelet 1915 júl. 31-ére a halasztások feloldását vagyis a teljes fizetési kötelezettséget mondta ki, de külön szabályozta a hadbavonultak kötelezettségeinek (biztosítási, lakásbérleti, váltó- stb. tartozásainak) a törlesztését. A moratórium jótékony hatása kétségtelen volt, mert megóvta a pénzügyintézeteket a betétek rohamos felmondásától, a magánosokat, kereskedőket, vállalkozókat pedig a fizetésképtelenségek, bukások és csődök hosszú sorától s lehetetlenné tette, hogy a háborútoi megrémült közönség betéteit ős készpénzt aranyra beváltsa s otthon a páncélszekrénybe, ládafiába, harisnyába még nagyobb tömegben rejtse el, mint ahogyan megtörtént.

A *börze* bezárását mindenik hadviselő fél elrendelte. Ez szintén elővigyázatból történt. A börzén rendes időben mérlegelni szokták a nagyobb vállalatok jövedelmének várható apadását és növekedését. Ha valamelyik vállalat jól keres, azt a befentesek előre megtudják s elkezdik vásárolni a papírjait, hogy így a várható nagyobb jövedelemben (osztalékban) részesedhessenek; ilyenkor az illető értékpapír árfolyama emelkedik. Amint a jövedelem csökkenését vagy a hitel megingását veszik észre: az illető papírokat igyekeznek eladni, hogy az *a* jövedelmök ne csökkenjen, mások viseljék a várható kárt; ilyenkor az árfolyam hanyatlik. A börzejátékosok számtalan úton-módon szerzik a gazdasági élet egész menetéről értesüléseiket s ezeket a magok céljaira értékesítik a börzén. A háborútól a tőkésék, bankok, börzejátékosok rémülnek meg legjobban; az értékpapírokat igyekeznek minden áron eladni, hogy ők készpénzhez jussanak és a hanyatló árfolyamú papírokat mások nyakába varrják, az árfolyamok tehát rohamosan hanyatlanak, néhány óra alatt százmilliókkal, talán milliárdokkal csökken az értékök s ez bénítóan hat az egész gazdasági életre. Ezt a pusztulást gátolták meg a kormányok mindenütt azzal, hogy a hadüzenet napján becsukták a börzét és megtiltották a börzejátékot.

Lassanként azonban mindenki nyugodtabban ítélte meg a háború eseményeit és gazdasági hatását. A börzejátékosok elkezdték folytatni a játékot (spekulációt) a börzén kívül, mind nagyobb közönséget vontak be ebbe a magánforgalomba s az első háborús év elmúltával a bankok, tőkepezések, börzei körök együttesen kérték a kormányt az értékpapír-kereskedés megengedésére vagyis a börze megnyitására. Úgy érveltek, hogy a közönségnek joga van feleslegét értékpapírokba fektetni s a papírokat kicserélni, eladni; a börze megnyitása megóvja az eladókat és vásárlókat megtévesztésektől s az államnak is segít hitelműveleteinek lebonyolításában. A kormányok álláspontja ezzel szemben az volt, hogy az állam ma joggal elvárhatja, hogy felesleges tőkéjével mindenki a hadikölcsönök sikerét mozdítsa elő; különben nem is méltó a mostani időkhöz, hogy a börzén játékosok kicsiny csoportja az egyes vállalatok háborús nyereségein spekuláljon, sőt egyenesen káros az árfolyamok felferése, mert a háború alatt alakult tőkezesporulatnak tartalékban kellene maradnia a jövő nagy feladatai számára. Mindezek ellenére mégis engedélyt adott a kormány 1916 március végén az értékpapír-börze megnyitására; a gabona-börze zárva maradt.

A kamatláb a háború kezdetén nagyon felemelkedett. Az Osztrák-Magyar Bank ugyanis 1914 júl. 27-én 5 %, aug. 1-én 6 %, aug. 2-án 8 %-ra emelte fel, hogy az arany kivitelét meggátolja és külföldi aranyat vonzzon a bank pénztáraiba, meg hogy a túlzott hiteligények kielégülését és így a spekulációt is meggátolja. A kamatláb emelése következtében a bankok 8-10-14 %-ot szedtek a kölcsönök után, a betétek kamatját pedig leszállították. Az osztrák és a magyar gazdasági körök sürgetésére 1914 aug. 20-án leszállította a jegybank a kamatlábat 6, okt. 29-érei 5½ s 1915 ápr. 12-én 5 %-ra.

A forgalom könnyítésére nagyobb számmal veretett a jegybank ezüst koronásokat, forgalomba hozta a pincéiben heverő régi ezüstforintosokat és az új kétkoronas bankjegyeket (1914 aug. 17., 402,722. sz. pénzügym. rend.).

A hitel érdekében kiterjesztette a jegybank az ú. n. lombardhitelt sok ipari, közlekedési és biztosítási vállalat részvényeire; ezeket névértékük 60-50 %-ával lehet a banknál elzálogosítani. Az ipari hitelszükséglet kielégítésére 1914 okt. 26-án kezdte meg működését a *Hadikölcsönpénztár* (6982-1914. M. E. sz.) az Osztrák-Magyar Bank igazgatása alatt. E pénztár 100 K-nál nem kisebb összegű, legfeljebb három és csak kivételesen hat hónapra szóló kölcsönöket adhat megfelelő biztosíték ellenében; joga van a kölcsön felhasználásának a célját megvizsgálni. A Hadikölcsönpénztárnál még később, 1914 nov. közepén alakult meg a *Magyar hadihitelintézet Rt.*, a főváros és a kormány által jeyzett 4 millió K alaptőkével, elsősorban a kismembiek támogatásáia.

7% kamat mellett 100-5000 K-ig terjedő kölcsönöket folyósít, de hitelért aránylag igen kevesen fordultak hozzá, mert a megkívánt biztosítékokat igen bankszerűen bírálja el és mert e két intézmény alapításáig a háborús hitelválság már lezajlott.

2. Pénzintézeti Központ. A háború megzavarta a gazdasági élet rendes menetét s okozója lett annak, hogy számos pénzintézet már nem tudta vagy hamarosan nem tudta volna teljesíteni kötelezettségeit, mert nem tudja behajtani követeléseit. Közérdek, hogy az érdemes és életképes hitelszervek az ország közgazdaságának javára megőriztessenek; erre azonban magánvállalkozás nem lehet alkalmas, mert éhez az kell, hogy a nyereségvágy ne érvényesüljön. Ezért alapította a kormány javaslatára a törvényhozás a Pénzintézeti Központot öt évre (1916: XIV. t.-c), a magyarországi pénzintézetek és ezek útján a gazdasági érdekek ápolására és előmozdítására. Még a Pénzintézeti Központ megalakulása előtt külön szervezetbe tömörültek a felvidéki tót nemzetiségi pénzintézetek *Pénzintézetek Egyesülése* címen. Célját egészen úgy szabták meg, mint a Pénzintézeti Központ célját: a pénzintézetek ellenőrzése, a könyvvizetés és üzletkezelés felülvizsgálása s a szövetséghez pénzintézetek részére való hitelközvetítés. Ezzel a nemzetiségi célzatú egyesüléssel a Pénzintézeti Központtól való távolmaradást fejezik ki: nem engedik át magokat az ellenőrzésének, de biztosítani akarják magoknak is azt az erkölcsi zománcot, amelyet ily központhoz való tartozandóság jelent.

3. A pénz értéke a háborúban. A háborúnak egyik kellemetlen hatása abban jelentkezett, hogy pénzünk értéke a külföldi értékhez arányítva csökkent (diszázsíót mutat). A pénz értékének a csökkenését, a valuta rosszabbodását mindenik hadviselő állam érzi, sőt a semlegesek is. Ez a jelenség a szövetségesek egymásközi forgalmában is elkerülhetetlen volt. A mi fizetési mérlegünket az rongja meg, hogy a háború alatt a termelésünkre magunknak van szükségünk, kivitelre való fölöslegünk tehát nincs, viszont számos külföldi anyag és árú nélkül nem tudnánk megenni. E szerint a behozatal jóval több a kivitelnél. E helyzet nehézségeit fokozzák a háború miatt elrendelt fizetési és kiviteli tilalmak, a külföldi követelések lefoglalása, az irántunk való bizalom megrendülése. A külföldi tőkésnek nem vesznek részt vállalkozásainkban, értékpapírjainkat nem vásárolják s még az amerikai magyarok pénzküldeményei sem érkeznek haza. Ezek mind átmeneti jelenségek ugyan, de kellemetlenek. A diszázsíó miatt a külföldi anyagok és árúk nagyon megdrágultak s minél többet veszünk külföldön, annál nagyobb lesz a hiány fizetési eszközökben, annál drágábbak lesznek azok az árúk. A diszázsíó enyhítésére a magyar és az osztrák kormány a német bankoktól már ismételtelen valuta kölcsönt vett fel; gondoskodtak arról, hogy a mi hadi-

kölcsöneinkre a német tőkésék is nagyobb összegeket jegyezzenek. Mivel pedig a kivitel saját háborús szükségleteink miatt fokozni nem lehet, igyekeznek a külföldi árúk behozatalát korlátozni: számos külföldi cikk behozatalát eltiltották s ezzel törekesznek a kivitel és behozatal arányát lehetőleg javítani. A valuta javítását célozza az az intézkedés is, hogy 1916 febr. óta mindazok, akik kiviteli engedélyhez kötött árut 200 márkánál nagyobb értékben külföldre szállítanak, kötelesek az ebből eredő külföldi pénzt az Osztrák-Magyar Banknak beszállítani (valuta-központ). Ennek biztosítása nélkül senki sem kaphat engedélyt kivitelre.

4. Az arany- és a bankjegyforgalom. A jegybank (O.-M.-Bank) igyekszik minél jobban növelni az aranykészletét. Ennek az az egyik oka, hogy a külfölddel való fizetési forgalomtan az arany értéke a háború alatt nagyon megnövekedett; a bank nagyobb aranykészlet birtokában a nemzetközi fizetésekhez szükséges aranyat könnyebben és előnyösebben bocsáthatja a forgalom rendelkezésére s ezzel jobban befolyásolhatja a devizák áralakulását¹ vagyis csökkentheti a diszázsiót.

Amely országban az aranypénz a háború előtt élénken forgott, nagy eredménnyel járt az arany beszállítása céljából megindított háborús mozgalom. Németországban a háború kezdete óta 1 milliárd márkánál több aranyat adtak be a jegybankba.

Az aranykészlet növelésének másik célja pedig az, hogy a háború után a bankjegy-forgalom mentől nagyobb mértékben legyen arannyal fedezve. A háború alatt a bankjegyek nagyon megsaporodtak. Ennek természetes magyarázata van. A háború kitörésekor a pénzintézetek is, a közönség is visszatartották a készpénzt. A bankjegyeket is, de főként az aranyat és az ezüstöt. Az üzletemberek mindenkitől készpénzfizetést követeltek, több készpénzre lett tehát szükség, a pénz azonban eltűnt a forgalomból. A fizető eszközök előteremtése a közös jegybank feladata. Ez mindjárt a háború elején új bankjegyek kibocsátásával szaporította a fizetési eszközöket. A jegybank alapszabályai szerint a kibocsátott bankjegyek értékének fedezve kell lenniök: a forgalomban levő bankjegyek teljes összegének legalább $\frac{2}{5}$ részben ércel kell fedezve lennie (arany- s ezüst-tartalék), a többire pedig ú. n. bankszerű

¹ A *deviza* = valamely külföldi ország pénzére kiállított, aranyban fizetendő váltó («aranyváltó»), ezzel fizetjük a külföldön vásárolt s behozott árúkat olyan országokban, amelyek nem fogadják el teljes névértékűnek a mi papírpénzünket, mert eme külföldi kereskedőknek nincs fizetnivalójuk nálunk (tőlünk azok nem vásároltak), csak mi tartozunk fizetni nekik; a külföldinek ezért nincs szüksége a mi bankjegyünkre, tehát az ő pénzében és valóságos pénzben: aranyban kívánja a fizetést.

fedezetnek kell lennie (váltó, értékpapír, ingatlan, stb.). Az érckészlet nagyságán fordul meg, hogy mennyi bankjegyet lehet forgalomba hozni. Mennél nagyobb az aranytartalék, annál kedvezőbb a bankjegy-fedezet aránya; minél inkább nő a bankjegyforgalom, annál kedvezőtlenebb az ércfedezeti arány. Az O.-M.-Bank érckészlete az utolsó kimutatás szerint 1914 júl. 23-án 1,589.247,000 K-t tett; ez 40 %-os fedezeti arány mellett 3,973.117,500 K bankjegy kibocsátását tette lehetővé, amiből azon a napon 2,129.759,000 K bankjegy volt forgalomban, tehát 1,843.358,500 K névértékű új bankjegy kibocsátására volt meg a fedezete. A német birodalmi bank jegyeit csak $33\frac{1}{3}\%$ -ig fedezi arany, vagyis azonos érckészlettel a mi bankunknál Vs-del több bankjegyet bocsáthat ki. A mi jegybankunk tehát $33\frac{1}{3}\%$ -os fedezeti arány mellett még újabb 800 millió K bankjegyet bocsáthatna ki.

A háborús bankjegyek értékét, fizető erejét most a háború alatt az szabja meg, hogy a hadviselő államok felmentették a saját jegybankjukat az arannyal való készfizetés kötelezettsége alól s a belföldi forgalomban a bankjegyekkel való fizetés lett kötelezővé. Nálunk a kormány 1914 dec. 29-én 9420/M. E. sz. a. elrendelte, hogy a magyar szent korona országainak területén mindennemű tartozást – tehát olyat is, amelynek aranyban való megfizetése volt kikötve – a koronaérték bármely törvényes fizetési eszközzel ki lehet egyenlíteni. A bankjegyek tehát teljes értékű fizető eszközök a belföldi forgalomban. Igazi értékük azonban csak akkor van, a gazdasági élet csak akkor egészséges, ha a forgalomba kiadott bankjegyek a már említett módon fedezve vannak. Önkényesen, tetszés szerinti mennyiségben nem szabad bankjegyeket kibocsátani, mert ez rontaná a szükséges bankjegyek értékét is.

A bankjegyforgalom nagyságát lényegesen befolyásolja az a körülmény: miként fedezi valamelyik állam a háborús szükségleteit (a háború finanszírozása). A különböző módokra jellemző Franciaország és Németország példája. Franciaországban főként úgy szerzik meg a szükséges összegeket, hogy a kormány függő kölcsönöket vesz fel a jegybanktól; ez újabb meg újabb bankjegy-kibocsátást tesz szükségessé, mert a forgalomba hozott bankjegyek nem folynak vissza az államkincstárba, hanem a forgalmat telítik s egyes pénztárakban felhalmozódnak. Németország egyenesen a néphez fordult a háborús költségekért hadikölcsön-kötvények kibocsátása útján; ott tehát az állampénztár felszívja a bankjegyeket, majd újból forgalomba hozza, így aztán a francia banknak eddig 16.36 milliárd frank bankjegyforgalma volt; a német birodalomnak elegendő volt 6.98 milliárd márka bankjegyforgalom. A bankjegyforgalom növekedése Franciaországban a háború alatt 10.3 milliárd frank, Németországban csak 5 milliárd márka.

5. A hadikölcsönök. A háborús költségeket mi is nagy részében *hadikölcsön-kötvények* nyilvános aláírása útján fedezzük. Ezáltal az állampénztár a bankjegyeket mint a hadikölcsön-kötvények ellenértékét magához vonzza. Mindegyik hadikölcsön megindítja a bankjegyek áramlását a forgalomból az állampénztár felé. Eképen a háború finanszírozása a következőképpen megy végbe: A háború kitörése után, amikor a rendes gazdaságból a háborús gazdaságba, a béke állapotából a mozgósította ág állapotába való hirtelen átmenet szokatlanul nagy szükségletet okozott és e célból igen nagy mennyiségű pénzeszközök gyors beszerzése vált szükségessé, nálunk is (miképen a többi hadviselő államokban), az államkincstár a jegybankhoz fordult rövid lejáratú függőkölcsönért. A jegybank ezt kincstári utalványok és váltók ellenében megadta. Az első kölcsönök összege minden valószínűség szerint teljes egészében új bankjegyek kibocsátását jelentette. Ezzel fedezte az állam kezdetben a hadiszükségletet, amennyiben ezt az új bankjegyállományt: szállításokért, rekvirálásokért, tisztí fizetések, legénységi zsold és más egyéb kiadások fejében forgalomba hozta. Azután jött az első hadikölcsön. A gazdasági forgalom az új bankjegyek valamelyes részét bizonyára magánál tartotta, ámde túlnyomó részüket mindenesetre befizették az új hadikölcsönre és ezáltal ezek a bankjegyek az állampénztárba visszakerültek. Ott rövid állomást tartottak, azután csakhamar mint a hadiszükséglet fedezése az állampénztárból ismét visszafolytak a forgalom ezernyi csatornájába. A bankjegyek körforgása minden egyes hadikölcsönnel ismétlődik. Az egyes megtett útszakaszok a következők: 1. az állampénztárból a forgalomba, szétágazó, keresztül-kasul futó excentrikus út; 2. koncentrikus ösvények a forgalomból a pénzpiachoz, a takaréktőke felgyülemelésének csomópontjaihoz (pénzintézetekhez); 3. egyenes út a pénzpiactól az állampénztárig. Leghosszabb tartamú az első útrészlet, a kölcsön ellenértékének szétosztása az állampénztárból a forgalomba; rövidebb és gyorsabb a második útrészlet, a forgalomból a pénzpiachoz; leghamarább jutnak a bankjegyek a pénzpiactól az állampénztárba. Az első szakasz jelenti az egyik hadikölcsöntől a másik hadikölcsönig eltelt időt, a második szakasz a kölcsönművelet technikai keresztülvitelét, vagyis az aláírási és befizetési stádiumot, harmadik a kölcsön végrehajtását, azaz a kölcsön ellenértékének az állampénztárba történő beszoállítását. Elvileg tehát a hadikölcsön-szükséglet hadikölcsönök útján végbemenő fedezésének osztrák-magyar és német rendszere annyit jelent, hogy az állam a papírpénzgazdálkodás veszedelmeit elhárítja, amennyiben a háborút egy és ugyanazon bankjegymennyiséggel finanszírozza, tehát nem kénytelen a bankóprést állandóan működésben tartani, mint a franciák és oroszok. Ez az elv természetesen a valóságban nem tartható meg egészen érintetlen tisztaságában,

először is mert a forgalom a bankjegyeknek bizonyos tömegét mindig megtartja, másodsor ős főképp pedig azért nem, mert a bankjegyek körforgásának egyes fázisai a gyakorlatban nem folynak le oly pontosan és időbelileg elhatárolva, úgy hogy az állampénztárban a bankjegyáram időnként vékonyabb lesz, ami esetről-esetre mégis bizonyos bankjegy-kibocsátást tesz szükségessé. De az így kibocsátott bankjegy-többslet feltétlenül jóval kisebb, mint a francia-rendszer szerinti, mivel nem folytonos, hanem csak időnként beálló fogyatkozások alkalmával válik szükségessé. A hadikölcsön-pénzpolitika ellenére is jóval több bankjegy van most nálunk is forgalomban, mint volt a háború előtt, u. i. 1916 végén 12-13 milliárd K értékű bankjegy lehetett forgalomban. Ropant összeg ez is.

A bankjegy forgás e hadikölcsön-politikájának hatása a háború után a következő lesz: A bankjegy többslet túlnyomó része, várhatólag, eltűnik. Helyében megmaradnak a hadikölcsönök kibocsátott tételei, úgy hogy a végeredményben a háború költségeit az államnak a nemzet gazdálkodására szóló utalványa fedezte. Nálunk ez, szerencsésen, utalvány egy magas járadékra, amelyet az állam fizet polgárainak, még pedig a nemzeti gazdálkodás előidézendő jövedelmi többsletéből. A felesleges bankjegy tömegek pedig eltűnnek.

Az a veszedelem, hogy a fedezetlen nagy bankjegytömeg rontani fogja valutánkat, tehát egyáltalán nem fenyegető. A háború pénzügyi maradványa nem nagy háborús bankjegytöbbslet lesz, hanem hadikölcsön-címletek tömege, vagyis nem a jegybank ellenében fennálló és k ellőleg nem fedezett követelési jog, hanem az állammal szemben fennálló, az ország, a nemzet egész vagyonával fedezett követelési jog, sőt, minthogy Magyarországon a hadikölcsönök túlnyomó része örökös járadékkötvényből áll: tulajdonképpen követelési jog egy járadékra, amelynek forrása az állam egész bevétele. E bevételeknek fedezete pedig a nemzet munkaereje, szorgalma, gazdasági erőfeszítése, teljesítőképessége, amely az állam tetemesen megnövekedő szükségleteit elő fogja teremteni. A hadikölcsön tehát végeredményben utalvány a saját munkásságunkra és minthogy csaknem egészében a belföldön van elhelyezve, önmagunknak fizetjük vissza a hadikölcsön magas járadékában a megnövekedett állami szükségletekre befizetett többsletet.

A német és osztrák-magyar háborús pénzügyi politikának fölnyene tehát e kettős irányban domborodik ki: először a háborút ugyanazzal a bankjegytömeeggel finanszírozza s elkerüli a túlságosan nagy bankjegy-kibocsátást és ezzel a fedezeti arány rontását. Másodsor az országnak önmaga által kitermelt biztos, fedezett járadékot nyújt, amely a nagy közterhek viselését megkönnyíti. Hadikölcsöneink jószágát önmagunk biztosítjuk magunknak és nem kérdés az, hogy vajjon

a háborús bankjegymaradvány kellőképpen fedezve van-e, minthogy nem a jegybank vált adósunkká, hanem az állam s benne és általa magunk.

6. A hadviselés költségei óriási feladatokat hantnak a hadviselő államokra. Ezeknek legfőbb gondja a háborúhoz szükséges tőkék előteremtése. Ma még nem lehet pontos adatokat szolgáltatni arra, hogy az egyes államok nyíltan és burkoltan mekkora összegeket vettek fel, de hozzávetőleg 145-150 milliárd frankra (120-130 milliárd M-ra) lehet becsülni az 1915 végéig felemészített összeget, a jegybankok által kibocsátott előlegek nélkül. Ez azt jelenti, hogy az első másfél év alatt a hat vezető nagyhatalom országainak államadóssági terhe fejenként 280 frankról kb. 585 frankra növekedett; azóta természetesen megemelkedett és az államok adóssága napról-napra növekszik.

Rendkívüli szükségleteiket az államok különböző módokon fedezték. E módok között a németek alkalmazták legelőbb (1914 őszén) a *hadikölcsönt*: az állam saját polgáraitól kéri kölcsön a hadviselésre szükséges összegeket. Ugyanezt tette nyomban ezután Magyarország és Ausztria is és e műveletet többször ismételték. A hadviselő államok adósságainak a mértékét és a háborúban történt fokozódását megvilágítják egyik nagy német lapnak következő adatai. Németországnak 1913 márc. 31-én 5017 millió M adóssága volt, 1914 márc. 31-én 4926 millió M, a háború kitörésétől 1916 augusztusáig felvett a birodalom összesen mintegy 40 milliárd M kölcsönt (ebből 36% milliárd M hadikölcsön); a német birodalmi gyűlés 1916-ig összesen 52 milliárd M-t szavazott meg és ezt fölvette a német kormány öt hadikölcsön alakjában. Anglia államadóssága 1914. márc. 31-én 707 millió font volt; 1916 aug.-ig felvett otthon 921 millió fontot s Amerikában két ízben összesen 500 millió dollárt. Franciaország adóssága 1914 nyarán 32,787 millió frank volt s azóta a kormány összesen 44,473 millió frank felvételére kapott felhatalmazást. Oroszország a háború kezdetén 9888 millió rubellel tartozott, 1916 jan. 1-én kiadott tudósítás szerint ekkor már 16,795 millió rubelre ment; ellenőrizhetetlen újsághírek szerint 1916 júl. 18-án az orosz állam adóssága 28,746 millió rubelt (62,091 millió K-t) tett volna ki. Ausztria és Magyarország államadósságainak összege 1914 júl. 1-én 12,954.7 millió K volt, az 1916 őszéig felvett kölcsönök összege 26,500 millió K; ebből csupán Magyarországra eddig 6 milliárd hadikölcsön esik (a magyar állam adóssága a háború előtt m. e. 5 milliárd K-ra ment), a 6 milliárd hadiköltség azonban még sok milliárddal fog emelkedni a háború végéig, mert Magyarország hadikiadásai is folytonosan növekednek; a pénzügyminiszter szerint a háború első 23 hónapja alatt Magyarországon *havonta* 450-470 millió, később havi 500 millió és most havonta 650 millió koronán felüli hadikiadást

ró; e számítás alapján csupán Magyarországon a háború költsége az első 23 hónapban kerekszámban 11 milliárd és 1916. év második felében 4 milliárd, vagyis összesen 14-15 milliárd koronát tenne 1916 végéig. Olaszország államadosságának látható emelkedése 9181 millió lira. Portugália államadossága a háború eleje óta (862 millió eskudoról) 30 millióval emelkedett. A román államadosság 1916 ápr. 1-én 1715 millió lei volt s a kormányt ugyanakkor 600, aug. 25-én még 200 millió felvételére hatalmazták fel. Bulgária 1915 jún. 30-án összesen 612 millió frankkal tartozott; függő adosságai 1916 júl. haváig 1085 millióra mentek. Törökország állami adossága 1913 dec. 24-én összesen 193 millió török font volt, ehhez járult 1914-ben 800 millió frank kölcsön s a háború alatt még 42 millió török font. A lehetőségig pontos számításokkal megállapították, hogy a háború előtt a fejenkénti államadossági teher Franciaországban volt a legnagyobb; a háborús kölcsönök legnagyobb súllyal Angliára nehezdednek.

Mindezek a számok csupán azt kívánják e helyen érzékeltetni, mily óriási az a teher, amelyeit a háború valamennyi országra halmozott. Egészen természetes, hogy mindenik államnak gondoskodnia kell arról, hogy adosságainak törlesztése is lehetővé váljék. Körülbelül mindenik úgy gondolkodik, ahogyan a német birodalmi gyűlésen *Helfferrich* beszélt: «Bármily nagy reményeket táplálunk, pénzügyi téren is, a kedvező békekötés iránt, a hadi kárpótlás bizonyossága sem menthet föl ama kötelezettség alól, hogy már ma megtegyük azt , amit megtehetünk, vagyis, hogy a pénzügyi gazdálkodást a biztos sínpáron tartsuk. A német nép viseli a birodalom pozíciójának megóvása érdekében szükséges költségeket. A bennünk rejlő élet- és munkaerő a szavatosság mellett, hogy mi súlyosabb podgyással is, mint eddig, meg tudjuk tenni az utat és előre jutunk a világban.» A «súlyosabb podgyász»-t az újabb meg újabb adók jelentik; azok útján kell az államoknak a fedezetet előteremtleniök.

Ilyen adók között az első Magyarországon az 1914: XLVI. t.-c, amely a *jövedelem-adóról* alkotót* 1912: X. t.-c.-et s az 1912: LIII. t.-c. 18-23. §-t az 1915. évre a 20,000 K-t meghaladó jövedelmekre nézve hatályba léptette s ezzel ezeket a jövedelmeket a hadba vonultak gyámol nélkül maradt családjainak segélyezésén kívül eső hadsegélyezési célokra külön is megadóztatta. Az így befolyt adó tiszta hozadékának bizonyos részét a kormány a törvény értelmében az Országos Hadsegélyző Bizottság rendelkezésére bocsátotta, másik részét szintén hadsegélyezési célokra a városoknak juttatta. (E törvény végrehajtásáról szól a 149,700/1914. sz. pénzügym. r. és melléklete). E törvény alapján bevett az állam kb. 27 millió K-t.

Ezt az első jövedelmi adót rendszeren hadiadónak nevezik, holott

ez nem valóságos hadiadó. A hadiadó gondolatát semleges állam, Norvégia vetette fel s utána következett Németország, majd a többi hadviselő ország. Az új adónak az az alapelve, hogy akinek a háborúból közvetlenül vagy közvetett úton jövedelme volt, az ezért a külön jövedelemért külön adót is fizessen. 1917-től fogva nálunk ezt a jövedelemadót kiterjesztik a 10,000 K-t meghaladó jövedelmekre is. Az alsó határon az adó olyan csekély, hogy az egyesek meg sem érezhetik, az államnak azonban szüksége van erre a jövedelemforrásra. Ettől a kiterjesztéstől azt várják, hogy a 27 millió hadiadó 35 millió K-ra emelkedik.

A jövedelemadó nem tesz különbséget a különböző jövedelmek között, hanem egyenlően adóztatja azt, akinek pl. betegsége esetén nincs jövedelme, vagy ha meghal, családjának nincs semmije, meg aki akár dolgozik, akár nem, vagyonából is megél. Nálunk ezért külön *vagyonadót* javasolt a pénzügyminiszter, oly módon, hogy mindenkinek a vagyonadójából levonják a jövedelem-adónak azt a részét, amit a vagyon hozadéka után fizetett. Eként mindenkinek érdeke lesz mindkét adónemet bevallani. E vagyonadó alapelvét a közönség helyesnek és egészségesnek ismerte el, tehát nem ellenzi; de nem is lehetséges ellenezni. Mindenkinek, akinek a jelenlegi harcokban az állam a vagyont biztosította, kötelessége mintegy biztosítási díjat fizetni azért, hogy a magyar állam fennmaradjon és a vagyont megvédhesse. A vagyonadó egyébként igen enyhe adónemnek készül: 50,000 K-nál 60 K, 100,000 K-nál 192 K, 500,000 K-nál 1780 K, 1 millió K-nál 4240 K, 2.400,000 K-nál 12,000 K; ezenfelül $\frac{1}{2}\%$ -ot kell fizetni olyképp, hogy a fokok 100,000 K-ként emelkednek. A vagyonadóra vonatkozó beváltások tartalmát hivatalos titokként kezelik.

A hadi nyereségadó alapja az a jövedelmi többlet, amellyel az 1914 aug. 1-től 1916 dec. 31-ig elért nyereség a háború előtti átlagos nyereséget meghaladja. Hazai vállalatok ezen a címen 10 %-ot fizetnek, ha a nyereségtöbblet a tőke 5 %-át meg nem haladja; 5-10 % közé eső többlet után 15 % az adó s ez a kirovás 35 %-ig emelkedik. Külföldi vállalatok 200,000 K-ig terjedő többlet után az emelkedés 20 %-át fizetik el nyereségadóban, 400,000 K-ig 25, 700,000 K-ig 30, 1 millión felül 40 %-ot. Ennyiből látható az adózás mértéke. Ennek az adónak a jogossága kétségtelen. Az érdekeltek, kivált a régebbi ipari és kereskedelmi vállalatok azt hozták fel ellene, hogy nem választja külön az árdrágításból és ügynökösödésből szerzett igazi hadinyereségeket, meg a hadseregszállítók új millióit s nem sújtja egészen súlyos adóterhekkel a voltaképeni hadinyereségeket; ezek a körök külön választják a jó gazdasági konjunktúra nyereségét a hadinyereségtől.

Ezeket kívül változtatást tervez a kormány a III. oszt. kereseti

adón a szeszadóra vonatkozó törvények egyes rendelkezésein, a dohányárúk árán stb. Felemelték a postai forgalom árát (levél, távirat, csomag), a bélyegilletéket s újból megadták az engedelmet az osztálysorsjátékra. Mindezek útján akarja az állam fedezni a háborús költségek egy részét, még pedig jelentékeny részét, mert a vagyoadóból 35, a jövedelemadóból 35, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adójából 36, a bélyegilleték fölemeléséből 33 millió K évi jövedelmet várnak. Természetes azonban, hogy mindezekon kívül egyéb intézkedésekre is szükség lesz; a pénzügyminiszter ki is mondta, hogy az óriási és még egyre növekedő terheket az állami üzemek tiszta jövedelmének fokozatos fejlesztésével akarja ellensúlyozni. Ezeknek az eddig alkotott új adóknak legfőbb céljai: az óránsra nőtt *államadósság kamatszükségletének a fedezése.*

Az új adóknak egy hagy erényét első pillanatra el kell ismerünk. Azt, hogy igazán szociális jellegűek, azaz a vagyontalan és szerény jövedelmű rétegeket az újabb adó terhétől menteseknek hagyják, a fokozatosságot (progresszív adózást) hathatósan megvalósítják és csak akkor nyúlnak a széles néprétegek nagy fogyasztóképességében levő bevételi forrásokhoz, ha a most megnyitott forrásokból a szükséglet ki nem kerül. Másrészt sűrűn hangzott kifogás az ellen, hogy az új adók egyoldalúan sújtják és aránytalanul terhelik meg az ipart, kereskedelmet, általában a városi polgárságot s a földadót változatlanul hagyják. Az ipar és kereskedelem jövedelmét ugyanis a kötelező könyvvezetés útján az adóigazgatás állandóan ellenőrizheti és adóját megbízhatóan kivetheti. A földbirtok adóalapja és a jövedelem bevallása nem alkalmas a valóságos tiszta jövedelem megállapítására, így aztán a városi polgárságra több jut az adóból, hiszen az államkincstár szükségleteinek valahonnan elő kell kerülniök.

III. A háború gazdasági hatása Magyarországon.

1. A mezőgazdasági termelés feladata a közéletmezés. Ennek jobb vagy silányabb volta a mértéke a mezőgazdaság értékének. Két tényezőn fordul ez meg: a mezőgazdaságban működő tőkén és a munkát végző embereken. A tekébe számítandó: a gazdaságok épületei, élő és holt felszerelése, terménykészletei s a földnek kellő időben felszántott, gyommentes, trágyázott állapota. A gazda és a munkások, állatok és gépek erején s a föld állapotán kívül meg kell lennie a termelők, állatok és gépek számára szükséges anyagoknak s a termények elszállítására az akadálytalan forgalomnak. A háborúban mindezek tekintetében súlyos nehézségek állottak elő, de a magyar földművelő népesség fényesen megállotta helyét. Bár a mezőgazdaság legjobb

munkásait a harctérre vitték, a szántó, teherhordó lovak és marhák száma tetemesen megfogyott s a vasúti közlekedés akadályai óriásiak: a termelés csak épen szenvedett, de meg nem akadt, sőt csak meg sem rendült.

A háború kitörésekor az aratás már vége felé haladt; ezt nálunk befejezték s az őszi szántás és vetés még megtörténhetett. A következő tavaszi munka elvégzése érdekében azonban mái kormányhatósági, közgazgatási és katonai segítségre is szükség volt. A földművelésügyi, honvédelmi és hadügyi minisztérium meg is tett sok mindent a mezőgazdasági termelés érdekében. Először is a községi hatóságokat kötelezte a kormány, hogy az addig művelés alá nem vett, de termelésre alkalmas nagyobb területeket megműveltesék s a kisebb területeken kertészkezdést indítsanak meg. Így értékesítik a katonai gyakorlótereket; megnyitják legeltetés céljaira az állami erdőket; a hadsereg főparancsnoksága utasította a hadtápparancsnokságokat, hogy még a harcterek közelében is használjanak ki valamely módon minden területet. Az elhódított területet is igyekszik mindenik hadviselő fél nyomban felhasználni, az ott maradt lakosságnak vetőmagot, állatokat, katonamunkásokat adnak; a fogolytáborok mellett bérelt földön zöldségtermelő üzemeket alakítottak. Mi mindenképen igyekeztünk arra, hogy ami élelmet és takarmányt a háború előtt Németország és Ausztria külföldről volt kénytelen szállítani, azt most a magunk terméséből tudjuk pótolni. Meg kellett valósítani a gazdasági ön-ellátást (autarkiót). Az élelmezést súlyosbították hódításaink is, mert 1915 telén Belgium, Észak-Franciaország, Lengyelország és a Balti-tartományok, valamint Szerbia népességét is a hódítóknak kellett élelmezniük. Veszteségeink pedig (pl. 1916-ban a megművelt galíciai területek elvesztése, az erdélyi termés és marhaállomány bizonyos részének pusztulása) élelmiszereinket apasztották. Mindehhez véve a hadsereg fogyasztásának óriási megnövekedését, a munkaerő megapadását: természetes, hogy a termelésben zökkenések, a fogyasztás ellátásában hiányok keletkeztek.

Ezek a körülmények azt a nálunk új alakulást idézték elő, hogy az államnak és a közigazgatásnak kellett a magántermelésbe közvetlenül beleavatkoznia. A kormány kénytelen volt elvenni a gazdától a terményeket közcélokra s szabályozni az eladás körülményeit. Ez azzal indult meg, hogy 1915 jan. 7-én megállapította a búza, rozs, árpa, zab, kukorica legmagasabb árát (maximálás). Márciusban elrendelte a gabonakészletek bejelentését s a házi meg gazdasági szükségleten túl még lévő feleslegnek a közlélemezés céljaira való lefoglalását (rekvirálás).¹ 1915

¹ *A rekvirálás* azt jelenti, hogy mindenki köteles a tulajdonában levő s a kormány által megjelölt készleteket a meghatározott legmagasabb áron.

nyáron lefoglalta a kormány az egész, lábon álló termést, megszüntette a gazdák, kereskedők, malmok adásvételi szerződését a lábon álló gabonára, megalkotta a Haditermény Bt.-ot és ennek adta meg a gabona forgalombahozatalának kizárólagos jogát. Mindent csak ez vehet át és ez adhat el. Azaz eljutottunk 1916-ban a gabonamonopoliumhoz. Németország mindjárt a háború elején ezzel kezdte (Kriegsgetreidegesellschaft), nálunk azonban egyfelől a nagybirtokosok, másfelől a gabonakereskedők, malomegyesületek és nagybankok ellentétes érdekei ezt sokáig gátolták.

A mezőgazdasági termelés ágai: a gabonatermelés, állattenyésztés és egyes ipari nyersanyagok termelése. A gabona- és nyersanyag-termelés Magyarországon a háború alatt 1916 nyaráig nem csökkent (az anyaországban pl.: búza 1914: 28.641,091 mm, 1915-ben 45.973,886 mm; árpa 14.209,914-13.546,784 mm; zab 12.560,937-12.083,277 mm; rozs 10.772,656-12.902,330 mm; burgonya 53.143,261-56.978,534 mm; cukorrépa 40.143,053-24.884,791 mm; a magyar birodalom termése ennél tetemesen nagyobb). Az 1916. évi adatokat még nem ismerjük. Viszonyainkat a hadban álló nagy gabonatermelő országokéval összehasonlítva, azt találjuk, hogy az egy lakosra eső kenyérszékelyéval összehasonlítva a német birodalomban 4.19, az osztrák és magyar monarchiában pedig 1.87 mm-val nagyobb, mint az orosz birodalomban, holott annak szövetségeseit is el kellene látnia gabonával, legalább részben). Állattenyésztésünk a háború alatt szintén haladt, azonban az állatállomány létszáma csökkent, mert a hadsereg hihetetlen mennyiségű húst fogyasztott, húst pedig nem lehetett behozni a tengerentúlról és Oroszországból s így saját területünk állományát kellett fogyasztani.

Érdekes jelenség, hogy a mezőgazdaság jelentősége mindenik hadviselő állam városi lakossága szemében is megnőtt. A különböző újságolvasó közönség, sőt a legkülönbözőbb közigazgatás is egyszerre tudatára jutott a szervezett és eleget termelő mezőgazdaság roppant fontosságának: a szűken-élés egyszerre ráirányította a közfigyelmet a mezőgazdasági többtermelés unalmasnak tartott szakkérdéseire: a gabonafajok nemesítésére, a vetőmagvak helyes kiválasztására és csávázására, a talaj termőerejének fenntartására és fokozására (megfelelő talajművelés, műtrágyázás). A német kormány és a német közvélemény egész sor törvénnyel javította úgy is fejlett mezőgazdaságát.

A mezőgazdasági munka biztosítása mindinkább nehezedett, mert

közcélra átengedni. Az erről szóló hirdetmény közzétételével az illető készletek jogi értelemben zár alá kerülnek, azaz helyükről el nem szállíthatók, el nem adhatók, ha csak a katonaság már előzően le nem foglalta vagy meg nem vette.

a feladat egyre növekedett, a munkaerő pedig egyre fogyott. Elsősorban a mezei nép (kis- és törpebirtokosok, munkások és ezek családtagjai) szorgalmának és segítőkészségének köszönhető, hogy a munka elvégzése 1915-ben és 1916-ban mégis sikerült. A családi birtokot, bérletet a hadbavonult gazda hozzátartozói tőlük telhetően jól ellátták, sokszor a szomszédokat is kisegítették. Mégis szükség volt az állam szabályozó és kényszerítő hatalmára, a munkálatok irányítására és segítésére, hogy a művelhető területek nagyobb része parlagon ne maradjon, mert a nagyobb birtokok művelése idegen munkások nélkül lehetetlen, már pedig a bérmunkások leginkább munkabíró része a harctéren volt, az itthonlevők ereje saját földjük ellátására is alig volt elég. Ily viszonyok között a földmív. min. egész sor rendelkezéssel akart a bajokon segíteni. Megalkotta 1915 elején a «Vármegyei gazdasági intézőbizottság»-okat; ezek igen érdemes munkát végeztek. 1916 elején létesítette a kormány a «Honvédelmi gazdasági tanács»-ot; ennek feladata: a hadi szolgáltatásokról, rekvirálásokról, gazdasági célú szabadságolásokról, munkások, munkáscsoportok, kocsik és lovak kirendeléséről való gondoskodás és hasonló intézkedések az élelem- és nyersanyagtermelés érdekében. Igyekezett a kormány a munkaképes lakosságot mezei munkára szorítani, az iskolákat korábban bezárták, hogy a gyermekek is segíthessenek; itt-ott a rabokat is felhasználták; a katonaság a nélkülözhető és pihenésre beosztott legénység és fogatok egy részét helyenként mezőgazdasági munkára átengedte (így történt meg 1915 őszén és 1916 tavaszán) a felszabadított Galícia, Bukovina, Szerbia s a megszállott lengyel területek megművelése); szabadságot és önálló gazdákat, elszegődött munkásokat, hivatásos mezőgazdasági gépészeket és fűtőket; igen kedvező feltételekkel hadifoglyokat bocsátottak ki gazdasági munkák végzésére;* a kormány gépek beszerzésére buzdította és segítette a gazdákat, intézkedett kellő mennyiségű vetőmagról s megállapította az árát is (a gazdák 1915-ben és 1916-ban az árakat túlságosan magasnak találták). Ezek és hasonló intézkedések biztosították az országban a mezőgazdasági munkáknak idejében való elvégzését és ezzel biztosították a hadsereg és a polgári lakosság részére szükséges *élelem-* és nyersanyagok termelését- De mindez nem biztosította a termelés zavartalanságát minden gazda számára: sokszor volt hiány

* 1915 őszén és 1916 folyamán mintegy 20,000 hadifogoly végzett mezőgazdasági munkát; többnyire jó munkásoknak bizonyultak s hamar megbarátkoztak környezetükkel. «Alighanem másutt is így volt ez; a hadifogoly-munka a nemzetközi testvériség iskolája lett, mert megmutatta, hogy mennyire egymás mellett és egymásért dolgozhatnak azok, akik néhányszor 10 kilométerrel odább tömegesen gyilkolták egymást.» Farkas Geyza cikkéből (1. *Irodalom*).

vetőmagvakban, szerszámban, munkaerőben, sok volt a szállítási és közlekedési nehézség, a gazdasághoz szükséges anyagok módfelett megdrágultak. A gazdák a kormánynak minden segítsége, könnyítő szándéka ellenére is sok nehézséggel küzdöttek és sokat panaszkodtak.

Most általánosabban felismerhették az érdekeltek: mily nagy baja mezőgazdaságunknak, hogy az értékesítés nincs szervezve. A kisgazdák ötletszerűen viszik piacra termésüket, az élelmiszer így nem kerül a termelőtől közvetlenül a fogyasztóhoz, a fogyasztó által fizetett nagy árnak hasznát tehát nem a termelők élvezik, hanem a «piaci szedők», ügynökök, kofák és kereskedők fölözik le a gazda munkájának a hasznát, mert ők szállítják el az árut a nagyobb piacokra. E szervezetlenség miatt virulhat nálunk az alkalmi üzérkedés és árdragítás oly féktelenül és okoz sok bajt az élelmezésben.

Sokszor hangzik s már a régebben egészen közömbösök figyelmét is felkeltette a *többtermelés* sürgetése. E szóban értendő: 1. földünk termőerejének fenntartása és növelése megfelelő talajművelés és műtrágyázás által, 2. a gabonafajták nemesítése, a jobb fajták kitenyészítése, kiválogatása, 3. hathatós állattenyésztés. A többtermelésre való törekvés hazánkban nagyon is indokolt, mert Magyarország átlagos termése nagyon elmaradt a nyugati országoké mögött. P. o. Németországban minden hektáron 10.8 mm búzával, 7.8 mm árpával, 102 mm zabbal, 83.2 mm burgonyával *többet* termelnek, mint mi. Termésünket meg lehetne kétszerezni; jóval több háziállatot tenyészthetnénk és adhatnánk el a német és osztrák városi lakosságnak. A termés szaporítására a nemzetnek szüksége van. A jövő nemzedék oktatói nyomtatékosan hívják fel a tanulók figyelmét arra, hogy ők következnek utánunk s nekik már jóval többet kell termelniük, kénytelenek is lesznek többet termelni, mert a háborúban elköltött 15 és több milliárd államadósság a következő nemzedékek kereső erejét terhelte meg. Németország 1880 óta megkétszerezte mezőgazdasági termését, főként a műtrágyázás által. Ennek az érdekében alkotott a háború alatt is olyan rendszabályokat, amelyek a mezőgazdaságban szükséges vegyszeti ipartermékek gyártását és forgalombahozását szabályozzák (nitrogéntartalmú anyagok monopóliuma) s mivel elzárták ellenségeink a chilisalétrom behozatalát, állami gyárak a levegőből szerzik a nitrogén-trágya anyagát. Ha mi többet akarunk termelni, nekünk is fel kell ismernünk a műtrágya-gyártás és kiterjedt használat nagy jelentőségét.

Mezőgazdasági hitel. Kisgazdáink erősen el vannak adósodva s kénytelenek a termést még lábon eladni, még aratás előtt előlegkölcösönt kérni a gabonakereskedőktől és ügynököktől. Emiatt (a háború előtt) nem kapták meg a gabona forgalmi-árát, hanem ennél olcsóbban szokták a termést a kereskedőknek lekötöni. Így történt 1914 nyarán is:

a kereskedők és malmok összevásárolták a gabonát 22-26 K-ért s néhány hónap múlva eladták 44-48 K-ért. E kizsákmányolás meggátlására a kormány elrendelte (1198/1915. M. E. sz. rend.), hogy az 1915. évi termést előre eladni nem szabad, majd módot nyújtott arra (1761/1915. M. E. sz. rend.), hogy a gazdatársadalom átmenő hitelszükségletét előnyösen elégíthesse ki: a postatakarékpénztár ad előleget a termésre és így a gazdát nem zsarolják ki, az előleg fejében lekötött termés pedig a közszükséglet kielégítésére szolgál.

2. A közéletmezés szempontjából fontos mindez s ebben a kiéhez- tetésünkre alapított háborúban valóban életünk és jövőnk feltétele. A kellő táplálkozás hiánya a mostani lakosság életerejét, a jövő nemzedék testi és értelmi fejlődését ássa alá, az elgyengült szervezetű lakos- ság halandóságát is nagyon fokozza. Azért végtelenül szomorú, hogy a háború eleje óta a közéletmezésben súlyos hibák és nehézségek van- nak. Minthogy nálunk a közéletmezés szükségleteinek kielégítése a szabad forgalom, a magánkereskedelem és üzérkedés esélyeire volt hagyva, könnyen megérthető, hogy a háború folyamán az élelem hiánya egyre érezhetőbb s a drágaság egyre nyomasztóbb lett. A kormány – a miniszterelnök 1915 dec. 2-i nyilatkozata szerint – «csak nagyon nehéz és lelkiismeretes megfontolás után tudta magát elhatározni arra, hogy belenyúljon a gazdasági élet kereteibe» és az 1914. évi termést «a gazdák is hamisan ítélték meg» s a kormány «a kereslet és kínálat közti egyensúly megzavarására nem volt elkészülve». A hadsereg szükséglete roppant nagy volt; a nagykereskedők, malmok, nagybirtokosok a terményt elvonták a forgalomból, amíg az ára nagyon fel nem ment; a közönség ijedten nagy készleteket halmozott fel; a hadiszállítók és ügynökeik, meg a kereskedők versenyezve verték fel az árakat; forgalmi zavarok állottak elő; Galícia és Bukovina termé- sét és állatállományát mindjárt a háború első hónapjaiban elvesztettük s emiatt Ausztria hiányait is nekünk kellett pótolnunk; 1914-ben a termés kevesebb volt a szokottnál (csak búza kevesebb 15-20 millió q-val), a hadsereg sem bánt a liszttel valami takarékosan. Mindez csak- hamar nagy hiányokat okozott. Ezt a polgári lakosság érezte meg első- sorban, mert a hadsereg ellátását nem volt szabad veszélyeztetni (ezen örködött a kormány szervezete: az Országos Gazdasági Bizottság). S mikor az árak hivatalos megállapítására került a sor, akkorra már a forgalmi-ár nagyon magasán volt: a gabona tulajdonosai és a kereskedők hallat- lanul felcsigázták. A háború folyamán lassanként mind több irányban tett a kormány az élelmezés ügyében intézkedéseket s ismételten rendel- kezett a felesleges, valamint az elrejtett gabona- és lisztkészletek bejelen- tése, felkutatása, lefoglalása iránt, hogy az élelmiszereknek az ország egész területén való arányos elosztása lehetővé váljék. Mivel az 1915.

évi aratás *elég* jó termést hozott és sikerült a középponti hatalmaknak Romániából jelentékeny mennyiségű gabonát behozniok, ami által a mi termésünk magunk és a hadsereg céljaira megmaradhatott, ezért az első háborús év kenyér- és liszthiánya 1916 közepéig nem ismétlődött.

1915 dec. 27-én a kormány országszerte életbeléptette a *kenyérjegy* (lisztjegy) intézményét (4586/1915. M. E.). Eszerint aki nehéz testi munkával foglalkozik: 300, az östermeléssel foglalkozók: 400, más mindenki 240 gr lisztet fogyaszthat el naponta. Kiszámították a bevallott készleteket s akinek nem volt meg a rendelet értelmében általa elfogyasztható lisztmennyisége, vásárlási igazolványt (liszt- és kenyérjegyvet) kapott s pékeknél, vendéglőkben stb. csak ilyenek ellenében lehet kenyeret is szerezni. Szintén jegyekkel szabályozták a cukor, bab, rizs, zsír fogyasztását is. A rendelet ellen vétőket két hónapig terjedhető elzárással és 600 K-ig emelkedő pénzbüntetéssel sújtják.

Ugyanezt a büntetést és egészen hasonló rendelkezéseket kellett alkalmaznia a kormánynak minden olyan anyagra nézve, ami az emberi és állati élelmezéshez használható, olyanokra is, amelyeket addig a nép nem használt (lenmag, kendermag, napraforgó stb.). Valamennyit hihetetlen mértékű üzérkedésre használták fel a legkülönbözőbb tényezők (kereskedők, bankok, termelők). Jellemző erre pl. a burgonya árának az emelkedése: a háború előtt 4-5 K volt 1 mm finom burgonya, félév múlva 14, 1915 tavasza felé 18-20 K, sőt 1916 őszén már 80 K-n is túlment a fővárosban még a rosszabb minőségű burgonya ára is. Eleinte mindezeket nem szabályozta erős rendelkezés; később is ki tudtak bújni a szabályok alól. Óriási arányú lett a disznózsírral, szalonnával való üzérkedés; egyesek (a leghatalmasabb, vezető bankok is) összevásárolták a zsírt és korlátlanul irányították a zsír és a sertéshús árát. A kormány később szabályozta az árakat, korlátolta a szállítás szabadságát, eltiltotta az ország határán túlra postacsomagokban való szállítást, hogy a magunk termelése itthon maradjon. A kormány intézkedéseit – amint egy küldöttségnek 1915 dec. 2-án a miniszterelnök mondta – akadályozta és nehezítette az a körülmény, hogy nemcsak Magyarország, hanem Ausztria lakosságára is kellett gondolnia, mert a háború együttes élet-halálharc a két országra nézve s bármelyiknek a kiéheztetése tönkretetheti a másiknak létérdekeit, másfelől azonban lehetetlen volt egyszerűen az egyenlő mértéket alkalmazni magunkra és Ausztriára nézve, mert a magyar lakosságnak az osztrák lakosságénál sokkal nagyobb része él kizárólag kenyérből és tésztaból.

Az egyre fokozódó takarmány-hiány a háború előtt számba sem vett anyagok általánosabb felhasználására vezetett. Így pl. igyekeztek felhasználni a falomb-hulladékokat is, készítettek szalma- és kukorica-

csutka-lisztet, a különböző olajtartalmú növényi rostokból takarmány-pogácsát. Németországban egész sor takarmánypótlékot gyártó vállalat keletkezett; minden egyes háztartást büntetés terhe alatt kötelezett ott a hatóság arra, hogy a házi és konyhai hulladékokat napról-napra különválogatva takarmányozás céljából összegyűjtsék és az illető Központnak átadják.

Aminek az értékét felismerték, azt élelmes, alkalmi kereskedők ezrei sokszor a maximális árat túlfizetve összevásárolták, a piacról eltüntették és elrejtették vagy külföldre szállították (Bécsbe, Galiciába, Bukovinába). Az oroszok elől hozzánk menekült emberek sok-sok milliót kerestek az itt olcsón összeszedett árukon. A tűrhetetlen üzérkedésnek akarta a kormány útját állani az ú. n. *szállítási igazolvány* rendszerével (1915 márc. 17., 952. M. E. sz.): hatósági engedély nélkül nem szabad kivinni egyik községből sem mezőgazdasági termékeket vagy ilyenekből előállított ipari termékeket. E rendelet kiadását nyomon követte a kijátszása az ország számtalan pontján; a kereskedelem *így* növelte az áruhiányt és a drágaságot, de a – romlottságot (korrupciót) is.

Az élelmiszerekkel való takarékoság a célja a *hústalan* és *zsír-talan* napoknak is: bizonyos napokon marha-, borjú- és sertéshúst sem árusítani, sem egyébként forgalomba hozni nem szabad. Ez a tilalom azonban a magánháztartások húsfogyasztásáia nem terjedt ki.

Németországban a birodalmi kormány a városok hatóságainak egyenesen kötelességévé tette a készletek gyűjtését és gazdasági tevékenységükben támogatni őket. Ott különben mái a háború előtt is igen fontos közigazgatási ág volt a közélelmezés ellátása. Nálunk, még Budapesten is, keveset törődtek ezzel, alig tudtak arról, mily fonásokból látja el a kereskedelem a város lakosságát. A városok vezetői tehát nem tudtak mozdulni sem a kereskedők nélkül, amikor a háborúban készletek beszerzése vált szükségessé. Több helyen készséggel támogatták ugyan a kereskedők és gyárosok a hatóságokat, de csakhamar elszaporodtak mindenfelé a közvetítők, árdragítók és üzérkedők s ezekkel szemben a becsületes nagykereskedelem sem tudott egyebet tenni, mint részt venni a versenyben. Ahol – mint Budapesten – a városi hatóság nagyobb készletet tudott a nehézségek ellenére is felhalmozni, valamennyire és egy időre mégis csak sikerült az elviselhetetlen viszonyok némi mérséklése. Ausztriában az uzsoráskodó, üzérkedő közvetítés sem tudta a kiskereskedelmet annyira hatalmába keríteni, mint nálunk, mert ott hamarabb ráeszmélt a hatóság és a lakosság, hogy a közélelmezést, azaz az élelmiszerek helyes elosztását csak a központi és helyi hatóságok jogkörében lehet biztosítani. Legerélyesebben Németország-, ban valósították meg a kenyér- és húsadagok fejenkénti megállapítását; ott ugyanis belátták, hogy az ár hivatalos megállapítása és a lefoglalás

nem elég, ezért már 1915-ben megcsinálták a gabona- és lisztmonopoliumot. A gabonatermelést és a lisztgyártást ugyan meghagyták a magánosok kezében, de a forgalombahozatalt a hatóságnak tartották fenn.

3. Az ipari termelés a háború kezdetén válságba jutott. Hitelt szerezni nem lehetett, a kész árúk nagy részének nem volt keleté, megszünt az építkezés; a magyarországi kézműi párosok tömege, több száz ezer ember a legsúlyosabb helyzetbe került és ez a munkanélküliség tartott 1915 közepéig. Pedig munka volt rengeteg, de az elosztása nem volt helyes és így 1915-ben (márc. ápr. és május) kereken 2.200,000 K segílyt kellett az ország minden részében a támogatásra szoruló iparosok között kiosztani. Csak 1915 aug.-ban kezdett javulni a helyzet, amikor az Országos Iparegyesület, a vidéki iparkamarák és ipartestületek szervezték a kisiparosokat s ezek csoportosan, közvetve vagy közvetlenül megbízást kaptak hadimunka szállítására. A hadimunkához jutó csoportok által végzett munka értéke három hónap alatt 9.642,000 K-ra ment; a bérek 1915 nov. óta emelkedtek. Az egyéves ipari pangás után részben hadimunka révén, részben az ijedségből felocsúdott lakosság fogyasztásának újból való megindulása következtében megindult az ipari termelés és áruközvetítés az egész országban. Ma már nem az a kérdés: van-e megrendelés, hanem hogy honnan szerezzék be a nagyon nagy arányú megrendeléshez szükséges nyersanyagot és honnan kaphassanak elegendő tanul munkást.

Az egyes iparágakról néhány jellemző adatot közlünk.

A *bányaipar* kezdetben a munkások bevonulása miatt megbénult, de már 1914 telén megindultak az üzemek s egészen új bányákat is kezdtek. A háború előtt előnyösebb volt pl. rezet, alumíniumot stb. külföldről behozni; a háború azonban elzárt ettől bennünket s így szükségessé vált a hazai fonásokat kihasználni. Megfeszített erővel dolgozott és sokat termelt szénbányászatunk az akadályok ellenére is úgy, hogy Ausztria és Magyarország szükségletének $\frac{4}{6}$ -ét belföldi termelésből látta el. Mivel azonban maga Magyarország tetemes mennyiségű fűtőszénen volt kénytelen a háború alatt is behozni, ez ok volt arra, hogy a szén érárt 50-60 %-kal felemeljék.

Iparunk leghatalmasabb csoportja a *mezőgazdasági ipar*. Nagy szerepe van a malomiparnak. A háború első őszén a malmok és kereskedők telt magtáiraikkal megvárták a búza árának felemelkedését s nagy jövedelmet szereztek a háború elején olcsón vett gabonából örölt liszttel. Mikor aztán a gabonaügyet a Haditermény-Rt. vette a kezébe, ez osztotta el az őrleni valót a malmok között. – A cukoriparban is nagy mértékű változást okozott a háború. Nem maradt elég munkás a cukorrépa termelésére; kevesebb lett a termelés, de elmaradt a kivitel

is és így csökkent a cukorgyárak bevétele. Magyarországon 1915-ben 74,100 ha.-ral (43%) volt kisebb a beültetett terület. Volt azonban tetemes cukorkészletünk, mert cukorgyáraink termékeinek $\frac{3}{4}$ részét szokták exportálni, ez a tömeg most itthon maradt; de az üzérkedés itt is áruhiányt és árdrágítást idézett elő. A cukorkartell tetemes haszonra tett szert. – A szeszipar is nagy anyagkészlettel kezdte a háborút; olcsón vett anyagból gyártották a szeszt, de az árak hónapról-hónapra emelkedtek. Később korlátozta a kormány a nyersanyag egy részének felhasználását; a rézkészülékek nagy részét hadi célokra lefoglalta a hadvezetőség. Szóval tetemes nehézségei támadtak a szeszgyártásnak, de azért jó üzleteket csináltak. 1914-ben Magyarországon 57,320 szeszgyár 139.229,000 hl. szeszt gyártott. – Sok nehézséggel küzdött a sörgyártás is, mert az árpa feldolgozását több ízben korlátozni kellett. Ez mindenkor áremelésre szolgált alkalmul. A sörgyárak is roppant nagy nyereséggel dolgoztak. Mindezek az iparágak kartellben, azaz központosítva dolgoztak, a nyersanyagok elosztását több-kevesebb korlátozással magok intézték; a háború második évétől fogva azonban 0 tekintetben a kormánytól és a had vezetőségtől függenek.

A *textilipari* cikkek %-e olyan anyagból készül, t. i. pamutból, amely Amerikából, Brit-Indiából, Egyiptomból kerül hozzánk. Anglia 1915 elején feltétlenül dugárúnak minősítette a pamutot. Természetes, mert ezzel a katonai szükségletek ellátását akarta megátolni. A kormánynak tehát itt is a készletek felkutatására és elosztására kellett gondolnia (Pamut-központ). A háború második évében az ország különböző pontjain hadiműhelyeket állítottak fel; ezekben sok ezer asszony keresi meg szűkes kenyerét katonai ruházati cikkek varrásával. Azt lehet mondani, hogy 1915 dereka óta a textil- és ruházati gyárak, műhelyek, munkások foglalkoztatása tetemesen felülmúlja a háború előtti üzletmenetet. Itt is bekövetkezett azonban a nagy drágítás, amit a készletek fogyása csak részben indokol. E körbe tartoznak a gyapjúkészletek összeírására, a kender- és len-termesztés fokozására, az árak megállapítására vonatkozó rendelkezések (Gyapjú-központ, Lenipari központ). Míg a ruházati cikkek beszerzése a lakosság legnagyobb részének rendkívül súlyos gondjává lett, másfelől felháborítóan jelentkezett a valóságban élők egy aránylag kicsiny részének, az ország lakossága alig $\frac{1}{20}$ részének fényűző öltözködése. Különösen a hadsereg-szállításból, árdrágításból felgazdagodott kereskedők és ügynökök női hozzátartozói hivalkodtak a túlhajtott jói-éléssel és keltettek fel a drágasággal küzdő értelmiség és munkásság körében mélységes visszatetszést.

A *bőripar és borkereskedelem* mindjárt a háború kezdetén roppant nagy mértékű forgalomhoz jutott a hadsereg szükségletei miatt (lábbeli, lőszerszám, szij, hüvely, táska, tok). Itt is ugyanazok a jelenségek

kövezték aztán egymást, amelyet már láttunk (anyagfelhalmozás, elrejtés, drágítás; – Magyar Hadi Bőrközpont-Rt.). A cipő és cipőtalp ára a háború előtti árak négyszerese, hatszorosa (Bpsten a háború előtt 5 korona volt a cipőtalpalás; ma 30 korona); a polgárság és a kisjövedelmű munkásság a háború második felében alig tudja már megfizetni. S mióta Németország is eltiltotta hozzánk a cipő-behozatalt, a polgári lakosság kizsákmányolása határtalan, mert az ország élete »szervezetlen.

A *vas-, fém- és gépipar* a háború minden részletben mélyen érintette, mert a fegyverek, lövedékek, kocsik, mozdonyok, motorok, repülőgépek, táborikonyha-felszerelések stb. stb. céljaira mérhetetlen tömegben volt szükség ez iparágak nyersanyagára, termékeire és munkásaira. Bele kellett nyúlnia az államnak a legnagyobb mértékben a magántulajdonba (fém-rekvirálás, Fémközpont); az e tárgyban kiadott 86 rendelet mind azt hangoztatja, hogy a hadsereg győzelmét és így az állam fennmaradását másként nem lehet biztosítani. A hadfelszerelő ipái munkájának és nyereségének arányait mutatja, hogy valamennyi tölténygyár, ágyúgyár kétszeresére vagy többszörösére emelte amúgy is többszáz milliós alaptőkéjét. Hasonló a sorsa gépgyáraknak, vasgyáraknak, acélgyáraknak stb.; ezek jórésze átalakult hadiszerek gyártására. Nagy nyereséggel dolgozott a *villamossági* és a *faipar* is. Sok megrendelése van a hajógyáraknak. A háború alatt több automobil- és három magyar repülőgép-gyár alakult. – Nagy haszonra tett szert a nagy uzsorával dolgozó *papíripár* is.

A *vegyészeti ipar* gazdasági életünk és a háború folytatása szempontjából egyaránt nagy jelentőségű. Csak egyetlen adatra utalunk; ha pl. nem tudtunk volna a háború előtt és a háború kezdetén elegendő készletet biztosítani gépkenőolajból, akkor gyáraink, vasutaink stb. egy csapásra megállottak volna és a hadiszerek gyártása is lehetetlen lett volna. Nagyon feltűnővé tette a háború, mily fontos az országok termelésére nézve egy-egy ipari nyersanyag lelőhelye (petróleum-forrásaink elvesztése 1914 őszén és visszaszerzése 1915 nyarán; Románia zsarolása a tőle behozott petróleumért stb.). A vegyészeti ipar nyersanyaga terén is felütötte fejét a nyereszkesedés: a növényolajak ára 150 K-ról 600 K-ra emelkedett, a gyertya ára 85 K-ról (100 kg) 5-600 K-ra, a legjobb minőségű szappan ára 60 K-ról 800-1200 K-ra. A minőséget is hihetetlenül megrontották. (A zsiradék, olajok, olajos magvak forgalombahozatala a «Zsiradék- és olajközpont» kezében volt.)

Néhány iparág (téglagyártás, cementgyárak, lakatosok, bádogosok, épületasztalosok, ácsok) üzletmenetét a háború teljesen megbénította. A magánosok nem mertek új építkezést kezdeni; hiányzott az építési anyag és építőmunkás is; az állam a maga építkezéseit nem

folytathatta, a városokat és községeket az építéstől eltiltotta; így az építőipar a háború alatt állandóan pang.

Az egyes vállalatok között számos olyan van, amelyet a háborúban szükségessé vált szállítások állítottak újból talpra.

A háború folyamán sokszor esett szó a hadsereg-szállításokban történő csalásokról, a kincstár megrövidítéséről. A bűnös üzemek megszüntetésére a hadügyminiszter ellenőrző irodát létesített (Zentralevidenz für Armeelieferungen); ugyanilyet alkotott a honvédelmi miniszter is. Ezeket az ellenőrző irodákat épen a tisztességre féltékeny szállítók javasolták, hogy az illetéktelen közvetítést és kijárást megszüntessék. Az országgyűlésen alkotott kivételes törvények is hatékonyan irtják a gyomot; sajnos, nagyon is felburjánzott már, mire a törvény létre jött.

4. Munkaviszonyok. A háború kezdetén a közmunkákat megszüntették, a közvagyonból való minden beruházást megakasztottak, az üres állások betöltését erősen korlátozták; a magánosok is igen óvatossá váltak a beszerzésekben. Ilyen okok idézték elő, hogy iparvállalatok, kereskedők nagyon sok alkalmazottat elbocsájtottak s így hirtelen nagy méretű munkanélküliség támadt. A kormány egyfelől felhívást tett közzé, hogy lehetőén mindennemű munkára elsősorban az illető munkából katonai szolgálatra eltávozott munkás családtagjait alkalmazzák; majd elrendelte, hogy a népfelkelők közül elsősorban a munkanélkülieket vigyék el hadimunkára; megengedte, hogy az összeírt szakmunkások behívásuk előtt más helyre is távozhasanak; a törvény már előbb kimondotta, hogy a gyárosok üzemök fenntartására kötelezhetők (1912: LXVIII. t.-c), a honv. min. pedig részletesen szabályozta az üzem folytatására kötelezett vállalatok munkásainak szolgálati, béres munkaviszonyait. Másik rendelet a hadba vonult kereskedősegédek, ipari és keresk. tisztviselők szolgálati viszonyait szabályozza. Külön intézkedések váltak szükségessé a közérdekű ipari munkák biztosítására. Ennek a módja az volt, hogy a munkásságot katonai felügyelet és rendelkezés alá helyezték mindazokban az iparágakban és minden egyes olyan cég vagy vállalat köiében, amelynek állandó tevékenysége a közérdeket szolgálja.

5. A kereskedelem a háború alatt óriási haszonnal dolgozott s gazdasági szervezetlenségünket mértéktelenül, szinte féktelenül kihasználta. Sok kereskedő megérte a tisztességes haszonnal, de a kereskedők nagy tömegét a fogyasztók kizsákmányolása és az uzsora-haszon jellemzi. Sokan megváltoztatták addigi szakmájukat, tömegesen vásároltak minden elképzelhető árut (a napraforgó-magtól a selyemszövetekig), az ügynökök kézről-kézre adogatták az elraktározott áruk letétjegyzékét s az alkalmi üzerek sokszor néhány óra alatt 10,000-100,000 K-val drágítottak meg egy-egy árut, amíg az a bejegyzett nagykereskedő

vagy valamely bank tulajdonába került. Ezt a mértéktelen üzérkedést elősegítette az is, hogy egyes nagy pénzintézetek nagy összegű áruhitelt nyújtottak egyes üzéreknek és az árúk összeszedésében, valamint annak nyereségéből magok is részt kértek. Így kerestek sokan fáradság és utánjárás nélkül vagyonokat s így rohant felfelé mindenféle szükségleti cikk ára. Ez az üzérkedő belső ellenség korlátlanul garázdálkodott mindaddig, amíg 1915 őszen törvényt nem alkottak arról, hogy 2 évig terjedhető fogház és 20,000 K-ig emelkedhető pénzbüntetés sújtsa azokat az üzéreket, akik hatósági bejegyzés és engedély nélkül halmozzák össze az elsőrendű közszükségleti árukat és élelmet, továbbá akik közszükségleti cikkeket kellő indok nélkül megsemmisítenek vagy rendeltetésőktől eltérő célra használnak. E törvénynek s a kormány rendelkezéseinek teljes sikeréhez azonban a közigazgatás részéről beható ellenőrzés, a közönség részéről pedig nagyobb fegyelmezetség kellene. Az üzérkedések és lelketlen árfelhajtások stb. meggátolására, részben pedig a hadsereg nyersanyag-szükségletének biztosítására létesítette a kormány a már említett *Központ*-okat (Haditermény-Bt., Fém-, Bőr-, Pamut-, Gyapjú-, Len-, Kender-, Csont-, Gyanta-, Kávé-, Cukor-, Korpa-, Burgonya-, Szilva-, Újságpapír-Központ stb.). S megalakult a Központok Központja is. E központok részvénytársasági alapon működnek, de nem közkereseti vállalatok, hanem kötelesek a nyereség nagyobb részét háborús jótékonyági célokra az államkincstárba beszolgáltatni. A központok rendeltetése az volt, hogy az illető anyagot (ipari nyersanyagot, élelmiszert stb.) az egész országban nyilvántartva, annak bizonyos részét katonai célokra biztosítsák, a többit pedig a polgárság ellátása céljából megfelelően osszák szét. Az igazgatóságban mindenik központban résztvesz az illető minisztérium kiküldöttje s az érdekelt szakma gyárosai és nagykereskedői sorából való férfiak. A központok szervezésével az állam saját ellenőrzése alá akarta vonni az egész kereskedelmi életet. A kereskedelmi tevékenységnek emez erős korlátozását a kereskedők természetesen nem nézik jó szemmel, mert az egyéni szabadság korlátozásának látják. Ez igaz; de igaz az is, hogy a háború alatt a szabad kereskedelem a nyereség mértéktelen hajszolásával maga idézte fel a legsúlyosabb bajokat és nehézségeket.

6. Hiteletünk-ben a háború érdekes változásokat idézett elő. A háború előtt az árúk csereforgalmában ritkán fizettek készpénzzel, hanem rendszeren 3-6-9 havi lejáratú váltókkal. A fizetés lassan történt s egész kereskedelmünk hitelen, kölcsönpenzen élt: $\frac{1}{10}$ - $\frac{1}{20}$ rész készpénzzel s 8-9 tizedrész hitellel indultak meg a kereskedések és a befolyó jövedelem nagy részét a különböző törlesztések emésztették fel. Ezért a háború kezdetén a pénzügyi körökben nagy megrázkódást vártak: tömeges bukásokat, fizetéseképtelenségeket. Ezt akarta megelőzni a

moratórium. A várt nagy zavarok nem következtek be, sőt az vált általánossá, hogy a kereskedők a pénzt mindjárt az árú rendelésekor előre küldik be. Tehát nem utólagos fizetéssel (hitelre), hanem készpénzen vásárolnak. Ez annál jellemzőbb, mert hiszen a háború alatt némely cikk ára többszörösére emelkedett, a bevásárláshoz tehát összehasonlíthatatlanul nagyobb tőke szükséges. Ezt az teszi lehetővé, hogy ma a legnagyobb fogyasztó maga az állam és ez készpénzzel fizet, tehát a kereskedő is hamar megkapja a pénzét, amit a háború előtti időről nem lehet elmondani. Ma a kereskedelem nemcsak a régi adósságaitól szabadult meg, hanem a termelővel szemben már hitelező is lehet. A háború alatt általában nagy pénzbőség fejlődött ki. Következménye ez az állam roppant arányú rendelkezéseinek, melyeket készpénzzel fizet. A készpénzfizetéshez újabb-újabb bankjegytömeget kénytelen kibocsájtani, amely bankjegyeket a hadikölcsönök alkalmával fogad vissza az állam és a közös jegybank.

Az állam és az egész magángazdaság készpénzfizetése: a szokottnál nagyobb tömegű papírpénzt tesz szükségessé a forgalomban, ami nem szerencse, nem is egészséges állapot, mert szintén előidézi az árak, a drágaság emelkedését s a pénz vásárlóerejének csökkenését.

A nagy pénzbőségnek s a pénz állandó értékébe vetett hitnek megingása következtében állott elő az a jelenség is, hogy úgy az egyes részvények árfolyama, mint a házak, földek, telkek, művészi tárgyak értéke rohamosan növekszik, mert a meggazdagodott kereskedők, szállítók, termelők, vállalkozók igyekeznek felhalmozódott pénzkészletüket ú. n. reális értékekbe beruházni. Ez a nagy áremelkedés és ingatlan-s értékpapírhajszja sem egészséges állapot; azonban ez rendes kísérője a háborúnak.

Miként térhet majd vissza a háború után az egészségesebb pénz-es hitelélet, arról egyelőre keveset szólhatunk.

7. A gazdasági leszerelés nem lesz könnyű. A háború kezdete óta részint hivatalos irányítás következtében, részint önmagától a háború céljaira rendezkedett be az ipar, mezőgazdaság s így a kereskedelem is. Új irányok és új célok alakultak ki, az egész gazdasági élet a hadviselésnek mintegy kiegészítő részévé vált, első sorban a hadsereg s nem a polgári élet számára termelt és kereskedett. Ma ezt nem nagyon érezzük, mert a fogyasztók és keresők nagy része a harctéren van s így szükségleteiket a háborús termelés elégíti ki, az itthonlevők pedig többféle okból (drágaság, kevesebb kereset, igények csökkentése miatt) sokkal kevesebbet vásárolnak és így a kevesebb kínálat is eleget tesz a keresletnek. Könnyebbé teszi a helyzetet az is, hogy igen-igen sok és sokféle cikket elnékülöz a tömeg. A háború végétől kezdve azonban ez a helyzet természetesen újból megváltozik s nagy feladat lesz a termelés

visszavezetése a háborús érdekek szolgálatából a rendes fogyasztás ki-elégítésére.

Legnagyobb kérdés: a nyersanyag beszerzésének a kérdése lesz, mert 1913-ban alig 900 millió K nyersanyag-kivitellel szemben csaknem két milliárd K-ra ment a monarchia területére behozott nyersanyag értéke. Ezt a behozatalt majd biztosítanunk, illetőleg a behozatal nehézségei miatt a nyersanyagoknak vagy azokat helyettesítő anyagoknak itthoni előállítására kell törekednünk. A mezőgazdasági tudomány és a gazdasági politika olyan növények termelését, a műszaki tudomány olyan új, helyettesítő anyagok előállítását tartozik most előmozdítani, melyekkel a külföldi nyersanyag-behozatal egy része feleslegessé válhatik.

Szintén nagy feladat: a háborúból visszatérő katonáknak munkával való ellátása. A hazatérők igyekeznek majd elfoglalni előbbeni helyöket, de azok nagy részét mások töltik már be, ez sűrűlódásokat okozhat sok esetben. A nők is nehezen fognak elfoglalt munkaköreikből a családi tűzhelyhez visszatérni, amire pedig a háború után még nagyobb szükség lesz. De az eddiginél nagyobb számmal kell munkába állania az ifjúságnak is; hamarabb lépnek ki az iskolából, ezzel leszáll az elméleti képzettség eddigi megkövetelt foka s a gyakorlati munkálkodás veszi át a helyét. E társadalmi rendezkedés a közzgazdasági helyzet szükségképeni velejárója lesz.

Nagy kérdés a termelés irányításának a kérdése is: meg kell-e tartani a háború után is a háborúban kialakult, központosított szervezetet vagy ismét egészen szabadjára kell hagyni a gazdasági életet. E végtelen ellentétek fejtegetése itt nincs helyén, de annyit mondhatunk, hogy ami célszerűnek és hatályosnak bizonyult a háborúban, azt alkalmazni kell a békében is. A termelésnek, a nyersanyagok elosztásának és feldolgozásának erős fegyelmezése elmaradhatatlan, mert a központi hatalmakat a háború tanulságai feltétlenül a készlethalmozás gazdasági politikájára utalják, ebből pedig egyfelől a szükséges cikkek termelésének biztosítása és valószínűen állami raktárakban felhalmozása, másfelől a fogyasztásnak okszerű korlátozása és ezzel az árú forgalmának állandó szabályozása következik. Ez a kényszerűség követeli a megfelelő szervezést a kereskedelmi, a közlekedési politika terén is. Lassanként állapodik majd meg, hogy az államilag szervezett gazdasági rendszerben miként lehet a magángazdaságnak befolyást biztosítani. A fogyasztóknak is szervezkedniök kell.

Megoldásra váró feladatok még: az elpusztult gyárak, ipartelepek, lakóházak, falvak, városok felépítése; erdők ültetése, vizek szabályozása; a valuta helyreállítása és biztosítása, az államadóságok és állami kiadások fedezésére új jövedelemforrások nyitása. Eoppant nagy

feladatok. Remélhető, hogy hazánk mezőgazdasági és ipari termelése, amely eléri a 8 milliárd K értéket, elbírja a világháborúból reá háramló nagy terheket is (ez a háborús teher maga is 12-16 milliárd K, illetőleg ennek kamata és évi törlesztési részlete).

8. Amint e terhekre gondolunk, kérdeznünk kell azt is: kik lesznek ennek hordozói? Kétségtelenül valamennyien, akik életben maradnak s az utánuk következő nemzedékek. Ez a kérdés azonban rá irányítja a figyelmet a háborúnak arra a gazdasági hatására, hogy a vagyon és a jövedelem megoszlásában lényeges eltolódás történt – s egészen új vagyonok keletkeztek. Általában megállapítható, hogy a háború alatt mindenki vagyonosabbá lett, akinek már azelőtt is volt vagyona, (kivált árúkészlete vagy földbirtoka). Megszoktuk ugyanis, hogy a pénzt tekintjük vagyonnak és minden dolognak akkora értéket tulajdonítunk, amennyi pénz lehet érte kapni; a háború alatt pedig lassanként mindennek az ára felemelkedett, legújabbán már az ingatlanok is, mivel a pénz értékének a csökkenése (devalváció) miatt a tőkések vásárolják a házat, telket, földet. A föld értékének emelkedését a nagy pénzbőségén kívül az is okozta, hogy termékeinek még sokáig magas lesz az ára. A házak meg azért drágulnak, mert az építés költsége is magas lesz igen sok ideig.

Az értékemelkedés magában még nem vagyonszaporulat, ha mindenik cikknek az ára egyenlő arányban emelkedik. Hiába érne pl. az én 100 drb sertésem ma hatszor annyit, mint a háború előtt, ha mai árából csak ugyanannyi kenyeret, tejet, ruhát, földet vehetnék. Vagyonszaporulat azáltal keletkezett, hogy az egyes cikkek értéke sokkal nagyobb arányokban emelkedett, mint a másiké. Nevezetes oka a vagyonsodásnak az is, hogy a követelések és tartozások pénzösszege a háború alatt nem változott: aki pl. a háború előtt kb. annyival tartozott, amennyi a vagyonát tevő tárgyaknak (árú, ház, föld) akkori értéke volt, az ma ezeket a tárgyakat pénzzé téve, nemcsak tartozását fizetheti vissza, hanem megtízszerezte, sőt megötvenszerezte a vagyonát. Ez a vagyongyarapodásnak csak egyik módja volt. Ezen kívül számos egyéb lehetőség is volt erre. Első sorban a hadi kincstártól kapott megbízások (hadseregszállítások); a hadsereg részére szükséges árúkat hihetetlenül nagy tömegben kellett szállítani s ezen óriási vagyonszaporulatot kerestek az ilyennel megbízott birtokosok, gyárosok, kereskedők, iparosok (élelmi, ruházati, közlekedési stb. cikkek termelői, készítői, szállítói), de közvetve ezeknek ügynökei, felhajtói, megbízottai, kupecei is sok ezren. Azután hatalmasan megvagyonosodnak a polgári lakosság élelmi, ruházati, háztartási szükségletei cikkeinek csak kis részben indokolt megdrágítása következtében nemcsak a birtokosok, bérlők, gyárosok, kereskedők, hanem mindenféle üzerek, kupecsek, kofák

s a szappan, dió, méz, mák, olajmagvú növények, hagyma, burgonya, zöldség, gyufa, gyertya stb. stb. spekulánsai, mindenféle pótlószerek (szurrogátumok) gyártói; a sokféle élelmiszer, szappan stb. hamisítói; némely találmány szerzői; nagy üzletek szervezői, egy-egy ügyes ötlet megvalósítói és sokan másféle foglalkozásúak is. A munkát is jobban fizették gyárakban, falvakban.

Az egész nemzetnek ismernie kell ezeket a gazdasági tényeket, mert ezeknek Magyarország gazdasági és társadalmi életében ma még alig átlátható (jó ós kedvezőtlen) következményei lesznek. Új, nagy vagyonú osztályok alakúinak; új társadalmi elhelyezkedés megy végbe, amiről tudomást kell vennünk mindnyájunknak. Annyival inkább, mert másfelől a háború hihetetlen értékű vagyonokat pusztított el és mérhetetlen nyomorúságot, szenvedést, anyagi és erkölcsi züllést, boldogtalanságot is hozott számtalan családra, katonáskodók és itthonmaradtak családjaira, nagyon különböző okokból.

Irodalom. Az itt tárgyalt, jórészt csak érintett kérdéseknek nagy irodalma van, amelynek felsorolása helyett néhány utalásra szorítokozunk. A világ-gazdasági kérdésekre nézve v. ö.: *Rácz Gyula*: Küzdelem a világkereskedelem uralmáért, Huszadik Század, 1901 júl., szept., okt. és dec, u. ö.: A német világhatalmi politika gazdasági alapjai. Új Élet. 1914. 11 – 12. sz.; *Naumann*: Középeurópa (magyarra ford. Kircz Andorné, 1916); a statisztikai adatokra nézve 1. a Németbirodalom stat. évkönyvét 1913-ra s a Statesman's Yearbook, 1914. évf., a középeurópai kérdésre nézve a Társadalomtudományi Társaságban tartott vita anyagát, Huszadik Század, 1916. 6-7. sz.; több kérdésre nézve a Magyar Mezőgazda, Városi Szemle, Közgazdasági Szemle, Magyar Ipar, Magyar Gyáripar stb. háborús évfolyamait; *Farkas Geyza*: Háborús mezőgazd. szemle, Húsz. Sz. 1915. 10. sz.; *Czettel Jenő*: A magyar mezőgazdaság a háború alatt. Budapesti Szemle 1915. 5. sz.; a kormány rendeleteit közli és ismerteti dr. *Székely Artúr*: Háborús gazdasági törvények és rendeletek. I-III. kötet. Budapest, a Vámpolitikai Központ kiadványa; bőséges anyag található a napilapok közgazdasági rovataiban s cikkeiben is. Továbbá: *Hantos E.*: A monarchia pénzügyi készülsége, mozgósítása és hadviselése. Bpest, 1914. Grill; u. ö.: A világháború gazdasági és pénzügyi hatásai. Bpest, 1915. Benkő; *Katona B.*: Gazdasági érdekeink és a háború. Bpest, 1914.; Az ipar háborús bajai és kívánásai. Az Orsz. Iparegyesület jelentése az egyes iparágaknak a hadiállapot következtében beállott nehézségeiről. Bpest, 1914.; *Federn W.*: Krieg und Nahrung, Jb. der Gesellsch. Österr. Volkswirte. Wien, 1915. Manz; *Joachim J.*: Österreichs Volksnahrung im Kriege, u. o.; *Gross P.*: Über den Wert unseres Geldes nach dem Kriege, u. o.; *Mayr G.*: Volkswirtschaft, Weltwirtschaft, Kriegswirtschaft. Berlin u. Leipzig, 1915. Rotschild; *Zedlitz u. Neukirch Frh. v.*: Die Reichs- und Staatsfinanzen während des Krieges und nach dem Kriege. Leipzig, 1914. Hirzel; *Beisser J.*: England und wir. Finanzielle und wirtschaftliche Kriegswirkungen in England und Deutschland, u. o. stb.

Rácz Gyula.

VI-VII. KÖZMŰVELŐDÉS. TÁRSADALOM.

Közművelődés.

1. A háború és a közművelődés viszonya iránt érdeklődve, jöjjünk mindenekelőtt tisztába a közműveltség és a közművelődés fogalmával. A közműveltség állapotot jelent, a közművelődés pedig folyamatot. A *közműveltségen* értünk mindent, ami valamely emberi közösség műveltségére tartozik, tehát az emberek értelmi, erkölcsi és testi javait, képességeit és készségeit; azt a fejlettséget, amely az illető közösség életének sokféle jelenségeiben nyilatkozik, a vallástól kezdve a föld megmunkálásáig. Milyen magas fokra jutott már el valamely közösség mindezekben, az szabja meg haladását a további békés fejlődésben s az dönti el sorsát sok tekintetben a fejlődés irányának a mostanihoz hasonló, erőszakos megváltozása idején is. A közműveltség ugyanis nem végleges, nem is tartós állapot, mert a *közművelődés* szakadatlan folyamat. Béke idején ez a folyamat a mind nagyobb közműveltség megszerzésére vezet; a képességek, készségek, javak fejlesztése, nemesítése, terjesztése, célirányos alkalmazása a feladata. Bizonyos, hogy a háborúnak mindenre és mindenkire kiterjedő hatása ezt a folyamatot is érintette s hogy az a hatás ezután mindig megérzik. A művelődéstörténetnek nagy feladata, hogy kutassa és megvilágítsa az emberiség és az egyes nemzetek eddigi közműveltségének és a közművelődés ezutáni irányának a háborúval való kapcsolatát; e kutatás eredményei a jövő nemzedékek életének tudatosságát nagyon fokozni fogják. Azonban érdeklődnünk kell e kérdések iránt már most is és pedig nemcsak a szaktudósnak, hanem minden művelt embernek, mert csak akkor lehet igazi hasznunk a mai kor közművelődési megismeréséből, ha nem halogatjuk a tanulságok felhasználását és ha erre mindnyájan képesek és készek vagyunk.

Kétségtelen ugyanis, hogy a nemzetek értékét nem a tömeg, hanem a szellemi fejlettség dönti el. A műveltségnek tehát tetemes része van abban, mennyire tud valamely nemzet a többiek között megállni, mennyire tudja a benne rejlő erőt kifejteni és érvényesíteni. S kétségtelen az is, hogy a nemzet fejlettségét nem pusztán egyik vagy

másik téren kell néznünk, mert a szellemi és anyagi élet mindenik területe elválaszthatatlanul érintkezik egymással, mindenkinek a fejlettsége ok és okozat egyaránt. Most a háborúban tisztán látszik, hogy erősebb az az állam, amelyben általánosabb a nép műveltsége, nagyobb a szaktudományok fejlettsége, amelynek több az iskolája és a gyára, tanultabbak mindenik téren a munkásai és így jobban értik a magok teendőit, nagyobb mértékű a nemzet helyzetének és életfeladatainak az ismerete a polgárok mindenik rétegében. Ha ebből tanulságot akarunk levonni, akkor azt kell megállapítanunk, hogy természetesen mindenik nemzetnek a maga erőinek legteljesebb kifejtésére kell törekednie, el kell érnie mindazt, amiben szövetségesei és ellenfelei most túlszárnyalják s fokoznia kell azt is, amiben eddig is elérte a kellő eredményeket. Ahhoz, hogy valamely nemzetben ilyen törekvés fejlődhessék ki, az kell, hogy lehetőén mindenki meglássa ezeket a tanulságokat. Ennek meg az a természetes feltétele, hogy akiknek a művelődés terjesztése a hivatása, azok ezt célul lássák magok előtt és arra igyekezzenek a nemzet tagjait elvezetni. Sőt még tovább megyünk: nemcsak a tanítóknak és tanároknak, hanem mindazoknak, akik az emberek nagyobb tömegével érintkeznek, szükséges ismerniök a közművelődés mostani irányát, a háborúnak ezt a hatását, mert enélkül idegen lenne számokra a közlélek.

Hazánkban a háború előtt minden körben fokozódott a művelődés vágya és sokféle irányban igyekezett számos testület a műveltség terjesztésére, Amint a háború kitört, eleinte mintha megakadt volna ez az egész munka, feleslegesnek tetszettek vagy eszünkbe sem jutottak a művelődés eszközei. Pedig a művelődés akkor is folyt, csak hirtelen más lett az iránya. S amikor lassanként az egész emberiség feleszmélt a háborús kábulatból, ezt az új irányt tisztán meg is lehetett állapítani. Eöviden úgy jellemezhetjük a művelődés mai irányát, hogy az teljesen a háború hatása alatt áll, vagyis a nemzeti életnek a háborús vonatkozásai iránt érdeklődünk, ezeken gondolkodunk, öntudatlanul is ezek uralkodnak lelkünkben, cselekvésünket ezek szabják meg. Mindenkiel történik olyasmi, ami ebbe az irányba vezet, ami a lelkében nyomot hagy. Ezek a hatások sokfélék. Erejüket nézve lehetnek egytetemesek vagy korlátolt körűek, ideiglenesek vagy tartósak, közvetlenek és közvetettek. Tartalmilag is nagyon különbözők. A harctéren levők és az itthonmaradottak, a katonaság és a polgárság, a fogságban levők és a rokkantak más-más élményeken mennek át, más hatások érik a főváros és a vidék, a városok és falvak lakosságát; az ország közepén s a veszélyeztetett vagy éppen feldúlt részeken ugyancsak különbözik a háborús élet; az is sokat számít, ki milyen foglalkozást folytat, a társadalom melyik részébe tartozik; s természetesen másként fogadják mind ezeket a hatásokat a felnőttek, másként az ifjúság. Csak annyi bizonyos,

hogy senki sem vonhatja ki magát alólok, sem értelmi és erkölcsi (szellemi), sem testi tekintetben.

Ezek szerint a háború és a közművelődés viszonyának a kérdése ugyancsak hatalmas területet fog át; ennek a következőkben csak egyes fontosabb részeit vesszük szemügyre. Nem feladatunk most részletesen és minden vonatkozásában rámutatni arra, ami van és ami nincs. De a következők is megsejtetnek annyit, hogy valamely nemzet hiányainak, fogyatékosságainak, de egyúttal képességeinek, rátermetségének gondozása feltétlenül szükséges a jobb és szebb jövő érdekében. E munka némely részletére figyelmeztetnek a most említendő tapasztalatok.

2. Sokszor említették már eddig is a háborúnak a vallásos és a nemzeti érzésre való hatását.

A vallásos érzés fellendülése nyomon követte a háború kitörését és az egész világot diadalmasan bejárta. Jellemző erre nézve a német evang. misszióknak az az adata, hogy a háború alatt csupán a bibliatársaságok útján 1914-ben 2% millió, 1915-ben 3% millió, tehát összesen 6 milliónál több biblia és szentírásbeli rész kelt el. A magyar tábori lelkészek is nagy érdeklődést tapasztaltak a vallásos iratok iránt. Azzal, hogy a vallás hirdetői a haza és a háború szolgálatába szegődtek, lelkesítettek, vigasztaltak, a vallás mindenütt bizonyos nemzeti jelleget öltött és mély visszhangot keltett a népeknek legszélesebb rétegeiben. Ezt a vallásos felbuzdulást természetesen mindegyik egyház igyekezett felhasználni. Csak utalunk az egyházfők háborús beszédeire, a tábori lelkészek tevékenységére, vallásos könyvek, röpiratok, imák kiadására. Ezekkel mindenik egyház lehetőleg ellátta a harcoló katonákat s az itthonmaradt lakosságot. Mindez kétségtelenül a háború utáni időkre is ki fog hatni s remélhetőleg az igazi vallásos lélek erősödését eredményezi, elmossa a felekezeti féltékenységet és a haza szeretetében egybeforrott, nemzeti lélek kialakulását segíti elő. (V. ö. valamennyi egyházi lap cikkeit 1914 aug. óta; e lapokból lehet tájékozódni az ily tárgyú önálló művekről; Néptanítók Lapja, 1914. 52. sz.: A vallás a háborúban stb.)

A nemzeti közműveltség legfontosabb tényezője a nemzeti érzés, nemzeti tudatosság. Ennek ereje és tisztasága a műveltségnek legfőbb fokmérője. Általános az a meggyőződés, hogy a nemzeti érzés nagyon megizmosodva fog kikerülni ebből a világtusából. De nem csak gyarapszik, hanem egyúttal tisztul is és mentes lesz minden egyoldalúságtól, szűkkörű nemzeti elzárkózástól. Ez egyik legfőbb hatása annak, hogy most sok nemzettel kerültünk érintkezésbe és összeütközésbe. Nemcsak hazánk és Ausztria különböző nemzetiségei egymással, hanem hadseregünk egyes részei a németekkel, bolgárokkal, törökökkel s a harcok közben és a foglyok útján számos más néppel is közvetlen összeköttetésbe jutottak, ennek következtében a legegyszerűbb ember látóköre is

kitágult. A látókörnek ez a nemzetközi kiszélesedése azt idézi elő, hogy az eddiginél jobban megismerjük és méltányoljuk barátainkat (szövetségeinket) és ellenségeinket. A nemzeti érzés tisztultságának, általában a lelki műveltségnek a jele, hogy miként bánnak az egyes országokban az ellenséges államok polgáraival. Mély, bár fájdalmas örömmel jegyezhetjük meg, hogy ebben a tekintetben a magyar nemzet közműveltségét valamennyi nép között a legelső hely illeti meg s hogy ezt barát és ellenség egyaránt kénytelen lesz elismerni. A magyar embernek ezt a becsületességét, a magyar népnek ezt a jóságát az ellenséges sajtó is több ízben kiemelte. Tudjuk ugyan, hogy ezzel az erőnnel nálunk sem mindenki dicsekedhetik, de annál szükségesebb hangoztatnunk, hogy a távolabbi jövő érdekében mekkora fontossága van annak, hogy az idegen állampolgárokkal és hadifoglyokkal emberségesen bánjunk. A nemzet méltósága kívánja ezt s későbbi szégyenkezéstől óvjuk meg magunkat, ha vigyázunk, hogy a háború okozta jogos nemzeti felbuzdulás, bántalmakon érzett méltatlankodás és keserűség nemzeti elfogultsággá, gyűlölködéssé ne fajuljon. Csak természetes, hogy ennek a háborúnak erős és folyton ismétlődő hatásai még erkölcsi ítélőképességünket is megtámadták, megtévesztették. Ennek következményeként, még pedig nem csupán a hadviselő felek, hanem világszerte a «semleges» népek körében is, bizonyos egyéni felfogással (szubjektívizmussal) találkozunk, mely vajmi könnyen elfogultsággá és gyűlölséggé fajul és ráfogásokban, vádakban, sőt hazugságokban nyilatkozik. Ez már csak azért is veszedelmes, mert ha valóságnak hiszünk olyat is, ami nem az, hamis alapon állunk s jövőnket sem láthatjuk helyesen. Minden művelt embernek azon kell lennie, hogy az ifjúságot és az egész népet ezentúl is megóvjá ettől a méletytől és méregtől. A háborúnak ez a terméke remélhetően lepattan a szintiszta magyar lélekről és ennek békülékenységre hajló természetét a jövőben sem lesz képes megrontani.

Ez eleve megnyugtathat abban a tekintetben, hogy a művelt népeknek a háború után majd lassan-lassan ismét meginduló közös munkássága nálunk megértésre fog találni. Ennek az ú. n. «nemzetközi kultúrának» jövő eshetőségeiről sokszor volt szó a háború két esztendeje alatt. E korszak egyik legfőbb közművelődési hatását sokan abban látták, hogy a háború előtti években szépen fejledező nemzetközi együttműködésnek örökre vége s legfeljebb csak a most szövetséges felek között marad meg. Különösen mai ellenségeink táborában hangzottak el nagyobbára ilyen vélemények. Mégis bizonyosra vehetjük, hogy nyugodtabb időben felülkerekedik majd a higgadság, az elfogulatlanság és a föld népeit egymással szemben ismét az a kölcsönös méltányosság és igazságosság tölti el, amely nélkül az emberiségnek békés fejlődése, haladása el sem képzelhető. Ennek főleg ott van kiváló fontossága,

ahol – mint nálunk – egy állam keretében különböző nemzetiségek élnek-halnak.

3. Nagyon megélenkült az érdeklődés minden olyan kérdés iránt, amely az ország sorsával, a háborúval, a katonaság tevékenységével van kapcsolatban. Kielégítették és irányították ezt az érdeklődést egyes közművelődési egyesületek. Ezeknek a nemzeti műveltség általánossá tétele és ezzel előbbrevitele, a nemzeti érzés ápolása nagyon fontos kötelessége. A háborúban ezek munkája kissé megbénult, megapadtak az előadók és hallgatók. Másrészt azonban, amint a közérdeklődés tárgyai tisztázódtak, felette üdvös felvilágosító és oktató munkát végzett minden testület, amely közönségének a figyelmét le tudta kötni. Az ország különböző pontjain a szorosabb értelemben vett közművelődési egyesületeken kívül más egyesületek, kaszinók, intézetek és intézmények is rendeztek t adományos vagy népszerű háborús előadásokat, kiadványokat. Ezek általában tájékozást nyújtottak háborús kérdésekről vagy pedig az emberi tevékenységnek egy-egy ágát világították meg a háború szempontjából. Az érdeklődés felkeltésével és kielégítésével sok-sok ezer honpolgár látókörét szélesítették ki és művelődését mozdították elő. Legszélesebb körben teljesíti ezt a feladatot s nagy haszonnal forgatható az Országos Közművelődési Tanács kiadásában megjelenő *Vasárnapi Könyv*. Ennek tartalmas füzetei a háborúnak szinte valamennyi vonatkozását felölelik, a tanítónak könnyen hozzáférhető forrásul, az ifjúságnak pedig olcsón beszerezhető olvasmányai kínálóznak. Budapesten az Erzsébet-Népakadémia, Szabad Lyceum és az Országos Közegészségügyi Egyesület közösen tartott nagyon sok hallgatónak közegészségügyi, történelmi, közgazdasági tárgyú háborús előadásokat; ezeket «Infer arma» címen összegyűjtve is kiadták. (Ilyenfajta kiadvány még pl.: «*Szóval s tollal a hazáért*». A miskolci Szabad Egyetem háborús előadásai 1916. 244 lap, ára 4 K. «*A háború és a jövő*». Az Ált. Közjótékonyági Egyesület kiadványa. 1915. 6 K.) Az egyetemek és főiskolák tanárai saját szaktudományok álláspontjáról világították meg az egész nemzetet foglalkoztató nagy kérdéseket. A szakegyesületek a magok körében felmerülő új feladatokat vitatták meg és ismertették folyóirataikban az illető életpálya munkásaival, így elő is készülve a háború folyamán és a háború után következő tennivalókra.

A közműveltség új elemeinek terjesztői az előadásokon és kiadványokon kívül a kiállítások is, amelyek közvetlenül szemléltetik a háború hatását és előtárják bizonyos körben az új tudnivalókat. Ilyen kiállítás volt külföldön sok; nálunk a nép- és hadegészségügyi kiállítás (Budapesten 1915 ápr.-jún.), a sajtóhadiszálláson levő művészek képképzőművészeti kiállítása (1915.), háborús gyermekrajzok (az Iparművészeti Múzeumban és vidéken is), a székesfehérvárosi iskoláinak háborús kiállítása (1915;

1. Népt. Lapja 1916:1. sz.), továbbá háborús gyermektanulmányi kiállítás Esztergomban (1916 jún.) stb. Mindezeket sok ember látogatta. A jövőre nézve nagy jelentőségűek a könyvtárakban, múzeumokban szervezett háborús gyűjtemények (a Nemzeti Múzeumban, Erdélyi Nemzeti Múzeumban, egyetemi könyvtárakban, a Fővárosi Könyvtárban stb.) ezek magokban egyesítik a kortörténet írott és nyomtatott emlékeit s nevezetes segédeszközei lesznek a későbbi történetírásnak. Ilyen gyűjtemények egyes kisebb községekben is vannak; ezek annak a községnek mostani életét örökítik meg.

Több tekintetben változáson ment át a közműveltség legáltalánosabb, legnépszerűbb és legolcsóbb terjesztője: a napisajtó. Ez az emberek legnagyobb részének csaknem egyedüli szellemi tápláléka; azt lehet mondani, hogy az egész nép gondolkodásának és erkölcsi felfogásának irányítója békeidőben. Az a háborúban is. A háborús viszonyok miatt a sajtó működése bizonyos korlátok közé szorult (cenzúra), terjedelme is megapadt, időnként tetemesen. – Eleinte jóformán kizárólag háborús híreket adtak a lapok s legnagyobb részben ezek foglalják el a hasábjait ma is. A napisajtónak ez a természetes elháborúsodása egyúttal komolyodás. Nincs hely, sem kedv a léhaságokra; minden rovatban a háborúval kapcsolatos a legtöbb részlet. S minthogy a tárgy közössége mellett jórészt a szöveg, a felfogás és az irány is meg-egyeznek, elmondhatjuk, hogy ma a közönség általában egyöntetűbben gondolkodik ezekről a dolgokról, mint azokról a különböző tárgyakról, amelyek a lapokat béke idején töltötték meg.

Az újságok ma egyöntetűben ítélik meg a közélet jelenségeit is, a pártpolitikai nézetkülönbségek nem szűntek meg, de a szokottnál jóval kevésbé jelentkeznek. Ennek is kedvező hatását várhatjuk. A réginél nagyobb helyet foglalnak el lapjainkban és ezáltal a közönség érdeklődésében a külpolitikai események, távolibb országok állásfoglalásának reánk való hatása. Az ily tárgyú cikkek mélyen hatnak az egyetlen nagy néphadseregben egybeforrt polgárság és katonaság politikai nevelésére és azt kétségkívül hatalmasan előbbre viszik. A földrajzi ismeretek kiszélesítése és a háborús fogalmak bővülése mellett joggal számíthatunk a külpolitikai érdeklődés hatalmas fellendülésére, a politikai tudásnak biztosabb alapokra való helyezésére és ennek következtében a belpolitikai élet mélyülésére. Több helyen e cél érdekében az iskolában is időt szakítottak a napilapok olvasására (1. Népt. Lapja 1915:38. sz., Tanár-egyl. Közl. 1916:5-6. sz.).

A napisajtóhoz hasonlóan érzi a háború alakító hatását az egész irodalom. A *szépirodalom* újabb termékei jórészt a háborús életből veszik a tárgyaikat (1. a szépirodalmi lapok cikkeit, a napilapok tárcáit, az újabb köteteket) s előre láthatóan ez adja meg az irányt a most követ-

kező idők regényirodalmának. A költők verseiben ez a korszak tükröződik (sok kötet jelent már meg; gyűjtemények is: Szabolcska M.: Háborús versek, Budapest, 1915, Singer és Wolfner; Gyulai Á.: Háborús antológia, Bpest, 1916., Élet.) s háborús hangulat uralkodik a *népköltészetben* is. A katonák ajkán a mozgósítás napjától kezdve itthon és a harctereken ezer meg ezer új nóta és dallam támadt. Igaz, hogy a fővárosból kiinduló kabarédalok és hasonlók rendkívüli mértékben elterjedtek s ez a magyar népköltészet tisztasága szempontjából nem Örvendetes, másfelől azonban a föld népe is hat a műköltészetre. Ezeket a katonadalokat és nótákat buzgón gyűjtik s értéköket elismeri és méltatja az osztrák közoktatásügyi «Verordnungsblatt» háborús mellékletének egyik cikke is (1916; 1. még Magyar Paedagogia 1916:241. L). A *tudományos irodalom* legnagyobb része a most felmerült kérdésekkel foglalkozik. Nemcsak az orvosok, politikusok, történet- és közgazdasági írók, de a mérnökök, statisztikusok, pedagógusok, filozófusok és a többi is (1. minderre nézve az illető szakfolyóiratokat), mert ez a korszak rendkívüli erővel bizonyítja a tudománynak a nemzeti étellel való kapcsolatát. Reméljük, hogy most ez a belátás népünk nagy tömegében is gyarapodik s ezzel megnő a tudományos munka méltánylása is.

4. A háború közművelődési hatását nézve, nagy figyelmet érdemel a harctéren levő katonák szellemi élete. Ezt a háború folyamán aránylag sok ideig korántsem töltötte ki a harctéri elfoglaltság.

Katonáink értelmesebb része a napilapokkal sem érte meg, hanem irodalmi és tudományos szakfolyóiratokat és könyveket is sürgett. Akadt olyan tudós, író, tanár, aki közvetlenül a harcfront mögött, sőt a lövészárokból folytatta tudományos és irodalmi működését és onnan küldte be cikkeit, tanulmányait. Szükségét érezték annak, hogy a halálos küzdelem korszakában is dolgozzanak az élet számára. Mindenik országban, így hazánkban is megállapították, hogy az olvasás szüksége és a könyvek utáni vágy a háború alatt megnőtt és a szellemi tevékenység sem csappant meg azokban, akiknek erre tehetségük és alkalmuk volt. Sőt megnövekedett és kifejlődött olyan emberekben is, akikben eddig kevésbé vagy éppen nem tapasztalhattuk.

A német könyvkiadók központja ez év márc. haváig 1 milliónál több könyvet küldött a harctérre (érték 580.000 márka, súly 1640 métermázsza.) Külön gondoskodtak a Belgiumban levő katonák szellemi szükségletéről. Néhon külön olvasótermeket létesítettek változatos olvasnivalókkal (könyv, folyóirat). Hogy ebből a gondoskodásból a közönség is kivehesse a részét, Németországban máj. 28-tól jún. 3 ig úgynevezett birodalmi könyveshetet (Reichsbuchwoche) rendeztek «Bücher ins Feld!» jelszóval. A könyvekkel megrakott kocsikat «Kulturkanonen» elnevezéssel illették. Nálunk a «Könyvet a harctérre!» jelszó alatt az Orsz. Hadsegélyző

Bizottság és a Vörös-Kereszt-Egylet együttesen buzgólkodik ebben az irányban. Az osztrák párhuzamos mozgalom vezetőivel egyetértve, a mi szervezetünk az V. és VII. hadsereget látja el olvasmányokkal. A többi hadseregről az osztrákok gondoskodnak és a szükséghez képest kölcsönösen kisegítjük egymást olyan nyelvű könyvtárakkal, amilyenekre éppen szükség van. A hadseregfőparancsnoksággal történt megállapodás szerint központi tábori könyvtárakat állítottak fel a szállásmesteri állomásokon, ahol a különféle típusú csapat könyvtárakat Kezelik, cserélgetik és a hiányokat pótolják. Ügyelnek arra, hogy csak értékes könyv jusson ezen az úton a katonák kezébe. Ezt bizonyítja ez az adat: az országos gyűjtés 1916 júl. 31-ig 110.650 könyvet és 306.455 folyóiratot és füzetet eredményezett, de ebből az anyagból csak 45.580 kötetet és 106.200 füzetet találtak arra alkalmasnak, hogy a lövészárkokba jusson. (1. Herczeg F. nyilatkozatát, Az Újság 1936 júl. 30.) Egyik hadsereg szállásmestere a magyar tábori könyvtárak működéséről azt jelentette, hogy a könyvtárak igen népszerűek lettek a csapatok körében, kitűnő hatással vannak a legénység kedvére; olvasni nem tudó katonák írástudó bajtársaikkal szoktak maguknak felolvasatni. El lehet gondolni, mennyi új gondolat, mily sokféle új ismeret keletkezik ezen az úton s mily jótékony hatása lehet ennek jövő életünkre. Azért is fontos, hogy a könyveket ne válogatás nélkül olvassuk és terjesszük, mert a silány üzleti élelmeskedés háborús szennyirodalmat is teremtett.

A mai hadviselésben gyakran előforduló «állóharc» közepette a művelődési ösztön a pusztá olvasásnál még erősebb, másféle kielégítést is keres. Itt daloskörbe csoportosulnak a katonák, ott sportversenyeket rendeznek. Néhol valóságos lövészárkokiskolák támadtak: a tűzben egybeforrt vérek kölcsönösen buzgólkodtak egymás műveltségének kiegészítésében. Erről többször értesítették harctéren lévő tanítók a tanügyi lapokat (ka Népt. Lapja sok számában, pl. 1916: 2., 5., 23. sz.; 1915: 37. sz. a németekről stb.; v. ö . Népművelés 1916 máj.). S ugyanez a munka rendszeresen folyt számos üdülőtelepen a parancsnokok megértő jóakarásával, egy-egy tanító vagy tanár buzgóságából. Legtöbbször írni-olvasni tanultak a katonák, sokszor idős emberek is (1. Népt. Lapja, pl. 1915: 35., 51. sz.). Az Orsz. Közműv. Tanács minden katona-analfabéta tanfolyamot támogatót; magának a Tanácsnak 1915 dec.-ben 42 ilyen tanfolyama volt. A fővárosban és a vidéken különféle testületek igen látogatott olvasósobákat nyitottak katonák részére. A kolozsvári egyetem tanárai az egyetem aulájában tartottak népszerű előadásokat az ottani kórházak lábbadozóinak. A fővárosban a Vöröskereszt-Egyletnek külön megbízottjai gondoskodtak a sebesültek oktatásáról.

5. A közművelődési munkának egészen külön ága alakult ki: a rokkantak tanításáról való gondoskodás. Mindenik pályán nagyon

megapad a munkabíró emberek száma; legalább korlátolt mértékben dologra képessé tenni a megmenthetőket: valóban nemcsak emberi jócselekedet, hanem nemzeti kötelesség is. Ezt a M. kir. Rokkantügyi Hivatal szervezte. Erről az intézményről e helyen csak annyit, ami magával az oktatással kapcsolatos (egyebekre nézve l. a következő fejezetet). A rokkantak társadalmi helyzete, régebbi foglalkozása és hajlamai szerint, valamint tanultságukhoz mérten különböző irányú és fokú tanítás folyik több, ily célú intézetben; az Orsz. Népoktató Egyesület, valamint a gyógypedagógiai, elemi isk., polgárisk. tanítók és tanárok közreműködésével. A megrokkant tényleges tiszteknek meg az előbbi munkájuk folytatására képtelenné vált nem tényleges tiszteknek a közokt. miniszter az egyetem épületében néhány napos tanfolyamot nyitott (1916 nov.); ezen egyetemi tanárok és mindenik pálya kiváló képviselői tájékoztatták őket a közigazgatási, ipari, kereskedelmi, pénzügyi, jogi, orvosi, mérnöki szakmák, a vasúti, hajózási és gazdasági pályák minden előfeltételéről, hogy ezek alapján döntse el mindegyik, melyik a neki, azaz képzettségének, hajlamainak, testi állapotának legmegfelelőbb foglalkozás. Az új pályaválasztás akadályait a kormány azzal csökkentette, hogy a 9000/1915. ein. sz. v. és közokt. min. rendelet az egyetemre, műegyetemre s mindenik főiskolára, mindenik karra vagy szakosztályba való beiratkozást megengedte azoknak a rokkant tiszteknek is, akiknek nincs érettségi bizonyítványuk. A Bokkantügyi Hivatal számos tanfolyamot nyitott különféle ipari irányban; e tanfolyamok közül valamelyiket végezve, lehetnek a rokkantak építőipari irodai alkalmazottak (tisztviselők), gépészeti és elektrotechnikai tisztviselők, vegyiipari irodai alkalmazottak (tisztviselők), szövőipari tisztviselők, építőiparos- (kőműves, kőfaragó és ács) munkavezetők; vannak különböző mester-tanfolyamok s 12-féle ipari tanfolyam.* A mezőgazdasági irányban a *fözsonyvármegyei gazdasági egyesület* indított 1916 jan.-ban országos mozgalmat, hogy a városokban a lábba-dozó osztagokban elhelyezett katonák számára mezőgazdasági ismereteket terjesztő előadások tartassanak. A Pozsonyban gyógykezelt benukt, csonka, vagy belső beteg rokkant katonák számára ilyeneket a magyar-óvári gazdasági akadémia tanárai és oly szakemberek tartottak, akik a falu egyszerű lakóinak gondolat- és érzelmi világát ismerve, különösen alkalmasak voltak erre. A tanfolyam a földművelés, növénytermelés és állattenyésztés valamennyi ágazatára, valamint a konyhakertészetre is kiterjedt; erre a célra Pozsony város öt hold szántóföldet engedett át.

* L. minderre nézve: *A m. kir. Rokkantügyi Hivatal Kiadványai*, eddig 3 szám; a 3-ban *Vig Albert*: Rokkant katonák ipari oktatása. – *Berecz Gyula*: A magyar rokkantoktatás, Budapest, 1916. 8r 43 l.

Mindezek a tanfolyamok és rendszeres rokkantiskolák rendkívüli jelentőségük nemzetünk jövőjére nézve, mert a háborúnak ezeket az áldozatait (vakokat, félkarúakat stb.) megszabadítják a szerencsétlenség érzésétől, régi munkájok folytatására, vagy új életpálya kezdésére képesítik, soknak általában életcél és munkakedvet adnak. Ezzel az egyénnel jót, a köznek nagy hasznot tesznek.

6. Haza gondol minden katona s a harctéren levőkkel foglalkozik lelkében azoknak minden itthon levő hozzátartozója. Kölcsonösen hatnak egymásra a táborba és onnan írt levelek útján: érzelmeiket és gondolataikat kölcsönösen megtermékenyítik. Ezek a levelek – legalább részben – a művelődés jövő történetírójának is becses adatokkal szolgálnak a nép lelkének alakulásáról, ezért igyekeznek gyűjteni és gyűjtetni (erre buzdít a Népt. Lapja több ízben, pl. 1914: 48., 1915: 4., 12., 17. sz.). Maga az a körülmény, hogy katonáink messze földön járnak, kitágítja népünk érdeklődését; azok a tapasztalatok pedig, amiket véreink ott tesznek, anyagot és alapot adnak későbbi gondolkozásuknak, törekvéseiknek. Ezért, ha a háborúnak a nemzet közműveltségére tett hatását keressük, nem szabad elfelednünk katonáinknak idegen nemzetek fiaival való érintkezését (németek, törökök, bolgárok) s szólnunk kell fogságba esett fiainkról is, akiknek művelődési lehetősége egészen sajátos távlatot tár eléink. Ha ezek helyzetét elképzelni megkíséreljük, nyomban megértjük, hogy belső, lelki életük mély átalakulást szenved; a jövőre új tervek, nagy elhatározások ébrednek bennök, annál inkább, mert az idegen nép és föld bővíti ismeretemet, Kiszélesítési látÓKörüket, összehasonlításokra kényszeríti őket. A foglyok szellemi szükségleteinek kielégítésére a Vörös-Kereszt megbízottai Stockholmban 1915 végén megállapodtak abban, hogy a fogolytáborok részére az egyes országok könyveket küldhessenek. Így vásárolt a Vörös-Kereszt-Egylet illető osztálya az oroszországi fogolytáborok részére 2850 drb könyvet, a földm. miniszter adott 24 838 drbot. Magánúton is sokan igyekeztek küldeni az ott levők számára. Itt-ott külön fogolytábor-újságok támadtak; ezeket kellő ellenőrzéssel helyenként maguk a hadifoglyok szerkesztik. Több helyen a fogolytáborokban tanfolyamok és iskolák alakultak; a különböző foglalkozású foglyok egymást oktatják s ezzel nemcsak ismereteik lesznek egyöntetűbbekké és sokoldalúbbakká, hanem az összetartozás és a közös feladatok, a kölcsönös segítség jelentősége is hatalmasan tisztul lelkökben. Oly hosszú távollét és annyi szenvedés és keserűség után a családnak, a hazának mekkora szeretetével fognak ők visszatérni és mily nagy tervekkel és tennivágyással fogják egykori hivatásukat ismét megkezdeni! A felszabadult hadifoglyok lesznek a nemzetnek legderekabb munkásai, a háború utáni közműveltségnek igazi hivatott terjesztői – ha a hazaszeretet mellett csorbíthatatlanul ma-

gukkal hozzák a munka szeretetét, ami amannak voltaképpen természetes folyománya. Ez is egyik próbaköve lesz annak, hogy mennyiben vált be a háború mint nevelő.

Idegen fogságban levő véreink mit hoznak onnan magukkal: előre nem tudhatjuk. Sokfelé vannak, sokfélék ők maguk, bizonyára rendkívül sokféle elemet vegyítenek majd közműveltségünkbe. Ennek alakulásában nevezetes tényező a nálunk időző hadifoglyok nagy tömege is; a velők érintkező, együtt dolgozó népre közvetlenül, közvetve pedig az egész nemzetre hatnak. Akik ipari vagy mezőgazdasági munkát végeznek, a munka módjára, minőségére lesznek hol jó, hol rossz hatással. A különböző életnézetek is kiderülnek s habár ellenőrizhetetlen mértékben, kétségtelenül nyomot hagynak. Ugyanígy történik ez a többi országokban is. Ma még be sem láthatják, hogy ennek a két rendbeli fogolycsereviszonynak mekkora közművelődési hatása lehet. Annyi azonban bizonyos, hogy ez mindkét félen új elemeket juttat a közműveltségbe (1. Népt. Lapja 1916: 4. sz. Népünk és a fogolymunkások).

7. Minthogy ebben a háborúban sok nemzet szinte annyi nyelvvel vesz részt, világos, hogy a különböző nyelvek is nem egy vonatkozásban fogják feltüntetni a háború hatását. Ezen a téren a következő fontosabb eredményekről szólhatunk. Mindenik nyelvbe, főként a kisebb nemzetek nyelvébe sok idegen kifejezés jut bele a katonák útján az idegenekkel való sokszoros érintkezés következtében. Ez ellen nem lehet kellően óvakodni. A feléledt és megerősödött nemzeti érzés különösen Németországban, de kisebb mértékben nálunk is nyelvtisztító folyamatot indított meg: idegen szavak elkerülését sürgetik (1. pl. Népt. Lapja 1914: 42. sz. Helyes magyarság az iskolában). Beánk nézve fontos tanulság, hogy a magyar államnyelvet ismernie az ország minden polgárának szükséges, a magyaroknak pedig a hazában élő nemzetiségek nyelvélvei kell többet foglalkozniok (v. ö. a közokt. min. törvényjavaslatával 1916 jún.). A magyar nyelv iránt a külföldön is élénkült az érdeklődés. Nekünk ezentúl nagyon fontos lesz a keleti nyelveknek (török, bolgár) az eddiginél alaposabb ismerete. Ezeket s a még gyarapodó fontosságú német nyelvet igeu gyakorlatiasan kell tanulnunk. A francia, angol, olasz értékén, fontosságán és nemzetközi szerepén a háború mitsém változtatott; az irodalmi remekművek megismerésére ezután is törekszünk, mert azokat az emberiség közkincsének tekintjük. Elsősorban azonban a gyakorlati értékű nyelvismeret megszerzése az érdekünk. Erre utal az is, hogy közműveltségünkben ezután bizonyára több helyet foglal a közgazdasági érdeklődés. (V. ö. «A háború és a nyelvek» Magyar Paed. 1916.)

8. A háború folyamán ugyanis mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy ős-oka közgazdasági téren keresendő s következményei, eredményei is főként gazdasági téren lesznek érezhetőek. Ez az igazság egyaránt ta-

nalságos a múltra és a jövőre nézve s nagy változást jelentene közműveltségünkben, ha ezt általánosan megértenők és éhez alkalmazkodnánk. Immár megállapíthatjuk, hogy e tekintetben mulasztások történtek: a mai nemzedék vajmi keveset tud a közgazdaságról, mintha ennek kérdései az ú. n. általános műveltségen kívül esnének. A gazdasági élet ismerete ezután mellőzhetetlen lesz. Mivel hazánk közgazdaságának tengelye a mezőgazdaság, világos, hogy elsősorban ennek mélyítésére és jövedelmezőbbé tételére kell gondolnunk. Ebben az irányban nagy hatása lesz annak a gazdasági tevékenységnek, amelyet egyes csapataink a front mögött kifejtettek, különösen a háborúnak abban a szakaszában, midőn csapataink Galícia keleti részét és Bukovinát először felszabadították az ellenség uralma alól. Ekkor a katonai feladaton kívül kultúr-feladat is várt megoldásra: mentesíteni a visszanyert hazai föld visszatérő lakosságát az ellenséges betörés káros gazdasági következményeitől. Mindenekelőtt szükséges volt a földek megművelése, később pedig a termés betakarítása. Gyakran közvetlenül a front mögött, az ellenséges tüzelés körletén belül kezdődött meg a csapatoknak ez a munkája.. A Dnyeszter és a Pruth mentén ezer meg ezer katona dolgozott a földeken s ebben a munkában egy vagy más minőségben sokan vettek részt olyanok is, akik a mezőgazdasági munkától addig távol állottak. Ugyanez történt különben az ú. n. hadtápcapatok, gazdasági hivatalok körében állandóan. Számtalan emberben ébresztett új irányú érdeklődést a hadsereg műszaki tevékenysége is és pedig az óriási harctérnek mindenik részén. Sokan csak most értették meg, mit jelentenek az országra nézve a hidak, utak, vasutak. Mindezekről az itthonlevőknek is sokszor kellett hallaniok és gondolkozniuk és így mély hatásokra, részben gyökeres átalakulásokra számíthatunk a mezőgazdaságra, kereskedelemre és iparra, általában a gazdasági életre vonatkozó felfogás terén. A háború, ellenségeink kیهeztetési hadjárata igazolja, hogy ezeket a tényezőket az eddiginél jóval több figyelemre kell méltatnunk, mert a jövőben minden országnak és népnek arra kell törekednie, hogy szükségleteit békében-háborúban egyaránt lehetőleg maga láthassa el. Miután ez az igazság átment a köztudatba, ezek a pályák a háború után remélhetően kellő megbecsülésben és felkarolásban részesülnek. Ettől várhatjuk egyúttal közműveltségi állapotaink egyensúlyának helyreállítását, a szellemi és anyagi életpályák közeledését. A munkának ez a kultusza az egész nemzetnevelésben méltó helyéhez segíti a munkára való nevelést. Ez a gondolat jelentkezik közoktatási miniszterünk törekvéseiben is (1. a polgáriskolai törvényjavaslat indokolását, a felső leányiskola kereskedelmi ágának szervezését); ezt az eszmét ajánlotta az osztrák közokt. miniszter erélyesen a nagyközönség figyelmébe (1. Népt. Lapja 1915: 38. sz., s ugyané lap több cikkét, pl. 1915: 13., 23., 25. sz.).

9. A hadsereg köréből terjed szét s itthoni tapasztalatokkal is megerősödik az a belátás, hogy a nemzet értékéhez, a műveltséghez tartozik saját testünknek és általában az egészségnek megbecsülése, gondozása is. A háború ez irányban is okos tanítónak, felvilágosító nevelőnek bizonyult. Néphadseregről lévén szó, a katonai egészségügy köz vetetlen hatással lesz az egész közegészségügyre, mindenki részére hozzáférhetővé, megérthetővé teszi a higiénikus ismereteket és rendszabályokat: az észszerű étellemezés, mértékletes életmód (antialkoholizmus!), tisztaság értékét, a járványok és fertőző betegségek elleni védekezés szükségét. Másrészt a katonáskodás, táborozás erőfeszítései, nélkülözései és szenvedései edzik azok szervezetét, akik ismét visszatérnek. Ezeknek megszokott katonai fegyelme, ha ugyan időközben nem tűnik el, szintén előnyösen hat majd a nép különböző rétegeire. Minthogy végeredményben mégis csak mennyiségben megfogyatkozik és minőségben gyengül a nemzet emberanyaga: a káros következményeket csak úgy csökkenthetjük, ha a mennyiség pótlására és a minőség megjavítására minden lehetőséget elkövetünk. Legnagyobb értékű hatásként azt reméljük, hogy a katonák százezeinek tábori tanulságai és tapasztalásai egészségessé teszik a magyar életet. (V. ö. Népt. Lapja 1914: 36., 46., 1915: 39., 49., 51., 1916: 9-10., 27. sz.; az Egészség mindenik száma).

10. Az eddig jórészt csak vázlatosan felsoroltak bizonyítják, hogy a háború maga: hatalmas arányokban megtestesült állampolgári nevelés. Kiterjed ez mindenkre, hisz e világtusának mindnyájan cselekvő vagy szenvedő részesei vagyunk. E legnagyobb világesemény közös átélésétől, átérzésétől nemcsak azt várjuk, hogy az egyes embereket komolyabbá teszi, hanem azt is, hogy kihat az embernek viszonyára embertársához és megérleli a nemzet tagjai között feltétlenül szükséges együttérzést (szolidaritást). A haza sorsától való függés most nyilvánvalóvá lett s ez az államban az együvé tartozás érzését minden polgárban erősen kifejlesztette, a társadalom különböző osztályai és az egyes életpályák között kiegyenlítően hatott. Akarnunk is kell, hogy ez a hatás el ne tűnhessék. Ezért különös gond illeti a kiskorúakat. A mai ifjúságból serdülő jövő nemzedék egészen más szemmel fogja nézni a világot és a maga országát s más mértékkel fogja mérni kötelességeit az állam iránt, követeléseit az állammal szemben, mint az imént letűnt nemzedék. Efelől bizonyosak lehetünk, ha némelyen: (pl. Pr. W. Foerster) úgy látják is, hogy az ifjúságot könnyen engedjük átsiklani a háborúval járó mérhetetlen nyomoron. Ezeknek az éveknek a nyoma megmarad mindenki lelkében s fajunk, nemzetünk jövőjének a kérdése, hogy ezek a benyomások a közösség érzésének hatalmas kibontakozását segítsék elő. Ezt a gondolatot a háború szintén terjesztette s megerősítette azt az igazságot, hogy maga a műveltség fokozása, a művelődés terjesztése a

nemzet jövőjének egyik legfőbb biztosítója. A művelődésnek ez a demokratizálódása és népszerűsítése első tekintetre mintha ellenkezne a háborúval, de annak mégis természetes kísérője, amit a valóság is beigazolt. Azt az igazságot, hogy az analfabéták számának csökkenése, az ismeretek terjedése egyúttal a véderő fokozását jelenti, ma már mindenütt elismerik. Ennek itt két következményét említjük. Először azt, hogy a nép műveléséről, neveléséről való gondoskodás nem csurján a hivatásos nevelők (tanítók, tanárok) feladata, hanem mindazoké, akik hivatásuknál fogva sokakkal érintkeznek (1. pl. Népt. Lapja 1915: 31. sz. A községháza és a népnevelés; 1916: 13. sz. A társadalom nevelő feladata). A másik pedig az, hogy a tanítóknak, tanároknak nem lehet megérniük pusztán iskolai munkájokkal, hanem a község vagy város lakosságának a művelődését azon kívül is elő kell segíteniük (erről a Népt. Lapjának sok cikke szól, így 1914: 42., 1915: 12., 14., 17., 1916: 2. sz.). A műveltség mértékéről tanúskodik, mennyire igyekszik a nemzet módot adni mindenkinek, hogy művelődhessen, hogy könnyen hozzáférhetővé, ingyenessé, de egyúttal jóvá váljék a tanítás és olcsóvá minden, ami a művelődésnek eszköze. A művelődés demokratizálódása egyúttal legjobb előkészítője a társadalom demokratizálódásának, annak, hogy a különböző osztályok egymást jobban megértsék és méltányolják.

Ezzel kapcsolatos a háborúnak az a félreismertetlen tanulsága, hogy államnak, nemzetnek nagy érdeke a tehetségek szabad érvényesülésének lehetősége, biztosítása. Ezt hangoztatja a szaksajtón kívül a német birod. kancellár is 1916 szept. 28. Minél kevesebben leszünk, annál fontosabb, hogy az igazán hivatottak juthassanak előbbre és legalább a minőség megjavításával igyekezzünk helyreütni a mennyiség fogyatkozását. Az egész nép minőségének kell javulnia! Ezért válnak az eddiginél is nagyobb jelentőségűvé nemcsak az iskolák, hanem az ú. n. szabadoktatás intézményei is, amelyek a felnőttek ismereteinek mélyítésére, látókörének tágítására szolgálnak. A nemzeti erő fokozásának legbiztosabb eszköze a közművelődés emelése, amihez – mint láttuk – maga a háború is hozzájárul.

A háború és a társadalom.

1. A társadalom segítő munkája a háború első időszakában sokféle alakban nyilvánult meg. Mindenki egyszerre átérezte, hogy ebben a ránk szakadt küzdelemben valamilyen alakban a nemzet minden tagjának részt kell vennie. Az ország mindenik pontján megváltozott az élet eddigi módja s ez a változás mindenik foglalkozás körében megérezett. Minden gondolat a háborúval kapcsolódott és minden jólelkű ember igyekezett a tőle telő mértékben hozzájárulni az erő kifejtés

fokozásához. Erre szükség is volt, mert egyetlen állam sem tudja hivatalos eszközökkel elvégezni mindazt, amit a háború követel. Szükség volt és van állandóan anyagi áldozatra és munkára. Mindezt szolgáltatta is a közönség, különösen eleinte, bőségesen. Lehetetlen mindazt összefoglalni, amit a társadalom a háború folyamán a felismert szükségletek kielégítésére tett, amivel a hadsereget segítette, az itthoni hiányokat pótolta. Egyes városainknak, községeinknek megvan e tekintetben is a magok története s ami szűkebb körben az egyes helységekben történt, ugyanazt láthatja majd az is, akinek módjában lesz egyszer az egész országon áttekinteni. Ilyen összefoglalás eleddig nincs. A következőkben csak egyes adalékok találhatók egyrészt arra, hogy néhány, a társadalom segítő munkáját szervező intézményünk miként működött, egy-két hivatalos szerv miként gondoskodott új feladatok betöltéséről, másrészt meg arra, hogy mely irányban észlelhető a nagy közönség körében a háború okozta hullámvész. Ahoz, a mi volt, mindig oda lehetne tenni azt is, ami hiányzott. S ha ez a korántsem teljes számbavétel sokkal bővebb volna, akkor is sok hézagra figyelmeztetne.

2. A Vörös-Kereszt-Egyesület a sebesültek ápolását, a hadifoglyok gyámolítását, a harcosokról tudakozódó közönség tájékoztatását tekinti feladatának. Éhez járulnak fokozatosan tevékenységének egyéb ágai is.¹ Ez az egyesület a *sebesültek* gyógyítására a mozgósítás elején a hadvezetőség rendelkezésére bocsátott 9 tartalékkórházat 2051 ágygal, 597 kiségitőkórházat 22,538 ágygal, 5 üdülőházat 378 ágygal, 512 üdülőhelyet 21,195 ágygal és 44 betegnyugvóállomást 4420 ágygal; összesen 1167 intézményt 50,582 ágygal. 1915 aug. 31 ez a készlet gyarapodott és az előbbi sorrendben volt: 9 tk. 2371 L, 1059 kk. 61,263 á., 3 ü. h. 358 á., 607 ü. h. 25,314 á. és 44 bny. 4016 á., összesen 1722 intézmény 93,412 ágygal (az eredeti ágyszámnak csaknem kétszerese). Ebből 34,109 ágyat maga a Vörös-Kereszt-Egylet, 23,311 ágyat a falvak, 4804-et a városok, 4098-at a vármegyék, 3094-et az arisztokrácia, 3739-et a fürdők, 3286-ot a középosztályhoz tartozó magánosok, 1925-öt a földmívelési minisztérium alá tartozó intézetek, 1281-et a földbirtokosok, 1188-at a zárdák és kolostorok szolgáltattak. A harcterek eltolódása miatt a 2. háborús év végére ezek a számok ismét változtak; ekkor összesen 989 intézménnyel és ezekben 76,441 ágygal szolgált a egyesület a hadi ápolás ügyét.

A kiségitőkórházak elhelyezése mutatja, mily változást okozott maga a sebesültápolás a megszokott renden. A kórházak 1244 épületet

¹ A Magyar Szent Korona Országainak Vörös-Kereszt-Egyesülete 1-ső háborús évi működéséről *Az első esztendő* c. kiadvány számol be; szerk. dr. Szundy Károly, Budapest, 1916. 233],. ára 4 K

foglaltak el; ezek között 278 elemi iskola, 199 kórházi épület, 88 egyesületi helyiség, 32 polg. iskola, 20 középiskola, 9 tanító- és óvónőképző-intézet, 8 főiskola, 7 árvaház, 3 népház, 2 javító-intézet, 1 mozgószínház volt. Az üdülőhelyek elhelyezésére szolgált 255 falusi lakóház, 105 elemi iskola, 11 óvoda, 2 polg. iskola, 2 főiskola. Az 1. évben összesen 447,548 esetben részesültek sebesült katonák kórházi kezelésben, míg a 43 betegnyugvó állomáson keresztülutazott katonák 493,601 esetben kaptak átkötözést, orvosi segílyt. A 447,548 ápolat közül 259,343 gyógyult meg ott. A 21 vasúti állomáson működő üditő állomások 771,674 esetben 288,067 K értékben nyújtottak üditést. A lábadozó sebesülteket elhelyező bizottság 50 otthonában az ápolási napok száma 520,000 volt, az ápolat katonák száma 8000. Ezeknek ellátása 426,659 K-ba, a felhasznált gyógy- és kötszer 33,216 K-ba került. Az otthonok 300-nál több népszerű előadást tartottak ápolatjaik részére, 84 analfabéta katonát megtanítottak írni-olvasni. A vezetőség a lábadozókat közt 2.500,000 szivart és szivarkát, 4600 színházi- és 3600 fürdő-jegyet osztott szét. A *hadifogyokat gyámolító és tudósító hivatalba* 1916 nov. 1-ig levél, távirat, ügyirat 1.897,695 érkezett; személyes megkeresés: 415,194; a hivatal levélben adott értesítést 1.531,214 esetben; magyar hadifogyainknak továbbított: 1.475,688 K-t, az itt lévő hadifogyoknak pedig átszolgáltattott 274.150'90 K-t. A budapesti *tudósító iroda* a háború folyamán 2.008,680 levéllel és 39,390 távirattal adott választ a hozzá intézett kérdésekre. A napi átlag 3240 levél és 85 távirat, de volt olyan nap, amikor 25-30,000 kérdezősködés érkezett. Nyomozást 147,000 esetben indítottak. A tudósító hivatalban 160 önkéntes hölgy, számos nyűg. áll. tisztviselő és 38 katonai szolgálatra teljesen alkalmatlan népfelkelő működött. Ilyen irodák vidéken is működtek, hasonló személyzettel. Az egyesület a háború második évében szerte az országban 895 fiók-választmány útján vonta be munkájába a közönséget. Az egyesület működését jellemzi, hogy csupán a központban az 1. háborús év alatt 75,549 ügyiratot dolgoztak fel (az előző békeévben 8344-et). Ugyancsak az 1. évben háborús költségekre kerek 3% millió K-t, ápolási díjakra több mint 13 millió K-t utaltak ki. A *társadalom áldozatkészségét* mutatja, hogy nyilvános kérések alapján kerek 4.800,000 K készpénz és 859,000 K értékű tárgy folyt be. (Az osztrák V. K. Egyesülethez 8.700,000 K folyt be.) Az 1820 adományt ételből 152 származik a nemzetiségektől (80 szász, 25 tót, 24 román, 18 szerb, 3 horvát, 2 rutén): a magyarság adta tehát az egésznek 91.7 %-át. A külföldről, legnagyobb részt a hazától elszakadt honfitársaktól, készpénzben 1.557,000 K, tárgyakban 44,600 K érkezett, ami az egész befolyt összegnek 34.6 %-a (Bécs: 441,085+7122; osztrák tartományok 351,142+2727; Németország 89,374+2009; Amerika 851,430+32,684 K.) A közölt adatok,

ismételjük, a háború 1. évére vonatkoznak, amiből egyúttal megítélhetjük, hogy a M. V. K. Egyesület a háború 2. és 3. esztendejében milyen hatalmas munkát fejtett ki.

A nagy közönség támogatása tette lehetővé annak a külön osztálynak a működését, amely a katonáknak szánt ajándékokat közvetítette. A Vörös-Kereszt-Egyesület *Szeretetadomány-osztálya* 1915 márciusában kezdte működését.¹ Összegyűjtötte a közönségtől a hadseregnek szánt ajándékokat s továbbította azokat különböző helyekre. A gyűjtést házról-házra járva végezték a gyűjtőjáratok. Az elmúlt évben 55 gyűjtő-nap volt: Budapesten 39, a környéken és vidéken 16.² Az erdély menekülteket is segítette ez az osztály ruhaneművel és élelmiszerrel.

A «*Könyvet a harctérre*»-mozgalom (1. fentebb) szintén a társadalom minden rétegének buzgóságából járt sikerrel. A vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásának köszönhető, hogy sok könyv gyűlt össze az iskolák útján. A földművelésügyi miniszter a minisztérium gazdasági tárgyú kiadványait adta át nagy mennyiségben. Jó szolgálatot tettek a vidéki hírlapok; ezeket a miniszterelnökségi sajtóiroda szólitotta fel a mozgalom támogatására; továbbá közreműködtek a Vörös-Kereszt-Egyesület vidéki választmányai és fiókegyletei is. A mozgalom vezetőségének kezdesére horvát- és szlavonországi katonák részére a horvát bán intézkedett horvát könyvek gyűjtése és beküldése iránt. Bosznia és Hercegovina országos kormánya pedig a muzulmán katonáknak olvasmányokkal való ellátásában segítette a mozgalmat. 1916 aug. 31-ig összesen 611,314 drb könyv, füzet és folyóirat gyűlt össze. Ebből 402,630 drb magyar, 25,900 német, 1200 szláv és 6250 román nyelvű olvasnivalót küldtek szét a harcterekre és kisebb részben a

¹ Az osztály 112 lapra terjedő nyomtatott *Jelentést* adott ki az első évről.

² Az osztály által szétküldött tárgyak értékét mutatja ez a pár adat (az 1915. éveket a Jelentésből, az 1916. éveket dr. Forray András osztályvezető-helyettes szíveségéből közöljük):

1915-ben: 1916 I. felében:

A harctérre küldtek	394,549 K	665,501 K
Sebesültszállító-vonatoknak stb.....	90,463 «	- «
Kórházaknak	139,510 «	10,270 «
Hadsegélyző és egyéb jótékony intéz- ményeknek	317,687 «	14,320 «
Közvetlenül kiutaltak	3,187 «	1,961 «
Csererokkantaknak.....	- «	4,416 «
Oroszországi hadifogoly akció	100,823 «	19,128 «
Franciaországi internáltaknak	14,328 «	17,869 «
Katonák karácsonyára	837,330 «	- «

kórházakba. A készlet 1916 aug. 31-én 43,626 könyv (39,926 magy., 1100 német, 1250 szláv, 1250 román, 100 muzulmán) és 61,600 kötet folyóirat (41,700 magyar, 19,900 német).¹

Nyomban a háború kitörése után munkához fogott a m. kir. honvédelmi minisztérium Hadsegélyző Hivatala. A katonai vezetés alatt álló hivatal működési köre főbb vonásokban a következő: alapot gyűjt a katonák özvegyei és árvái s a háború rokkantjai részére, segíti a harc-téren küzdő katonákat, s eljuttatja hozzájuk az áldozatkész közönség adományait, ruhaneműt oszt ki a rokkantoknak, a katonák özvegyeinek és árváinak és minden téren segítője, gyámolítója a háború szerencsétlenének. E célok elérésére különböző gyűjtések szolgálnak: ívek, perselyek, arany, ezüst s egyéb értéktárgyak, természetben való adományok stb.; továbbá külön szervezetként a «Hadsegélyző Szövetség», amelynek tagjai 5 éven át évenként 1-1 K-t fizetnek, és «A Magyar Nők Koronala-pajja», mely minden magyar nőtől 1 K adományt' kér az özvegy- és árvaalap gyarapítására. A Hadsegélyző Hivatal ezenkívül számos jótékony-sági mozgalmat indított meg: a nemzeti áldozatkészség szobra, jótékony-sági lebélyezések és bélyegek, hadsegélyző bélyegek, számoló-cédulák stb. stb. segítségével.²

2. A háborúban rokkanttá váltak gondozására külön szervezetet alakított az állam: a m. kir. Rokkantügyi hivatalt. Ennek az a feladata, hogy a rokkantak szükséges orvosi kezelését, kereset képessé tételét és a polgári életbe való visszavezetését rendszeresen intézze. A munkater- vet, az egész rokkantügy szervezetét gróf Klebelsberg Kuno államtitkár, a Hivatal ügyvezető alelnöke dolgozta ki (A magyar rokkantügy szervezete, Bpest, 1915). Innen tudjuk, hogy a magyar rokkantügy ellátásá-nak költségeit a miniszterelnök közbenjárására «a közös hadügyi tárca viseli és hogy a rokkantat mindaddig nem bocsátják el a hadsereg köte-lékéből, míg nem részesült orvosi utókezelésben, míg nem kapott mester-séges testrészt vagy míg nem részesült a viszonyai által megkívánt gya-korlati oktatásban». E feladatok teljesítése céljából szervezte a Hivatal egyfelől a rokkantiskolákat (1. Közművelődés), másrészt pedig Buda- pesten és vidéken az ú. n. utókezelő intézeteket. 1916 febr. 15-ig, amikor a miniszterelnök az ügyről a képviselőházban nyilatkozott, a rokkantak nyilvántartása 29.000 külső sérülés folytán, és 5810 belső betegség foly-tán rokkantat mutatott fel; feldolgozásra várt még 7000 ív. A még el

¹ Az adatokat a mozgalom vezetősége szolgáltatta.

² Ezeket és a Hivatal kiadásában vagy közreműködésével megjelent művészi ós propaganda-cikkeket részletesen felsorolja és képbemutatja a nyomtatott «Tájékoztató» (47. 1.); 2-ik kiadása most készül. A Hivatal működéséről számbeli adatokat, sajnos, nem közölhetünk.

nem bocsátható rokkantak elhelyezésére eddig a következő intézmények szolgálnak. Budapesten utókezelő-gyógyintézet van hat: 1. Timót-utca 3. sz. 1350 rokkantnak, 2. Révész-utca 19. sz. 1200, 3. a Császárfürdőben 1296, 4. Bajza-utca 23. sz. 810, 5. Munkácsy-utca 26. sz. 575, 6. Márvány-utca 32. sz. 570 rokkant számára. Ugyancsak Budapesten a Váci-út 57. sz. van a Hivatal dunabalparti rokkantiskolája 693 ágygal, továbbá a vakok intézete, Ida-utca 6. sz. 140 ágygal és végül a Népszínház-utca 8. és Tavaszmező-utca 15. sz. a mesterséges testrészeket előállító műhelyek. A vidéken utókezelő gyógyintézetek vannak: rokkantiskolával és mesterséges testrészeket előállító műhellyel kapcsolatban: 1. Pozsonyban 900, 2. Sátoraljaújhelyen 3493, 3. Kassán 880 és 4. Kolozsvártott 600 ágygal. Belső betegek részére különleges intézet van: 1. Besztercebányán 2400, 2. Eőzsahegyen és Koritnica-fürdőn 2400, 3. Alsótátrafüreden 600 és 4. Péterváron 300 ágygal. Végül Debrecenben ipari és gazdasági rokkantiskolája van a Hivatalnak, az előbbi 60, az utóbbi 110 ember számára, Kalocsán pedig 370 rokkant részére kereseti telep létesül.

A rokkantak ügyében a Hivatal nem fordul közvetlenül a nagyközönség támogatásához, de azért ez a fontos szervezet is megértő érdeklődést kíván mindenki részéről. A kormány több rendelettel igyekszik megkönnyíteni a rokkantak elhelyezkedését, de ezek a rendeletek csak az egész társadalom segítségével érhetik el céljokat.¹ A keresk. miniszter újabb rendeletben a közigazgatási tényezőket kereste meg a rokkantak iparüzése ügyében. A Rökkantügyi Hivatal az ország különböző helyein saját intézeteinek keretében külön szervezetet teremtett a rokkant katonák számára munkaközvetítésre, amiről a belügyminiszter körrendelettel értesítette a törvényhatóságokat (részletesen 1. Az Újság 1916 nov. 12, Közgazdaság). A belügyminiszter a háború következtében szükségessé vált könnyítéseket tett a községi közigazgatási tanfolyamokra nézve. E könnyítésekkel első sorban a rokkantak számára nyitja meg a községi segédjegyzői és jegyzői pályát. S így történik valamennyi téren: megadnak a rokkantaknak minden lehető könnyítést és gyámolítást.

¹ E tekintetben jó szolgálatot tehet: 1. *Dóczi Sámuel* füzete: Rökkantak az iparban. (Budapest, 1916. 76 l.) Az Ipartestületek Országos Szövetségének megbízásából összefoglalta az iparos hivatások felé irányítandó rokkantak tudnivalóit, másrészt pedig a kisebb ipari érdekképviseleteknek, főleg az ország 430 ipartestületének rokkantgyámolító munkásságát óhajtja irányítani és megkönnyíteni. 2. A Szabad Lyceum az 1915/6. évben szakértők bevonásával 28 előadást tartott a rokkantügyről stb. s ezeket 3 kötetben kiadta: *A hadi rokkantak, özvegyek és árvák ügye*. Szerk. Pályi Sándor, az I. kötetet Helvey Dezsővel együtt (Budapest, 1916. Ára 1-1 K.).

Természetes, hogy a rokkantak munkaképessége nem lehet korlátlan, sőt némely irányban fogyatékos marad; de a mai orvosi tudomány bámulatos eredményeket ér el s csak a kellő munkakört kell minden egyes rokkant számára megkeresni. Ezért a Hivatal vezetőségének az az alaptétele, hogy az egész kérdésben a legteljesebben egyéni elbánásra van szükség minden tekintetben.

3. A Rokkantügyi Hivatal keretében folyik a gondoskodás a hadiárvák sorsáról is. Gróf Tisza István miniszterelnök a fővárosi napilapok 1916 május 5.-iki számában felhívta az egész magyar közönség tehetős elemeit arra, hogy létesítsenek számos olyan kisebb intézményt, amelyben a hadiárvák zsenge koruktól fogva gondos nevelésben és valamely gazdasági vagy ipari pályára való fokozott kiképzésben részesüljenek. Az árva nevelésére nézve a kormány azt tekinti alapelvnek, hogy «a hadi árva lehetőén olyan életviszonyok között nőjenek fel, aminők között lettek volna, ha gondviselőjüket a halál el nem ragadja és legalább is olyan nevelésben részesüljenek, amilyenben részesültek volna, ha atyjok életben marad» (a miniszterelnök szavai a főrendiházban 1916 febr. 25.). Ezen az úton indult meg az árva gondozásának az ügye s számos országos egyesület, testület, vállalat és magános ember vállalta magára több-kevesebb hadi árva nevelését.

A háborúban egyébként is ugyancsak felszaporodott a gondozás nélkül maradt gyermekek és tanácstalanul maradt családok száma. Már a legelső napokban, a mozgósítás után, kénytelenek voltak a közgazgatási hatóságok a polgárság segítségéhez folyamodni s önként vállalkozó *szegénygyámok* igyekeztek a hadba vonultak családjait támogatni. Megnövekedett az állami gyermekvédelem intézményeinek s a Gyermekvédő Ligának a munkája is. Az Országos Gyermekvédő Liga nyomban a háború kitörése után megkezdte gyermekvédelmi munkáját a hadba vonultak családjában maradt és gondozásra szoruló gyermekek ellátása ügyében. Az Országos Hadsegélyző Bizottság a szükséges társadalmi és gyermekvédelmi intézkedéseket a Ligára bízta, ez így a társadalmi gyermekvédelmi ügynek központjává lett és a többi gyermekvédelmi intézmények bevonásával igyekezett nagy nemzeti feladatát megoldani. A Liga 1914. évi jelentése szerint az új, 50 gyermeket befogadó marosvásárhelyi tanoncotthont, a 120 ágyas makói Erzsébet-szeretetház egy részét és gróf Eszterházy Pálné pápai kastélyát hadiárva részére rendezte be. A gróf Széchenyi Lászlóné által fenntartott Napközi Otthonban 70 olyan gyermek nyert teljes ellátást és éber felügyeletet, akiknek atyja hadba vonult, anyja pedig egész nap munkában volt/A Liga népesítette be jórészt a Hungária Csecsemő-otthon telepét kisdudai hadiárvaikkal és rendezte az 1915 aug. 18. tartott «katonanapot», mely kerek 100,000 K-t eredményezett a hadi árva részére. 1915-ben a Liga négy új hadi-

árvaházat létesített s ezekben 500 hadiárvát nevel; ezenkívül gróf Széchenyi Lászlóné a háború kitörése óta Budapesten 100 gyermeket részesít napközi ellátásban. 1915-ben a Liga 866.000 K-t fordított a hadiárvákra, 1916-ra erre a tételre 1.241,000 K-t számít.

Ezidőszerint a következő intézetek szolgálnak hadiárvák befogadására: 1. Hona-hadiárvaház Pápa (befogadóképesség: 24 leány). 2. Gróf Vay Gáborné h. á. Bpest (bk.: 42 leány). 3. Bákoskeresztúri h. á. (bk.: 45 fiú). 4. A veszprémmegyei pápateszéri h. á. (bk.: 30 fiú és 30 leány). 5. Gróf Haller Györgynéh. á. Bpest (bk.: 15 leány). 6. Ideiglenes árvaház a kezdi vásárhelyi Erzsébet-leány árvaház menekült növen-deikei befogadására Bpsten.

Nagy feladatokat kell megoldania a székesfőváros hivatalos vezetőségének is a háború miatt gondozásra szoruló gyermekek érdekében. A főváros tanácsa által szervezett *Budapesti Központi Segítő-Bizottság* gyermekvédő osztálya 108 napközi otthonban 6000 gyermeket gondozott és táplált, az 1914/5. isk. évben 727,000 ebédadagot osztott ki; 882 elemi iskolai tanulót népkonyhában látott el ebéddel, 39 egyes családoknál kapott ebédet. 1915-ben 5410 el. isk. és 1192 óvodás gyermek volt a napközi otthonokban s részesült élelemben és gondozásban. A nyári szünidőben kirándulásokat, üdülőtelepeket, délutáni játszásokat szerveztek. A gyermekeket felruházó osztály az 1915/6. isk. évben majdnem 23,000 gyermeket látott el ruhával körülbelül 600,000 K értékű anyagból. E nagy kiadások fedezésében segítségére volt a fővárosi Segítő-Bizottságnak az Orsz. Hadsegélyző Bizottság, néhány jótékony egyesület; gyűjtés útján is nagy összeg gyűlt.¹ A Budapesti Központi Segítő-Bizottság 1914 szept. 4-én alakult, 11 osztályban dolgozik, figyelemmel kíséri a fővárosban végbemenő háborús népgondozó tevékenységet, egységesen vezeti a szétfolyó társadalmi segítségnek különböző irányait, szervezés útján igyekszik a keresetnélküliség bajait leküzdeni.² Az *ország többi városai* a magok körében szintén gondoskodtak polgáraik szükségleteiről. Ugyanezt kell feljegyezni *mindenik egyháztól* is. Mindebben bizonyára maradt hiány és volt fogyatkozás, de óriási is volt a feladat.

4. Nemcsak a társadalmi szervezetek munkáján ismerhetjük fel a háború hatását, hanem észre kell vennünk bizonyos közös vonásokat a szervezetlen nagyközönség életében is. Így nem mellőzhetjük itt a háborúnak a mindennapi életre s különösen az élelmezésre való hatását sem. Mintha egy óriási takarékosági hullám vonult volna végig az egész

¹ L. A Gyermekvédelem Lapja. 1916. 254 l.

² Az ország székesfővárosának köz- és hadijótékonyági tevékenységét *A Budapesti Közjótékonyág Évkönyve* 1915 c. hivatalos kiadvány (1916, VIII. 382 l.) tünteti föl.

világon. Főleg az anyagi és szellemi táplálkozásban jelentkezik ez széles körökben, bár korántsem általánosan. Ennek a ránk kényszerített «nagy redukciónak» visszahatásaként az életnek az a komolyabb, realisabb felfogása kezd terjedni, amely az embereket és dolgokat a küzdelem nézőpontjából tekinti s mindenben a jövőnek a feltételeit keresi. Ennek felismerésében a németek járnak elől, de Angliában és Franciaországban is erélyesen követelik a kitartás érdekében a takarékoságot. Ez a felfogás lassanként nálunk is utat tör és az igények leszállításával, a takarékosággal párosult munkásságnak remélhetően döntő szerepet biztosít a jövő Magyarországon. Hogy a hadi élelmezés mint hatott egyéni és nemzeti életrendünkre, azt személyes tapasztalások alapján mindannyian tudjuk. S bár a viszonyok kedvezőbbre fordultával ezek a tanulságok majd jórészt veszendőbe mennek, ami egyébként emberileg érthető, mégis az iskola útján és a társadalom felvilágosításával arra kellene iparkodni, hogy a most kényszerűségből takarékosabb élelmezésnek értékesebb tanulságait a béke idejében is hasznunkra fordítsuk (v. ö. Népt. Lapja 1915: 4., 8., 9., 17., 41., 47., 1916: 19. sz.). Bókon célzattal alakult a *Fényűzés Elleni Liga* is. Ez a női ruházatkodásban óhajtotta mérsékelni az állandóan nagyfokú, de a háborúban még gyarapodott pazarlást. Nem a pénz megtartására, hanem a ruhaanyag kímélésére irányult ez a mozgalom. Nincs miért elhallgatni, hogy nem járt valami nagy sikerrel. Ez csak azt bizonyítja, hogy eféle gondolatok elterjedésére sok idő és nagyobb fogékonyság szükséges!

A hadsereg szükségletei megtanítottak bennünket arra is, hogy amit boldogabb időkben gondtalanul elhánytunk, azoknak az apróságoknak, lim-lomnak is értéke van, ha nagy mennyiségben összegyűl. A «*Mindent a hadseregnek!*» jelszóval folyó gyűjtések számtalan embert figyelmeztettek a rongynak, papírnak, gumminak és sok másféle anyagnak értékesíthető voltára. Ebben az irányban nem ok nélkül remélünk kedvező alakulást s feltehetjük, hogy a most szerzett tanulságok megmaradnak.

5. Közművelődési értelemben, főleg a háború utáni időre, különös fontossága van a nép hangulatának, mint elsődendő szociális tényezőnek. E hangulat alakulása felette szövevényes folyamat; itt csak egyik, szerintünk legfontosabb ágára óhajtunk kitérni: a harctérről és a hadi fogságból hazatérő katonák lelki állapotára. Abban mi, az itthonmaradtak milliói, egyek vagyunk, hogy legnagyobb hálánkra érdemesek és teljes jogot vívtak ki arra, hogy küzdelmeik, nélkülözéseik, szenvedéseik fejében, amennyire fizikai állapotuk megengedi, visszatérhessenek régi foglalkozásukhoz, azt előlök az itthon maradtak el ne foglalják, vagy ha arra többé nem alkalmasak, más, megfelelő álláshoz jussanak, amely családjuk fenntartására képesíti őket; továbbá, hogy a családok segélye-

zéséről, a szükség szerint, az állam és a társadalom is gondoskodjék. Ez a segélyezés a háború alatt is folyt. E legmesszebbmenő erkölcsi elismeréssel és a munkaalkalomról való gondoskodással, esetleg anyagi támogatással szemben utalnunk kell az olyas felfogások helytelen, igazságtalan és káros voltára, amelyek azt vallanak, hogy nekik immár «minden szabad». Az ilyen téves felfogás az egész társadalmat alapjaiban megrendítené és nagy veszedelmet zúdíthatna az országra. Ennek elhárítása érdekében idejekorán, tehát már most, meg kell kezdeni a felvilágosító munkát a következő két irányban. 1. Fel kell ismertetni és terjeszteni azt a tényt, hogy a harcvonal megetti «békés társadalom» is eleget tett kötelességének és kivette részét ebből a világtusából. 2. Rá kell mutatni azokra az intézkedésekre és intézményekre, amelyek a hadbavonultak és családjaik érdekében már eddig is történtek, illetőleg megalkultak és amelyek bizonyára az állam, a társadalom és jó módú magánosok vállvetett buzgóságából még szaporodni fognak (pl. rokkantak ellátása, hadi özvegyek segélyezése, hadi árvák ellátása stb.). Nagy bizonyító erejük van e tekintetben az imént már ismertetett adatokon kívül az ország valamennyi iskolájában, mindenik szak- és társadalmi egyesületében, főként pedig a lapok útján végbement *gyűjtéseknek*. Mindenik országos és helyi lap kivette ebből a részét s nem szabad elfeledni, hány ember kapott pillanatnyi vagy tartósabb segélyt azokból a milliókból, amelyeket első sorban *Az Est* és a *Pester Lloyd* olvasói összeadtak. A különböző célokra való adakozások sorában különösen feltűnt a megvakult katonák javára, a Kárpátokban feldúlt falvak újjáépítésére s az erdélyi menekültek segítésére hirtelen egybegyűlt összegek nagysága. Az adakozó közönséget tekintve, hatalmas összeg az a 300,000 K is, melyet a *Néptanítók Lapja* gyűjtött az elesett tanítók özvegyei és árvái részére. A lapok által elővárársolt milliók fényes és megható bizonyosságai annak, hogy a társadalom mindenik részében erős az együttérzés a szenvedőkkel és megvan a segítésre a hajlandóság. De az adakozók névsora azt is bizonyítja, hogy ez sem nem általános, sem nem elég arra, hogy a felgyülemlett óriási szükségleteket önkéntes adakozásból lehessen fedezni. Ezért szükséges az államnak törvényhozás útján gondoskodnia arról, hogy az eszközöket előteremtse. Az új adótörvények már rámutatnak arra a pontra, ahonnan a költségek javarészét fedezni lehetséges. A háború fergetegében ugyanis egy új társadalmi osztály került felszínre, ennek tagjaira és a birtokukban felgyűlt nagy vagyonokra a közfigyelem egészen természetesen ráterelődött. Az angol *Daily Mail* «A föld urai»-nak nevezi őket egyik tárcájában. S mikor pl. a *Kölnische Zeitung* Parisnak ezeket az új urait emlegeti, jól tudjuk, hogy cikkében Parist méltán helyettesíthetné Berlin, Bécs és Budapest is. A lőszer- és egyéb hadseregszállítók, főleg azok, akiket ez a háború szült, nem vehetik zokon, ha

polgártársaik szeme éber figyelemmel rájuk szegeződik és állandóan azt vizsgálja, hogy a *Követel* tétellel szemben mennyire tesznek eleget a *Tartozásnak*. Minthogy pedig erről az oldalról a helyes érzés, megértés és cselekvés aligha fog kivétel nélkül megnyilatkozni, a törvény jól teszi, hogy a nép érzésének és várakozásának segítségére siet.

6. A háború nagyon megerősítette a nőmozgalmat is és annak egynémely függő kérdését egy csapással szinte megoldotta, általában meggyengítette a két nem munkája és értékelése tekintetében fennálló választó falakat. Férfierők híjján számtalan új pálya nyílt meg a nők előtt, akik a létért való küzdelemben az eddiginél nagyobb tömegben maradtak a saját erejökre. Nem lehet általánosítani, de el kell ismerni, hogy a saját magok és családjuk fenntartásáért való harcban nagy lelki erőről tettek bizonyosságot s számos munkakörben egyenrangúaknak bizonyultak a férfiakkal. P. o. a mezőgazdaságban nélkülök nem tudtuk volna a kiéheztetési tervet annyira meghiúsítani. S a női munka bevonult többfelé, olyan helyekre is, ahol eleddig erről hallani sem akartak. A hadügyminiszter egyik leiratában ezeket mondja: «A nők alkalmazása a gyakorlati életben ennek a háborúnak egyik hatalmas tanulsága. Bárhová állítsuk a nőt, mindenütt megfelel. Hogy a férfiakat mögöttes ország-részekben ezekben a nehéz időkben helyettesíteni tudják, ezt már naponkint bizonyítják az alkalmazott nők ezrei, de a jövőben még fokozottabb mértékben fogják ezt bizonyítani.» Ezzel a ténnyel kétségtelenül számol majd a törvényhozás, a közigazgatás és az egész társadalom, mikor eljön az újra-rendezkedés ideje. Követeli ezt az is, hogy ezután még nagyobb mértékben szükségök is lesz a nőknek az önálló keresetre. Ennek a hatása megérzik már a leányiskolák új (1916.) szervezetén is és látszik a társadalom körében megjelenő egyes törekvéseken. Egyelőre csak a fővárosra szól, de országos figyelmet és utánzást érdemel az Országos Népoktató Egyesületnek az az elhatározása, hogy oly tanfolyamokat szervez, melyeken a hadiözvegyek és tizenhat éven fölül leányárvák kenyérkeresetre szerezhetnek képezést. E tanfolyamok különböző irányúak: 1. Polgári leányiskolái tanfolyam a hiányos előképzettség pótlására. 2. Női kereskedelmi tanfolyamok; ezeken főleg bérelszámolásban, anyagkalkulációban, tarifaügyekben, grafikon-szerkesztésben és betegpénztári ügyekben külön kiképzésben is részesítik a növendékeket és így minden más kereskedelmi tanfolyamot felülmúló oktatást adnak.. 8. Kórházi laboratóriumi segédnők tanfolyama. 4. Ipari vegyészsegédnők tanfolyama. 5. Háztartásvezetőnők (gondnoknők) tanfolyama (kórházak, szanatóriumok, intézmények, szállodák és vendéglők részére). 6. Mozi-gépezőnők tanfolyama. 7. Írógépjavitás és karbantartás tanfolyama. 8. Fehérvarró, felsőruhavarró, divatárú tanfolyamok. 9. Ipari szakmunkások képzése egyes iparosok útján. 10. Baromfi- és háziállat-tenyésztők

tanfolyama. 11. Bolgár kertészet. Mindenkit hajlama, rátermettsége, egészsége és társadalmi helyzete szerint osztanak be. Egy tanfolyam átlag hat hónapig tart és díjmentes. Ez csak kezdet és pótlék. Általános szervezéssel kell majd alaki és tartalmi tekintetben az eddiginél nagyobb szabadságot, fejlődési lehetőséget biztosítani a női nemnek a nevelésben, oktatásban. A jövő helyes fejlődésének érdekében azonban szem előtt tartandó a következő két elvi követelmény: 1. A dolgok új rendje ne befolyásolja még hátrányosabban a nőnek anyai és családi hivatását. 2. A nők munkája ne helyettesítse, hanem egészítse ki a férfiak tevékenységét a munkafelosztás alapján és a természeti követelmények és képességek alapján. (A nők törekvéseit állandóan ismerteti «A Nő» c. folyóirat. V. ö. Népt. Lapja 1914: 48., 1915: 8. sz.)

*

Ha a keresztül-kasul bejárt széles területet még egyszer szemügyre vesszük s a közművelődés meg a társadalmi mozgalmak szempontjából elmondottakat egybevetjük, nem jutunk ugyan az ország mindenik részére nézve, valamennyi tekintetben egyező és megnyugtató eredményre, de mégis érezhetjük azt a biztató reménységet, hogy a háború tapasztalásai tudatosabbá és tartalmasabbá teszik életünket, okosabb rendelkezésre készítenek elő, erőink kifejtésére s magunk és a köz javának következetes és meggondolt szolgálására képesítenek. A jövő nemzedékek sorsa csak akkor lesz kedvezőbb a miénknél, ha ebből a rettenetes harc-ból az élők megragadják a tanulságokat és hasznokra fordítják. S ezt talán remélhetjük. Hiszen ennek a két hosszú évnek átélése az embereket egyúttal fogékonyabbá tette annak az igazságnak felismerésére, hogy a háború egyeseknek talán jó üzlet, de a nemzetnek jobb a béke: a győzelem árán kivívott s azután szakadatlan munkával és jóakarattal fenn-tartott, becsületes, biztos béke.¹

Kemény Ferenc.

¹ A háború közművelődési és társadalmi hatásairól a magyar és a külföldi folyóiratok szinte megszámlálhatatlan cikket közöltek. Ezekhez járul egész sereg könyv és röpirat. Minthogy ezt a rengeteg anyagot lehetetlen áttanulmányozni vagy csak ezen a helyen részletesen felsorolni is, az előbbiekből főként a *Néptanítók Lapjára*, a legkönnyebben hozzáférhető magyar tanügyi folyóira-ra szorítkoztunk. Az idézett számokon kívül is sok helyen van szó e lapban ide-tartozó kérdésekről.

VIII. A KÖZEGÉSZSÉGÜGY ÉS A HÁBORÚ.

1. A közegészségügy és a nemzet élete. A háború alatt ezerszer elhangzott az a mondás, hogy a nemzetek sorsa nem a nyers erőn, hanem az erkölcsi erőn, a szellemi felsőbbségen fordul meg. A szellemi felsőbbség épen abban is nyilatkozik: mennyire igyekszik gondoskodni valamely állam a népében levő mindennemű erő megtartásáról, kifejtéséről és fokozásáról. Az államok és egyének műveltségének, élete tudatosságának egyik legfőbb mértéke: az egészségről való rendszeres gondoskodás. Minden, ami a testi épségét és a testi élet rendjét biztosítja, fokozza az egyén és a nemzet erejét; az egészségről való gondoskodás növeli a betegségek iránt az ellenálló képességet, lehetővé teszi a romlás után a megerősödést, megkönnyíti a veszteségek pótlását, megóvja az egyének életét számos veszedelemtől, meghosszabbítja az élet tartamát, fokozza a munkára való képességet s ezzel a nemzet fennmaradását és erejének gyarapodását biztosítja. Az egész nemzet egészségének az ügye, a közegészségügy, az állami életnek alapvető jelentőségű ügyei közé tartozik s mint minden ilyen, mindenkire tartozó nagy kérdés, csak a polgárok összességének megértő közreműködésével intézhető a lehető legjobban. A háború tömérdek ember életét pusztította el, ez még szükségesebbé teszi a megmaradtak gondozását; az egészségnek számos veszedelmére, de sok biztosítékára is általánosabban felhívta a figyelmet, eként remélni lehet, hogy a közegészségügy kérdései iránt ezután fogékonyabbak leszünk. Valamennyiünknek személyes érdeke ez. Azért szükséges, hogy tájékozódjunk a közegészségügy háborús vonatkozásairól s ezekből magunkra és a közre nézve tanulságokat igyekezzünk levonni.¹

2. A hadsereg egészségügye a hadviselésnek egyik legfontosabb kérdése; ezért békében is hatalmas szervezet gondoskodik róla állan-

¹ E kötet szerkesztője a közegészségügyi tájékoztatások nagy fontossága miatt mélyen fájjalja, hogy e helyen nem közölhet erre a célra szakembertől írt önálló összefoglalást, hanem rajta kívül levő okokból kénytelen volt az itt következőket úgy, ahogyan módjában volt, maga állítani össze.

dóan. Külön katonarorvosi és gyógyszerészi kar, külön tisztikarral szervezett egészségügyi csapat végzi az egészségügyi szolgálatot. A háborúban mindezek létszáma természetesen nagyon megnövekedett. Szolgálatuknak egyik része: a sebesültek ellátása; másik, nem kevésbé fontos része pedig: a csapatok egészségének fenntartása, a rendes betegek gyógyítása, a fertőző betegségek terjedésének meggátlása. Az egészségügyi csapat tagjait nemcsak a rendes betegápolásra, hanem a tábori egészségügyi szolgálatra is kiképezik.

A *sebesültek* részére a tűzvonalhoz közel segélyhelyeket állítanak fel orvosok vezetése alatt; innen szakszerűen kiképzett és megfelelően felszerelt sebesültvivő járőrök mennek a sebesültek felkeresésére. Ezek a katonák válogatás nélkül segítenek barátan és ellenségen: első segélyt nyújtanak a súlyosan sebesülteket lehetőleg gyorsan beszállítják az orvoshoz a segélyhelyre. Innen aztán a különböző gyógyító intézetekbe küldik a sebesülteket és betegeket. Vannak állandó és mozgó egészségügyi intézetek. Állandók: az egyszerű gyengélkedő házak könnyű betegeknek; a csapatkórházak; a jól felszerelt, nagyobb helyőrségi kórházak; az ilyenek székhelyén szükség esetén az alkalmas középületeket is kórházzá alakítják át (tartalék-, kiegészítő-kórházak). Mozgó, tábori intézetek: a segélyhelyek mögött a hadosztály egészségügyi intézete a betegek és sebesültek összegyűjtésére és ellátására; ez intézetnek ú. n. kötőzhelye a harcéri sebészet középpontja, de csak sürgős esetekben végez nagyobb műtéteket, a súlyosabb eseteket hátrább küldi a tábori kórháznak; innen is lehet gyorsan még hátrább küldik őket, hogy a kórház szükség esetén gyorsan tudja a helyét változtatni. Ha erre kerül a sor, akkor a tábori kórházat az ú. n. mozgó tartalékkórház váltja fel. Mindeme kórházak könnyű sebesültjeit és üdülőit a tábori gyengélkedőházak fogadják be; a harctérről az ország belsejébe szállított sebesültek pedig a betegnyugvó állomásokon részesülnek orvosi segélyben és ételmezésben. A sebesültek szállítására külön sebesültszállító vonatok és hajók, kórházvonatok, kórházhajók szolgálnak. Az ápolást az ilyen szolgálatra beosztott katonákon kívül önkéntes ápolónők végzik (Vörös Kereszt-Egyesület).¹

Mindenik hadviselő fél arra törekszik, hogy a sebesültek közül minél többet tudjon ismét szolgálatra képessé tenni. E tekintetben igen nagyok az államok között a különbségek, különösen nagyok voltak a háború kezdetén. Jellemző erre Men csikó v orosz orvosnak az az adata, hogy a németek a sebesülteknek 60 %-át, az oroszok csak 18 %-át tudják újból a harctérré küldeni. A hivatalos német kimutatás szerint

¹ E részletet 1. *Magyar Lajos* törzsorvos, Hadegészségügy (A háború és a jövő, Bpest, 1916. Grill K. 113-123. 1.).

az első évi átlag ez: 100 sebesült közül visszanyerte a szolgálatképességét 89.5%, szolgálatra képtelen és szabadságolt 8.8%, meghalt 1.7%.¹ Ez az arány azóta még javult s ez is igazolja, hogy az orvosi tudománynak és általában az egészségügyi szolgálatnak a fejlettsége minden hadsereg harcképességének rendkívül fontos feltétele. Meggyőzően bizonyítja ezt az a nehéz, de sikeres küzdelem, amelyet mindenik hadsereg orvosainak a járványok ellen kellett folytatniok.

*A fertőző betegségek*² a háborúknak mindenkor rendes kísérői voltak; az ókor óta jóformán minden nagyobb járvány háborúra vezethető vissza. A mai háború kitörésekor is az okozta az orvosoknak a legnagyobb gondot, hogy miként lehessen megóvni a hadseregeket és közvetve az egész országot a fertőző betegségek elterjedésétől. Ez a gond annál nagyobb volt, mert csapataink idegen világrészek műveletlen hordáival is érintkezésbe jutottak s gondolni lehetett, hogy ezek szokatlan ragályokat is elterjesztenek. Valóban, a koleras fertőzéseken, tífuszon kívül a nálunk eddig legfeljebb csak szórványosan észlelt kiütéses láz, visszatérő láz és más fertőző bajok is csakhamar jelentkeztek. A védekezés annál nehezebb volt, mert a háborúban óriási tömegek zsúfolódnak egybe; a katonák ellenálló erejét pedig a megerőltető menetelések, a pihenés és alvás hiánya, a rendetlen életmód és rendszertelen táplálkozás, a tisztaság hiánya tetemesen csökkentik. Mindezt előre tudva, a járvány megelőzése céljából mára csapatok indulásakor kiválogatták azokat, akiken ragadós bajt (pl. trachomát) lehetett észlelni; előrevonuláskor az orvosok elől jártak s ha fertőző betegséget találtak valamely községben, oda a csapatot nem engedték be; megvizsgálták a kutakat is. Ahol a víz nem jó, ott felforralják vagy – ha van a csapatnak – ú. n. hadi kutakkal megsűrrik vagy ózonozzák a vizet s ekként csírátlanítják. A kolera, vérhas, tífusz stb. ugyanis legkönnyebben akkor támadja meg szervezetünket, ha elrontjuk a gyomrunkat. Ezért ügyelnek nagyon a kenyérre és általában az élelmiszerekre (a németek modern vágóhidakat létesítettek hűtőházakkal a csapatok mögött); ellenőrzik a szakácsokat abból a szempontból is, hogy egy vagy más módon nem terjesztenek-e ragályt. A csapatok mögött mozgó fürdőket,

¹ Egészség 1916. 44. 1., *kj.* közlése.

² E részlet kivonat *Entz Béla*, Küzdelem a fertőző betegségek ellen a háborúban c. dolgozatából (Természettud. Közlöny 1916. 489-512.). Egyes adatok a ()-ben megnevezett szerzők köv. közléseiből valók: *Fenyvesi B.*, A háború és a járványok (A háború és a jövő, 22-34.), *Aujeszky A.*: A kolera elleni védőoltások eredményei (Természettud. K. 1915. 260.); *br. Korányi S.*: Az orvosi tudomány jelentősége a háborúban és az emberökonomiában (Orvosképzés 1915:191-206).

ruhamosó intézeteket szereltek fel. Igyekeztek tehát a fertőzést lehetősen megelőzni, de sok, rendkívüli körülmény miatt nem sikerült. Különösen csapataink első, gyors előnyomulása idején (északon) az események rohamos váltakozása és a sebesültek nagy száma miatt az orvosok figyelme nem terjedhetett ki mindenre és nem lehetett kellően óvakodni. A kezdetleges lövészárkokban szükségét mindenki a helyén végezte el, a piszkot és szemetet szétszórta s ebédjét sem költhette el ezektől távol, néha 2-3 hétig még kézmosásra sem volt alkalom. Ezért tört ki csakhamar a kolera, tífusz és vérhas. És a baj terjedt, mert megfigyelés, elkülönítés, fertőtlenítés, igen nehéz és fogyatékos volt; az egymást követő csapatok elődeik elhagyott helyén a betegséget is felszedték. 1914 őszén egész zászlóaljakat kellett internálni a kolera terjedésének meggátolására; külön, tábori járványkórházakat létesítettek, a fertőző betegeket külön vonaton szállítják s visszavonulás esetén csak a teljesen gyógyultakat viszik el. Így igyekeznek meggátolni, hogy a betegek vagy az ú. n. bacillushordozók (akik fertőzöttek és fertőznek, de maguk nem betegek) még nem fertőzöttekkel érintkezzenek. Ez a célja annak is, hogy a polgári lakosság körében kitörő járvány esetén a fertőzött közösséget teljesen elzárják, sem be, sem ki senkit sem eresztenek.

A járvány terjedésének meggátolása szempontjából igen fontos a betegek ruháinak, felszerelésének, ürületeinek fertőtlenítése. Ez azonban a harctéren különösen nehéz, mert nem áll mindig rendelkezésre fertőtlenítő anyag és készülék. Nagyon nehéz volt a helyzet pl. Galícia északi részein és Orosz-Lengyelországban, ahol még a nagyobb községekben, sőt városokban sincsenek rendes árnyékszékek. Ilyen helyeken csapataink azonnal hozzáláttak a község kitisztításához. A legnagyobb szigorúsággal kellett a lakosságot arra kényszeríteni, hogy az utakat, utcákat – néhol kényszermunkával – megtisztítsák a sok helyen évszázados piszoktól s a vízlefolyókat rendbehozzák, árnyékszékekről gondoskodjanak stb. A piszok minden tekintetben félelmes ellensége az egészségnak. A fertőző betegségek egy részét élősdiféreg (paraziták) terjesztik s ezek a piszokban elszaporodnak. A mostani háború a különböző rovaroknak ezt a betegségterjesztő szerepét sokszorosan igazolta; különösen a ruha tetű, a kiütéses tífusz terjesztője bizonyult legveszedelmesebbnek. A rutén és lengyel falvak piszkos lakossága között, amely a mosdást és fésülködést csak hírből ismeri, a csapatok, a tisztek is, a szó betűszerinti értelmében megtetvesedtek; mikor meg a lövészárkokba vonultak, bevette magát a tetű az ottani szalmába is és a kiütéses tífusz seregünk harcképességét komolyan fenyegette. A hadvezetőség külön tetvetlenítő-intézetet szerelt fel (fürdőket fertőtlenítő-készülékkel és mosóházakkal) minden ezred számára; ezekben a legénységet a felváltás alkalmával megfürösztik és fertőtlenítik, úgy eresztik a tartalék-

állításba; vissza a lövészárkokba ugyanígy. Ezek az intézetek nagyon különbözők, sokszor nagyon egyszerűek; az a fő, hogy nagyfeszültségű gőzt tudjanak szolgáltatni a tetvek és a serkék elpusztítására. Ezeknek s a legénység kéthetenkénti fürdésének köszönhető, hogy a fertőző betegségek általában nagyon megapadtak. Nagy szolgálatokat tesznek ebben a tekintetben a minden hadtestben működő tábori bakteriológusok, akik kis laboratóriumokban a vizet, élelmiszereket, a betegek váladékát vizsgálják s a minden hadseregben levő rendes laboratóriumokkal, egészségügyi bizottságokkal együtt a csapatok egészségi állapotát és így harcképességét céltudatos munkával lehetően biztosítják.

A békés, polgári életben sem mindig lehet a fertőzés terjedését teljes biztonsággal meggátolni, a harctéren pedig jóformán lehetetlen. A csapatok az ellenséggel és a lakossággal érintkezve a fertőzésnek mindig ki vannak téve. Ezért az említett óvó rendszabályokon kívül szükség van a *védőoltásokra* is. Ezek az embert a betegség iránt ellenállóvá teszik, azaz még akkor is megvédik a katonát a betegségtől, ha fertőzőbeteggel érintkezik és ha betegséget okozó csírák hatolnak is be szervezetébe. A himlőoltás nagy eredményei ismeretesek. Jellemzi ezeket ez az adat: az 1870/71-iki háborúban a franciák himlő miatt kb. 23,000 embert veszítettek, a németek csak 278-at, mert az egész hadsereget gondosan beoltották, a francia seregnek meg csak kis része volt beoltva. Ezt a példát még jellemzőbbé teszi, hogy Németországban nem volt még akkor a polgárságra nézve kötelező a himlőoltás és a kitört járványnak csak Poroszországban 127,000 áldozata lett, három» szór annyi, mint a német hadsereg egész vesztesége a hadjáratban (Fenyvesi). A kötelező himlőoltásnak köszönhető, hogy pl. a mai nagy Németországban 1913-ban összesen 12 ember halt meg himlőben, holott a XVIII. században az akkor 24 millió lakos közül évente átlag 67,000-et pusztított el ugyanez a betegség (Korányi). A himlőoltás nagy eredményei adták az indítást arra, hogy más fertőzőbetegség ellen is oltással (immunizálással) védekezzenek. Már 1914 okt. kötelezően elrendelték hadseregünkben a kolera elleni oltást, majd a tifusz elleni oltást is. Az oltás hatását mutatja, hogy pl. 1914 őszén kolera ellen kétszer beoltott katonák közül kolerás lett 10,000-ből 1-2,10,000 egyszer beoltott közül 15, a be nem oltottak közül 50. A 3. hadsereg egyik hadtestét nem oltották be, okt. második felében gyorsan terjedt benne a kolera, nov. 3-án megkezdték az oltást és nov. 8-ika után egyetlen kolerás eset sem fordult elő (Korányi). Ebben a hadseregben a bakteriológiai úton megállapított 2167 kolera esetben 1861 be nem oltott katona közül meghalt 545, azaz 29.3%, 299 kétszer oltott közül pedig 3, azaz 1% (Aujeszky). A tifusz elleni oltás eredményét mutatja pl. az, hogy 1912-ben a francia tengerészet beoltott részében egy tifuszeset sem fordult elő;

az ezekkel együtt élő, be nem oltott tengerészek közül pedig 542 betegedett meg tifuszban és 118 «gasztrikus láz»-ban (Korányi).

Nemcsak a hadsereget, hanem az egész ország lakosságát védeni kellett és kell a fertőző betegségektől. Erre az az ok is megvolt, hogy a harcterről hazatérő katonák elvitték a járványt a harctértől távol eső vidékekre is. Ezért az ország több helyén az egész, katonai és polgári lakosságra nézve kötelezővé tett a hatóság bizonyos óvórendszabályokat, az oltást is; megnehezítették, orvosi bizonyítványhoz kötötték egyes helységekből az elutazást. Másrészt pedig fokozottan gondoskodtak arról, hogy a fertőző betegség széthurcolásának, a harcterről való hazahozásának elejét vegyék. Minden hazatérő katonát fertőzőbetegnek tekintettek; ezek megfigyelésére a belügyminiszter az ország határain belül 14 helyen megfigyelő-kórházakat építtetett s itt minden újonjöttest fertőtlenítenek, csak azután bocsátják az intézet tiszta részébe s minden katona csak ötnapi megfigyelés (vesztegár) után kapja meg a rendelkezést további teendőiről. A megfigyelő-állomások 1915 elején kezdtek működni; attól kezdve pontosan észlelhető volt a fertőzőmegbetegedések csökkenése, az ország belsejében pedig azóta szó sincs a fertőzőbetegségek járványszerű pusztításáról.

3. A háború egészségügyi hatására gondolva, természetesen első sorban a nagy embervesztés jut eszünkbe, meg hogy mily sokan elnyomorodtak, elgyöngültek, elbetegesedtek. A kiállott szenvedések nagyon sok katonában fejlesztették ki a betegségek csiráit, pl. nagyon sokat támadott meg, sőt tett rokkanttá a háború miatt még nagyobb erőre kapó, pedig addig is borzasztóan pusztító tüdővész. S ezek a csapások nem csupán a katonákat érik, hanem közvetve és sokszor közvetlenül a háború okozza az itthonmaradtak egészségügyi romlását is. A háború az élet minden egyéb körülményével együtt az egészség gondozását is megnehezítette a polgári lakosság számára; nehezebb és szűkösebb a táplálkozás, a lakás fűtése, a világítás és a ruházkodás, sok az izgalom és kevés a lelki nyugalommal tölthető pihenő idő. Az ország nagy részén eddig is kevés volt az orvos; most az orvosok katonai szolgálata, a sebesültek nagy tömege miatt a polgári betegek még városokban, sőt a fővárosban is sokszor nehezen jutnak orvosi segítséghez; az orvosok túlságosan meg vannak terhelve; a kórházakban alig-alig van hely. Mindezeknek a következményeit nem szükséges felsorolni annak megértésére, hogy ezek a körülmények a közegészség állapotára szükségképen kedvezőtlenül hatnak.

Másfelől azonban a háborús viszonyok kedvezően is hatottak sok egyénnek az egészségére. Nem mindenki, de igen sok ember jószántából vagy kényszerűségből egyszerűbben és okosabban él, mint a háború előtt; sok szegény családot a háborús segély rendesebb táplálkozáshoz

juttatott; másokat a drágaság és az anyagok hiánya minden irányban mértékletességre szorított; sokan jutottak jobb lakáshoz; szóval az egészségnek némely veszedelme sokakra nézve csökkent.¹ Az egész nemzet szempontjából pedig különösen fontos az a körülmény, hogy a sűrű katonai szemléken a férfilakosság legnagyobb része egészségügyi ellenőrzés alá került; a katonai okokból elrendelt kényszergyógyítás tömegestől juttatott orvosi kezeléshez és nagy számmal gyógyuláshoz olyanokat, akik (pl. trachomasok, nemibajosok, tüdővészeselek) enélkül nemcsak magok romlottak, de másokat is fertőztek volna. Ennek a hatása nemcsak abban látszik, hogy sok beteg lett katonai szolgálatra alkalmassá, hanem abban is, hogy sokban megnövekedett az orvosban és a kórházban való bizalom, az egészségre való vágyakozás, mert az egészséges állapotot az addignál jobbnak érzik. Általánosítás nélkül ugyan, de azt is ki lehet mondani, hogy a legénységnek tisztaságra való kényszerítése, rendszeres fürdetése nagyhatású a tisztaság iránti érzék felkeltésére. A nép egészségügyi felfogásában tehát fordulatot remélhetünk s ennek a következményei ma még kiszámíthatatlanul jók lehetnek. A háborút túl élő katonák sokféle ismerettel gyarapodva térnek majd családjuk körébe (1. Közművelődés), de mindezek között legértékesebbek bizonyára azok lesznek, amiket az egészség megővésére és visszaszerzésének lehetőségére nézve tanulnak s amit e tekintetben megszoknak.

A csapatok általában kedvező egészségi állapotban vannak, a fáradalmakat eléggé bírják s azt is többen észlelték, hogy sok ideges és beteges ember megerősödött. Mindezt tapasztalják a katonák is és ha nem válik is bennök tudatossá ennek minden lehető oka és tanulsága, mégis csak okulnak belőle. A kedvező egészségi állapot okait egy német megfigyelő így foglalja össze: 1. a katonák megszabadulnak a mai (főként a városi) életnek sok, káros hatásától; 2. állandóan szabad levegőn vannak; 3. nem érintkeznek betegekkel; 4. a természeti erőkkel állandó érintkezésben lévén, gyakorolják a szervezet szabályozó készülékét (alkalmazkodás, edzés, kiegyenlítés stb.), a megerőltetések fokozzák az ellenálló képességet az ártalmakkal szemben; 5. gondozásban részesülnek; 6. az elfoglaltság nem engedi a beteges önmegfigyelést, tépalódást; 7. az akaraterő gyakorlódik s ennek a haszna fokozatosan tudatossá is válik.²

Effélére most sokan, egyszerű emberek is ráeszmélnek. Így pl. észreveszik, hogy a gyermekkorától fogva edzett, testét gyakorló és

¹ *Farkas G.*: Akiknek a háború egészségére vált (Egészség, 1915. 105-108.).

² *Goldscheider*: Csapataink kedvező egészségi állapotának okai (Egészség 1915. 208-220.).

rendesen gondozó ember többet és könnyebben bír, mint az elkényeztetett, gyenge testű; látják, hogy az étel és ital kellő (elegendő, de nem túlságos) mennyisége és minősége milyen hatással van a fáradalmak bírására. Általában mindazt, amit az életmódra nézve az orvosok régóta, de nem nagy sikerrel tanítanak, most az emberek nagy tömege magán vagy másokon szerzett személyes tapasztalásból igaznak ismeri fel. Igaz, hogy sokan a felismert igazságot sem követik. Emiatt különösen az úgynevezett élvezeti szerek okoznak nagy károkat, mert igen sokan nem tartanak mértéket. A legtöbb katona nem is tud megenni a *dohány* nélkül. A háború a nemdohányzókat is rászoktatta s a dohányosokat valósággal nikotinizáltá tette. Pedig a nikotin nemcsak annak okoz szédülést, émelygést, szívdobogást, aki meg nem szokta, hanem néha olyanoknak is, akik megszerették, állandóan károsan hat az emésztésére, lefogyást, szívdobogást, reszketést, főfájást, ideges bántalmakat stb. idézhet elő. Szóval a dohányzás túlzása veszedelmes. Ugyanezt régen tudjuk a *szesz italokról* is. A háború első telén igen sokan úgy vélekedtek, hogy az alkoholra szükség van. Később mind többen rájöttek, hogy a^x hideg vagy forró, cukrozott, gyenge tea rum nélkül frissítőbb, a vizet szeszszel nem lehet pótolni, a szeszivás nem véd meg a vérhas és hasonló bajok ellen. Azonban mégis kivált nagy hidegben s nedves időben a szesz italokat (főként rumot, konyakot) nagy mértékben fogyasztották s általánosan dicsérték vidító, erősítő, melegítő hatását. Másrészt azonban mindenki elismeri, hogy a fegyvelemsértéseket, vigyázatlanságból eredő baleseteket főként a szesz okozza s hogy nem a körültekintő bátorságot, hanem csak a vakmerőséget növeli, általában csökkenti a menetelő képességet s az éberséget, ügyességet, megkülönböztető képességet is; az állásban levő katonák között a fagyás súlyos eseteit leginkább a szesz italról mély álomba merült vagy tehetetlenné vált embereken észlelték. A szellemi munkabírást csak nagyobb szesz-adagok zavarják meg szembetűnően; bizonyos azonban, hogy a szesz állandóan fogyasztó egyén tényleges elméleti erőinek csak bizonyos hányadával rendelkezik, a többit, még pedig a rendszerint legértékesebb erőket, az alkohol hatása leköti. Ezért nem elég a részegségtől óvakodni, hanem tudni kell azt is, hogy a szükségtelen szeszivás gyomorhurutra, étvágytalanságra tesz hajlamossá, semmiféle fertőzés ellen meg nem véd, ellenben a fölfogó, gondolkodó, ítélő és cselekvő képességünket korlátozza.¹ Ilyen és hasonló tapasztalatokat most nagyon sokan tesznek s minél inkább saját felfedezésüknek gondolják, annál szívesebben követik és terjesztik a tanulságot. Ebből sok jó származhatik. Azért ezt a ráeszmé-

¹ A dohányról és a szeszről szóló részlet *Ranschburg Pál* közléséből való: *A hadsereg szellemi egészségügye.* (Inter Arma, 1915. 188-192.).

lést elő is kell segíteniök nemcsak a katonák között, hanem itthon is mindazoknak, akik a tényeket nemcsak a megállapítás kedvéért figyelik meg, hanem az egyéni és nemzeti jóllét közös érdekében hasznosítani is óhajtják. Épen egészségügyi téren – csakúgy, mint az ettől és egymástól teljesen el sem választható gazdasági, közművelődési, erkölcsi tekintetben – mindig a következményekre, a jövőre kell gondolni.

4. A jövőről való gondoskodást a jelen tapasztalásai irányítják. Ezek pedig mindenik hadviselő nemzetre nézve azt mutatják, hogy nagyon megszaporodott a tenni való, a munkáskéz azonban kevesebb. Ezt talán nem érzi Oroszország, mert a népe tömérdek, meg Anglia, mert eddig a többihez képest keveset veszített; de rettenetesen érzi Franciaország, mert a népessége amúgy is erősen apadóban volt s érzi a kisebb nemzetek, ezek között mi is. Gondoljunk csak magunkra. Az öregek helyébe következő nemzedékek sorai nagyon megritkultak, sok kis gyermek is elpusztult, a szülések száma igen leszállott, a nemzet tagjainak a száma tehát jóval kisebb lett a háború folyamán. Az életben maradók közül sokan megrokkantak, meggyöngültek; sokan szorulnak a többiekre és sokaknak tartozunk az ellátással. Mindebből következik, hogy kötelességünk gondoskodni a ma élők egészségének, munkaerejének megőrzéséről és fokozásáról, meg az új nemzedék sorsáról. Evégre komolyan számba kell venni a háború világításában kiderült, bár jórészt addig is ismert nagy, egészségügyi hiányainkat s a most keletkezett új bajokat. A rendszeres gondoskodás ugyan a vezetőök dolga, de azok törekvései mindnyájunk segítsége nélkül kevésre mehetnek, azért itt rámutatunk néhányra a feladatok közül.

Legközvetlenebb, átmeneti feladat a *rokkantak* gyógygyógyítása és munkára képessé tétele. Ezt a Rokkantügyi Hivatal szervezte (1. 192.1.) és sok orvos nagy sikerrel végzi; az orvosi tudomány ma rendkívül sokat tesz már arra, hogy a különféle csonkák, bénák, csökkent látásúak, ha nem a régi erővel is, de részt vehessenek a nemzet megújulásának mindenki közreműködését követelő munkájában.

A másik feladat: az új nemzedékről való gondoskodás. Ez a gondolat magában foglalja majdnem mind a többit, mert itt a leendő polgárok szervezetének egészséges fejlődéséről van szó. Ennek érdekében el kell hártani mindent, ami a szervezet épségét és megerősödését gátolja és meg kell tenni mindent, ami azt elősegíti. Megrontója a születendő nemzedék épségének mindaz, ami a felnőttek egészségének is árt (a tisztaság hiánya, rossz táplálkozás, helytelen életmód, egészségtelen lakás, pihenés nélküli munka, oktalán szórakozás, dohányznak, szeszes italnak mértéktelen fogyasztása). A gyermekre nézve ezek annál veszedelmesebbek, mert fejletlensége miatt szervezetének ellenálló ereje csekély.

Tudtuk eddig is, most azonban percre sem szabad eltévesztenünk, hogy népünk tetemes része, még az úgynevezett műveltek nagy része is egészségtelenül él. Ez az oka többféle betegség nagy elterjedtségének (népbetegségek). Ismeretes, hogy békében a halottaknak igen nagy százaléka (a háború előtt évente mintegy 70,000 ember) *tüdővészben* pusztul el s az ez ellen való küzdelem eddig mégis aránylag kevés embernek keserves harca volt. Ma már több szanatórium van a tüdőbetegek részére (Budakeszi, Gyula, Debrecen), itt-ott egy-egy parasztszanatórium is (pl. Hódmezővásárhelyen), a tüdővészessé lett katonák részére hatalmas gyógyító helyeket szerveznek, de ez mind nem elég, mert ebben a bajban óriási tömeg szenved s mindenik állandóan veszélyezteteti környezetét. Nem is elég a betegek gyógyítása, hanem szakadatlan tanítással az egészségeseket kell az óvakodásra ránevelni, az egészséges élet feltételeit kell országos intézkedésekkel megteremteni s minden egyes embernek nemcsak magát kell másoktól, hanem másokat is önmagától védenie (tisztaság és napfény, ne köpjünk, ne köhögjünk senkire stb.).

Azt is tudtuk, hogy nagyon sok az úgynevezett ideges ember. Az *idegrendszer* egészségének az a próbája, hogy mennyit bír el, mennyire tud ellenállani izgalomnak, fáradalmaknak, rázkódásoknak. A háború azt bizonyítja, hogy katonák közt és ithonmaradtak közt egyaránt nagyon sok az ideges hajlamú, azaz gyenge idegzetű ember. Ez az állapot pedig nem pusztán az egyéneknek rossz, hanem közvetlen környezetüknek is; károsan befolyásolja az utódok minőségét és ezzel veszélyezteteti az állam érdekeit is, hiszen mindenféle munkában következetes, szívós kitartásra, lelki fegyelmezettségre van szükség. A mai felnőttek nem készültek elő a mostani nagy megpróbáltatásokra; az új nemzedéket azonban tartozunk minden eshetőségre megedzeni.¹ Gondosabb *testi nevelés, egészségügyi ismeretek terjesztése, népegészségügyi intézmények* (fürdők, testgyakorló- és üdülőhelyek) létesítése sokat segíthet a mai bajokon; az egész szervezet edzése, az akarat erejének kifejlesztése minden tekintetben, az egészségnek sokféle ártalmától védene bennünket. Mindenkinek gondoznia kell saját testét s a tőle telő minden módon elő kell segítenie a közegészségügyi törekvések sikerét. Ezzel magunkat és utódainkat védjük.

A nagy emberveszteséget csak a *szaporodás* pótolhatja; minél több ember pusztul el, annál nehezebben. Hazánk több vidékén már jó idő óta csekély volt a szaporodás (egyke-rendszer, két gyermek-rendszer); most egész nemzedékek alig alapíthatnak családot, tehát a hiány

¹ V. ö. *Schaffet K.*: A háború és az idegrendszer megbetegedései (Inter Arma, 125-135.); *Lechner K.*: A világ idegessége (Kolozsvár, 1915.).

sokai o' érezhető lesz. A háború után pedig a győztes is csak akkor állhatja meg a helyét, ha ezt a hiányt idejekorán pótolni tudja. A magyarságnak a helyzete különösen veszedelmes, mert a bennünket körülvevő ellenséges népek szaporodási arányszáma a mienket felülmúlja. S nem elég arra gondolni, hogy számszerint gyarapodjunk, hanem igyekezni kell javítani a minőséget is, vagyis az egyének értékét. Németországban külön faj egészségügyi társaság foglalkozik ezzel a kérdéssel; nálunk aránylag kevesen érdeklődnek iránta, de két erősödő mozgalom mindjobban ráirányítja a figyelmet. Egyik: a nemi betegségek ellen való küzdelem, másik: az anya- és csecsemővédelem országos szervezése.

Az egyén és a nemzet jóllétét felettébb veszélyeztető *nemi betegségek* elterjedtsége ijesztő.² Hadseregünkben a háború kezdetén kb. 250,000 ember szenvedett ilyen bajban s megdöbbenő, hogy a magyarok arányszáma e tekintetben a legnagyobb (1875-1885 között minden 10,000 katona közül nemibajos volt: cseh 518, horvát 537, német 555, rutén 599, lengyel 619, oláh 873 és magyar 1052!). A nemibetegségek nemcsak magát az ilyen embert, hanem ivadékait is megrontják, apasztják a születések számát és növelik a halvaszületett magzatokét, a fogamzásra képtelenné vált asszonyokét; a nemibeteg szülők gyermekei között sok a vak és a süket (nálunk 100 vak közül 47 szüleinek nemibaja miatt vak). A háború e betegek számát s ezzel az egész nemzet veszedelmét rettenetesen megnöveli; a hivatalos védekezés megindult, de most a háború alatt és majd a leszerelés idején is nagy nehézségekbe ütközik az emberek tudatlansága és rosszlelkűsége miatt.

Ez a küzdelem a *csecsemővédelem*, általában a gyermekvédelem szempontjából is fontos.³ Hazánkban 1901 óta törvény gondoskodik az elhagyott gyermekek védelméről, de csak most indul komolyabb mozgalom arra, hogy a csecsemőket s a még meg sem született gyermekeket is oltalmazzuk. A háború előtt az élveszülöfték 18.6 %-a halt meg az első életévben, nagy hivatása van tehát az anya- és csecsemővédelem céljából 1915-ben alakult Stefánia-Szövetségnek, amely javaslatokat dolgoz ki ebben az ügyben a hatóságok számára, érdeklődést kelt a közönségben, segíti az anyákat és csecsemőket gondozó intézeteiket s ilyenek állítását előmozdítja; igyekszik megvalósítani az úgynevezett anyasági biztosítást és terjeszti azt a tudományosan megállá-

¹ Erre nézve I. Hoffmann Géza: Fajegészségtan és népesedési politika. Természettud. Közlöny (1916. 617.).

² Nékám L.: A háború és a nemi betegségek (A háború és a jövő 139-153.); u. ő.: ugyanarról (Orvosképzés 1916. 1-2. sz.).

³ Bókay J.: A csecsemővédelem és a háború (A háború és a jövő, 13 - 17.); v. ő.: A Stefánia-szövetség kiadványai (Bpest).

pított igazságot, hogy az anyatejjel való táplálás a csecsemő egészséges fejlődésének első biztosítója.

Ezek az adatok nagyon kevésre mutatnak rá bajaink és tenni-valóink közül, de gondolkodóba ejthet ennyi is, Nem elég szomorúan néznünk a háború pusztításait és bűn volna csak másoktól várnunk és követelnünk a gondoskodást. A maga körében mindenki tehet valamit, ha többet nem, annyit, hogy támogatja az orvosok munkáját.

5. Az orvosok munkája a nemzetek jövőjének egyik legfőbb biztosítója. Mi ezt a háború előtt nem nagyon értettük meg, de a helyesebb ítéletre most az egész népet el lehetne juttatni. A fogékonyága gyarapodott, mert sok-sok ember meggyőződött arról, hogy a kórház áldás és az orvosi tudomány hatalom. Nem mindenható, de a hatalma sokra kiterjed és folytonosan erősödik. Ezt igazolja mindaz, amire az itt elmondottak röviden utaltak s bizonyítja a művelt országok egészségügyének a tanulmányozása (v. ö. Korányi i. h.). Európa lakosságának a száma a XIX. században 187 millióról 400 millióra emelkedett, pedig háborúk, járványok pusztították, kivándorlás apasztotta s a születések arányszáma fogyott. Ezt az eredményt az idézte elő, hogy az emberek életének átlagos tartama meghosszabbodott, még pedig aként, hogy épen a munkaképes életkor nyúlt meg. S bár ez az embermentés természetesen sok pénzbe kerül, mert csak sok és jó kórház, jó munkáslakások, vízvezetékek stb. létesítésével sikerülhet, ez a kiadás jó üzlet, mert a megtartott emberek értéke a nemzetre nézve jóval nagyobb. Az orvosi tudomány sikereit a háborúban a fertőző bajok elleni védekezés mutatja legjobban. A fertőző betegségek elnyomása békében is az átlagos életkor meghosszabbodásának főforrása. Egy angol kimutatás szerint 1909-911-ben Angliában és Walesben összesen 772,811 emberrel, a legfontosabb fertőzőbajokban pedig 367,558-cal kevesebb halt meg, mint 30 évvel azelőtt. Ez a haszon tehát jórészt az orvosi tudomány munkájának az eredménye. Nem egyedül azé, mert «a vagyonosodással, a jobb táplálkozással, a lakásviszonyok javulásával, a tisztaság szeretetével, a vízszabályozással, csatornák építésével, az általános műveltség gyarapodásával együtt jár ama betegségek kialvása, amelyek a nyomornak, a piszoknak a betegségei)) (u. ott), tehát szükséges, hogy a közegészség javulásának mindezeket a feltételeit is megteremtjük. De ebben a munkában is az orvosi tudománynak kell irányt mutatnia. Az igazi, lélekkel dolgozó orvosok háborús munkájának az eredményei megmutatják: «mit veszít, mit mulaszt az az ország, amely nem használja ki teljességben azt, amit neki a tudomány kínál» (u. ott). Nekünk sok az ilyen mulasztásunk, tehát sok a veszteségünk is; az emberek életével eddig nem gazdálkodtunk jól. A többi között nem értettük meg Széchenyinek ezt a felkiáltását sem: «Egészségtől viruló egyénnél csak

az egészséges család, ennél az egészséges község gyönyörűbb; az egészséges nemzet mennyekbe ragadó tünemény! Egészségre kell törekednie minden jobb embernek magára és másokra nézve!» (önismeret.)

El kell ismernünk, hogy e törekvésünk bizony nagyon fogyatékos; az orvost igen sokan nem állandó tanácsadónak, hanem csak a végső szükségben segítőnek nézik; nagyon sok helyen orvost nem is találhatunk. A háború tanulságai követelik, hogy ezután az egészség ügyéről, a magunkéról és az országéról, másként gondoskodjunk, az orvosi tudományt jobban felhasználjuk. Ez mutatja meg azt az utat (Korányi i. h.), amelyen az emberiség mai eltévelyedésének következményeit kiheverheti.

Irodalom. A szöveg alatt idézett dolgozatokon kívül sok idetartozó cikk és apró közlés van az *Egészség*-ben (1914. szept.-től fogva) s a *Természettudományi Közlöny*-ben, u. o. irodalmi utalások is; inkább orvosoknak szánt közlések az *Orvosképzés*-ben s más orvosi lapokban.

Imre Sándor.

IX. A KÖZERKÖLCSISÉG ÉS A HÁBORÚ.

1. Az erkölcsi alakulás jelentősége. Erkölcsi tekintetben a háborúról abban a két irányban szólhatunk: milyennek mutatott és milyenné tett bennünket. Szövevényes jelenségei, a szokatlan helyzetek, soha el nem gondolt feladatok tömérdek alkalmat adtak az emberi tulajdonságok nyilatkozására, másrészt pedig – épen mert az alkalom rendkívüli volt – nagy mértékben fejlesztették is azokat. Kétségtelen, hogy a ma élők bizonyos lelki alakuláson mennek át. Az élet ugyanis szakadatlan alakulás folyamata; ezen a rendes, egyenletes élet apró eseményei is nyomot hagynak, a rendkívüli események mostani forгатaga annál inkább. Hiszen a háború hatása életünknek minden körülményére kiterjed: életünk biztonságára, az egész életmódra, táplálkozásra, egészségünkre, anyagi és lelki jóllétünkre; mindez megszabja érdeklődésünk irányát, gondolkodásunk tartalmát, érzelmeinket és cselekvésünket. Ezek a benyomások döntik el: miként alakul tovább az egyének élete. S ez nemcsak egy-egy ember személyes ügye, hanem az egész nemzeté, mert a nemzet élete azon fordul meg: milyenek a tagjai. Ez a kérdés az egészségre, testi erőre, ügyességre is vonatkozik, de nemcsak arra, hanem elsősorban a lelki tulajdonságokra: mennyire fejlett az egyének szelleme, milyen az érzelmi világuk, tudnak-e akarni és jól akarnak-e? A polgárok minőségében erkölcsi értékek a döntő. Ennek személyes sorsunk és nemzetünk jövője miatt egyaránt nagy a jelentősége, mert az egyének erkölcsi minősége szabályozza az együttélők, egymásra utaltak viszonyát s abból alakul ki a *közerkölcsiség*: a közéletben jelentkező jó és rossz emberi tulajdonságok összessége, elegyedésének az eredménye. A közélet (a köznek az élete) számtalan jelenségből áll; mindenik jelenség kapcsolatos a többivel, mindenikben a benne szereplő emberek lelki világa, érzülete, erkölcsisége tükröződik. Ezért mindnyájunkat érint és minden, tudatosan élő polgárt érdekel is az a kérdés: milyen a háború erkölcsi hatása.

2. Az erkölcsi hatás nem egységes és nem állandó. Aki a háború erkölcsi hatása felől tárgyiasan óhajt tájékozódni, jól teszi, ha saját közvetlen környezetét elemzi: jól ismert emberek magatartását, a

köztség életében feltűnő jelenségeket, a közviszonyokat s ebből következtet aztán alkalmi összehasonlítások alapján arra, hogy az egész országban, meg a többi, harcoló népek körében milyen lehet a köz-erkölcsiség. Ennek megítélése céljából azonban mértékre s a jelenségeknek bizonyos csoportosítására van szükség. Erre nézve adnak a következő sorok némi tájékoztatást.

Nagy nehézség, hogy a mai ember ugyan bizonyosan nem egészen az, aki a háború előtt volt, de ezt a különbséget nem lehet egyetlen szóval kifejeznünk. Nem mondhatjuk, – jóllehet eleinte némelyek így áradoztak – hogy a háború megneemesítette az embereket, eltüntette az önzést, uralkodóvá tette az összetartás érzelmét és a kölcsönös segítség hajlandóságát. Az első hetekben valóban így látszott, de csakhamar kiderült, hogy ez a látszat nem mutatta a teljes valóságot. Azért azonban nem csaphatunk a másik túlságba és nem mondhatjuk – amit sokan sötéten hirdettek – hogy nincs erkölcs, mindenütt csak feneketlen önzés és gaszág látszik, a háború csupaszon kiténtette és csak fokozta az emberi hitványságokat. *Nem szabad általánosítani* egyik irányban sem. A háború már régen tart és ma sincs vége, az ember lelki alakulása pedig folytonos. Más volt az események erkölcsi hatása a háború kitérésekor, meg amikor már sokáig húzódtott és az emberek nemcsak saját fellobbanó érzéseiket, hanem mások példáját is követték. Más a biztató győzelmek és a lesújtó vereségek idején. Más akkor, midőn hazánk földjén dúlt a harc s akkor, amikor a harctér borzalmaait nem ismertük vagy azoktól már megszabadultunk. Tehát nem festhetünk mindenkorra érvényes képet és mindenkire egyaránt találót sem. Más hatást láttunk a harcért, kalandokért hevülő ifjakon és a higgadt, tisztábban ítélő, következményekre is gondoló felnőtteken; mást-mást a nőkön és a férfiakon, magános és családos embereken, katonákon és itthonmaradtakon (alkalmatlanokon és felmentetteken), azokon, akik a háborút történelmi kényszerűségből, meg akik egyesek akaratából eredőnek tartják; más-ként hat a háború azok érzelmi világára, akik csak nyerneken általa, meg akik csak veszítenek; nagyon érvényesül itt is a társadalmi és vagyoni állapotban, a falusi és városi lakosság életében, gondolkodásában, gyakran egész lelki világában levő tetemes különbség s még sok egyéb. (Példákat mindenki könnyen találhat a maga körében) Mindezt egyedül senki sem veheti apróra, mindent senki sem láthat. Azért kötelesség, hogy az általánosítástól óvakodjunk s az ítéletre mértéket keressünk.

3. A legfőbb mérték: a köz java. A háború kezdetén ilyen mértékünk nem volt. Gondoljunk vissza: miként is kezdődött számunkra a háború? Még nem felejthettük el, hogy akkor mintha minden felfordult volna. A gyermek, meg sok, gyermekes lelkű ember talán csak a szo-

katlan mozgalmat látta; a gondolkodó felnőttek lelke azonban nagy rázkódást szenvedett el. Egyszerre rohant meg bennünket hazánk és személyes életünk veszedelmének gondolata, a nyugalomunkért és javainkért való aggodalom, összeütköztek különböző érzelmek és ellentétesnek tetsző kötelességek (az emberpusztítástól való irtózás és békés hajlandóság, meg az önfenntartás és honvédelem ösztönétől táplált lelkesedés; a hazafiúi, meg a Mi, férji, apai kötelességek). Hátterbe szorult minden, ami lelkünket addig eltöltötte s a jövő bizonytalanságának erőtlennítő érzése vált bennünk uralkodóvá; szétmállottak terveink; helytelennek tűnt fel életünk feladatairól és a világról, a művelődés hatásáról és az emberi élet becséről való felfogásunk; úgy láttuk, másféle mértékkel kell ezután mérnünk az emberek értékét (addig a szellemi erőt, a békés polgári munkát, a tudományos tevékenységet tartottuk elsőknek s akkor mindezt egyszerre elhomályosította a testi erő, a harci vitézség, a katonai tevékenység) és hajlandók voltunk hiábavalónak, céltalannak, játéknak nézni mindent, ami a harccal nem volt közvetlen összeköttetésben. Ezt a belső zűrzavart csak fokozta, hogy nagy kétségek mardostak sokakat amiatt is, vájjon nem bűn-e maga az egész háború? Lassanként azonban épen ennek a kérdésnek a megoldása bizonyos meghiggadást idézett elő, látásunk tisztult, újra felismertük, sőt igazán csak most ismertük fel valamennyi emberi munkának a többiekkel való kapcsolatát s ma elmondhatjuk, hogy megvan a mértékünk az egyének magatartásának erkölcsi megítélésére.

A háború nyomasztó kétségeket támasztott azokban, akiknek hívó lelke a vallás parancsa («ne ölj!») ellen való vétséget látott benne; mély keserűséget ébresztett azokban, akik nem tudták megegyeztetni a művelődés nemesítő erejében való bizalmukkal, meg akik politikai eszményeikkel ellentétesnek tartották, általában mindazokban, akiknek emberi érzése fellázadt az emberi életnek tervszerű, erőszakos kioltása ellen. E lelkiállapotnak nevezetes következése abban nyilvánkozott, hogy valamennyi állam igyekezett elhárítani a háború megkezdéséért való felelősséget; mindenik kormány igyekezett a népet meggyőzni afelől, hogy a háborút az ellenfél reákenyszerítette, nem volt más választás, csak a fegyver vagy a letipratás. Ezzel elismerték, hogy a háború felidézése igenis bűn, de ezt az ellenfél követte el; a megtámadott részéről azonban a háború kötelesség önmaga, a nemzet iránt, tehát jogos, igazságos, szent ügy. Ugyanezt hirdették mindenütt a filozófusok, mindenik felekezet papjai és mindenik párt vezetői. Közben pedig terjedt az a történelmi igazság, hogy ez a szörnyű korszak az emberiségnek nem újság, csak a most élőknek szokatlan a béke hosszú ideje miatt; felismertük a nyilvánvaló igazságot, hogy a nemzet létét nem most fenyegeti a veszedelem először, de ez a mostani veszedelem

nagyobb minden eddiginél s nem valami hirtelen támadt baj, hanem a dolgok ismerői régóta tudtak róla. Amint a háború okai felől mind több-több ember tájékozódott és a kezdetben nagyon fölületes nézetek bizonyos mértékű tudatossággá változtak: a háborús életnek számtalan körülménye megértette azt is, hogy ebben a rettenetes küzdelemben az egyén és a közösség (a nemzet) érdeke egybeesik, a honvédelem egyszersmind önvédelem, a fegyveres harc elől való kitérés ebben az esetben a nemzet számára nem a békét, hanem a tönkrejutást jelentette volna. Ezen az úton arra az eredményre jutottunk, hogy a nemzet egyes tagjaira nézve a veszedelem tartama alatt nem az a főkérdés: vajjon az erkölcsi értékelés legfelsőbbrendű szempontjai szerint a háború jó-e vagy rossz (hiszen ez magában véve kérdés nem is lehet), az sem, hogy vajjon a magunk államának mi a szerepe a háború felidőzésében. Ez a két kérdés okozhat és mindenik országban okoz is egyeseknek sok, lelki küzdelmet, juthat valaki ezekre nézve a közfelfogással ellentétes eredményre is, de azért számára nem ez dönti el az állásfoglalást, nem az így kialakult véleménye dönti el, hogy ő maga jót vagy rosszat tesz-e, ha a háborúban részt vesz vagy abból kihúzza magát. Az egyének számára ugyanis a háború: adott helyzet; az ebben való elhelyezkedés: kényszerűség. Sőt adva van az is, miként kell ebben a helyzetben a becsületes embernek elhelyezkednie.

A felelet egyszerű. Azzal, hogy a háború kitört, veszélybe jutott az ország; épen magunkra, a magyarságra, hazánkra gondolva, tudjuk, hogy ez a háború megmaradásunkról vagy pusztulásunkról dönt. Ezért aztán bármiként vélekedjék is valaki erkölcsi eszményének hatása alatt a háborúról, bárhol legyen is az államférfiak részén az igazság: semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy mindenik polgárnak legelső kötelessége a nemzete küzdelmében való részvétel. Ez lett az értelme a hazafiság szavának, amint megvilágosodott a közös veszedelem és megerősödött a nemzeti közösségben együvé való tartozás érzése. Tulajdonságaink és cselekedeteink értékének legfőbb, erkölcsi mértéke ma, kétségtelenül a köz java. E megítélés alól semmi és senki sem vonhatja ki magát, s mindig az a kérdés: hol tehet valaki legtöbb hasznot (csak az lehet a felmentéseknek is vezető szempontja). Az egyesek értékét ma azon mérjük: mennyire állítja az illető a vagyionát, tudását, életét a köz szolgálatába; a közjó ellen való vetéseket ma nagyobb bűnnek tartjuk, mint a háború előtt, és nagyobbak, mint sok más; szigorúban ítélünk arról, hogy mi tartozik az egyéni szabadság körébe, természetesnek találjuk, hogy ez a szabadság ma korlátok közé szorul, mert látjuk, hogy az egyének minden önzése árt másnak, azaz a köznek. A háborúnak ezt a hatását, az egyéni érdek és a közhaszon megegyeztetésére való törekvést tervszerűen erősíteni kell, mert éppen nem állíthatjuk, hogy

immár mindenki érzi s hogy ezt a mértéket önmagára mindenki alkalmazza.

4. Kedvező és kedvezőtlen jelenségek. A közjó szolgálatát tekintve mértéknek, azt látjuk, hogy a háború jó és rossz tulajdonságok nyilatkozására egyaránt alkalmat adott. Ma különösen az olyan emberi jellemvonást és cselekedetet tartjuk jónak, amely a haza biztonságát növeli, védelmét elősegíti, a nemzet erejét (az anyagi és erkölcsi erőt) gyarapítja, a nemzet tagjai között az egyetértést, összetartást, kölcsönös bizalmat s a küzdelem folyamán a kitartást fokozza. Rossz tehát mindaz, aminek a hatása ezzel ellentétes; csekélyebb értékű mindenki, aki ha a köznek egyenesen nem árt is, de használni nem törekszik. Magunk körében is tapasztaltuk, hogy így nézve, a közerkölcsiségnek kedvező és kedvezőtlen, felemelő és leverő, biztató és aggasztó nyilvánulása! egymást érték s nem tudjuk megmondani, hogy a mai közerkölcsiségnek voltaképpen a jó-e vagy a rossz a legjellemzőbb vonása.

A *kedvező tulajdonságok* különösen a háború kezdetén jelentkeztek. Legelső helyen kell említeni a *nemzeti összetartozás* és a *hazaszeretet* érzését. Az együttérzés a háború előtt közöttünk éppen nem uralkodott, az egymásrautaltság felismerése azonban megerősítette. Ebből következett az *önfeláldozásnak* számos példája (önkéntes jelentkezés katonai szolgálatra, a harctéren veszedelmes feladatokra), a közös célra való *áldozatkészség* (sokan komolyan úgy fogták fel, hogy «mindnyájunknak el kell menni» és «aranyat vasért», meg «mindent a hadseregnek» kell adnia annak, aki itthon maradt; a gyűjtések sikere); eleinte láthatóan erősödött a *közért való felelősség érzése* (nagyon fontosnak ismertük fel minden egyes embernek, tehát önmagunknak is a közös harcban való szerepét s kezdtünk úgy dolgozni, mintha rajtunk fordulna meg a siker); határozottan erősödött a *kötelességérzés* és kiterjedt a szorosan reánk tartozókon túl is (több munka; a hadba vonultak munkájának díjtalan elvégzése); sok jelét láttuk a *hűségnek*, *emberszeretnek*, *részvétnek* (a harcolóknak adott ajándékok, a többet szenvedőkön való segítség; az önkéntes szegénygyámok, ápolónők működése stb.); mintegy magától érthetőnek tűnt fel a *bátorság*, a *bizalom* egymás és a jövő iránt; erősen el voltunk határozva a *kitanasra*; általában nagy volt a felbuzdulás minden nemes és szükséges irányban. Ekkor beszéltek olyan sokat a háború nemesítő hatásáról.

E tünetek mellett azonban csakhamar észrevettük a *szomorú jelenséged* is. *Széthúzás* és *árulás* nem volt ugyan olyan mértékű, amennyire hír szerint ellenségeink számítottak, de volt (a határszéli vidékeken); a *katonai szolgálat alól való kibújást* többféle módon nem kevesen kísérelték meg; hamarosan jelentkezett a szemérmetlen *kapzsiság* (ár-

drágítások), sőt a bűnös *nyerészkedés* is (pl. a katonaszabadítás), mások áldozatkészségének vagy szorult helyzetének lelketlen kihasználása, a kötelességek nemteljesítése a háború ürügyével, többféle *hűtlenség*, másokkal, közüggyekkel nem törődő, kíméletlen *önzés*, a közért való *felelősség áthárítása*, remegő *gyávaság*; a csalódott hiszékenységgel átcsapott *bizalmatlanságba*, *gyanakvásba* (gyanús minden jó mód, minden ép katona, kivált a tiszt s minden polgári ruhában levő, nem idős ember); terjedezett s időnként nagyra nőtt a *kishitűség* és a *csüggedés*; újra igazolódtott, hogy bennünk igen sok a *szalmaláng*. Mindez nyilván így volt más népek körében is.

A hadiesemények fordulatai, a harctérről visszatérők (sebesültek, szabadságoltak), beszédei, az elesettek miatt való gyász, a megélhetés fokozódó nehézségei ezeket a vonásokat újabb meg újabb világításba állították, az újabb helyzetek más-más tulajdonságokat tettek szükségessé és más-más jellemvonások nyilvánulására nyújtottak lehetőségeket. Mindenben párhuzamosan beszélhetünk a jóról s a rosszról: a köz javának lelkes és a személyes haszonnak lelketlen szolgálásáról.

Így például kétségtelen, hogy az élelmiszerek, ruhafélék, tüzelőanyagok stb. megapadása következtében a köz érdekében mindenkinek kötelességévé lett a *takarékosság*, ez tehát erkölcsi minőséget jelent; sokan lelkiismeretesen törekszenek is erre, még többen kénytelenek vele, de mégis nagy a *fénylűzés* és *pazarlás*. Azt mutatja ez, hogy némelyekben fogyatékos vagy hiányzik az erkölcsi érzés. Főként olyanokban, akik hirtelen meggazdagodtak, meg akik ezelőtt nehéz munkával éltek, most pedig fáradság nélkül jutnak aránylag bőséges pénzhez (a hadisegély rossz hatása számos esetben). Mindezeknek a távolibb időre is veszedelmes következései lehetnek (dologtalanság, élvezetvágy, követelőzés).

A harctéren is, itthon is sokan vannak, akik nemesen értik az *emberi egyenlőséget* s a maguk életét a köz szempontjából értékelve nem becsülik túl, nem keresnek és nem kívánnak kivételes elbánást» De vannak igen sokan olyanok is, akik, csak a mások életét becsülik kevésre; magukat nem teszik kockára a közért, de másokat feláldoznak önmagukért (ide tartozik, ha a harctéren valaki pl. betegnek teszi magát valami súlyos kötelesség idején, meg ha itthon pl. az egészséges felnőtt elveszi a gyermek elől a tejet).

Az önuralomnak, önfegyelmelésnek bámulatos példáit láthatjuk a háborúban oly sokat szenvedő anyákon és hitveseken, a férj és fiú helyett is dolgozó *nőkön*. S itt nincs különbség: a legegyszerűbb munkás-asszonyok soraiban, meg a fényes paloták lakói között egyaránt nyilatkozik a női lélek hatalmas ereje. A nők erkölcsi kiválóságának tetemes része van abban, hogy egy-egy család s az egész nemzet ebben a szörnyűséges megpróbáltatásban ennyire megállja a helyét. De azért a háborús

közkerkölciségnek egyik legszomorúbb nyilvánulása mégis a nők bizonyos részének a magatartása. Látunk olyanokat, akik most is egészen a hiúságnak, divatnak élnek, mintha ez az ítéletidő reájok nem is tartoznék; látunk olyanokat, akik magukra hagyva, elvesztettek minden irányt és mértéket s jóformán öntudatlanul sülyednek lefelé. Az önbecsülésnek, ítélőképességnek, ellenálló erőnek ez a hiánya annál veszedelmesebb, mer] a férfiak pusztulása miatt a réginél sokkal több munka vár a nőkre a háború után is, az új nemzedéket sok-sok esetben az anyának magának kell nevelnie s mi lesz, ha sokakban hiányzik vagy elfogyott a lelki erő, ha könnyelműen vagy ledéren fogják fel az életet?!

Szorosan kapcsolódik ehhez az a kérdés: mit tapasztalunk az *ifjúságán*. Jót is, rosszat is. A jó különösen a háború kezdetén jelentkezett a lelkesedésben, mindenféle munkára való készségben (diákok segítőmunkája) s meg van ma is: számtalan gyermekifjú hordja a vállán egész családja gondját vagy osztozik abban gyöngéden támogatott anyjával. E küzdelemnek ilyen emlékeit nagyon sok család őrzi már. A háborús veszedelem tehát gyorsan és üdvösen érlelte a serdülők társas érzését, megkomolyította az ifjúság nagy részét, mert az életnek még nem is sejtett, legnagyobb kérdése elé állította. S amint újabb-újabb kerosztályokra került a katonai szolgálát sora, újabb meg újabb gyermekréteg vette át az előbbieket szerepét. Ezzel azonban rohamosan oszlani is kezdett a jó hatás: azok a megkomolyodottak elmentek, a még ittlevők pedig már a háborús levegőben serdültek fel s ezek lelkére a nagy idők súlya kevésbé nehezedett, a családi, iskolai, társadalmi rend már meglazult, a háborús viszonyok nekik már nem szokatlanok s így rajtok ezek hatása másként jelentkezik. Itt sem szabad általánosítani, de a felnőtteknek látniok kell s nem árt a serdülőket is figyelmeztetni arra, hogy az ifjúság nagy részén a korai önállósulásnak nemcsak némi jó, hanem sok rontó hatása is észlelhető. Durvább, hetykébb, kíméletlenebb, fegyelmezetlenebb és nehezebben is fegyelmezhető a mai ifjúság, mint amilyen volt a négy vagy éppen a három évvel ezelőtti. Az elvadásnak, hazug és piszkos beszédnek, gyermekek betörő-bandáinak, apró tolvajlásoknak stb. stb. nem a háború az egyetlen oka, de bizonyos, hogy e^ a főfő előmozdítója: kevesebb a vezetés, a felügyelet, több az alkalom a csavargásra, kevesebb a rend; a felnőttek is többször teszik túl magokat szokáson, illendőségen, törvényen.

Az *elvadás* a felnőtteken is észlelhető. Nem is csoda. A harcban az ellenség pusztítása, az emberölés látszik a katona feladatának. Nem ez a cél, de a cél elérésének ez az egyetlen eszköze. Lehetetlen, hogy ennek hatása ne legyen a katonák lelkére s hogy ez a hatás ne az emberi élet kevésre becsülésében jelentkezze mindazokban, akik természettől fogva durvábbak. Ezek nem arra gondolnak, hogy ennek

az emberpusztításnak nem szabad többé ismétlődnie, hanem a lövészárkon kívül is használják az ott tanult eszközöket. Már mindenfelől feltűnik ennek a nyoma: a harctérről hazajövő emberek nem egyszer már fegyverrel oldották meg a nekik (okkal vagy ok nélkül) nem tetsző itthoni kérdéseket; napról-napra adnak hírt a lapok családirrásról, feleség- és férj gyilkolásról. Igaz, hogy a harctér az erkölcsi erőt is fokozza a kötelességteljesítés, önuralom, engedelmesség, felelősségérzés, elhatározás stb. gyakorlása által, de tartani kell attól, hogy amint a szigorú katonai kötelék meglazul vagy feloldódik: a szintén alaposan begyakorolt kíméletlenség, kegyetlenség nehezen oszlik el, kivált a műveletlen lelkekből.

Erre az aggodalomra annál több az okunk, mert sokszor tapasztaljuk, hogy a lövészárokból vágyakozva, jó lélekkel hazatérőket nagyon elkiseríti az *itthoniak élete*. Ami kedvezőtlen mi is észlelünk, azt ők élesebben látják s ezek miatt a maguk kínlódását méltatlanságnak érzik, úgy fogva fel, hogy az itthonlevőkért szenvednek, ezek meg itthon mulatoznak s velők nem is törődnek. Tudjuk, hogy ebben sem szabad általánosítani, mert nagyon sok itthonlevőnek minden gondolata a harcolóknál van s magát itthon többre-kötelezettnek érzi; de bizonyos, hogy a hazatérők elkiseredésére nagyon sok, komoly ok is van. Minél tovább tart a háború, annál többen igyekeznek belőle hasznot húzni; a köz javával egyenes ellentétben mohón és leleményesen hajszolják az egyéni hasznot. Embertelen kapzsisággal megrontanak egyeseket, tömegeket, veszélyeztetik az egész nemzetet. Ilyesmik láttára a felháborodás egészen természetes.

Az *egyéni érdek* feltétlen szolgálata a célja a *háborús csalások* sokféle fajtájának. A hadseregszállítók kiderült vétkei, az élelmiszerek hamisítása, a borzasztó mértékű árdrágítás, a törvények és rendeletek számtalan, kisebb-nagyobb kijátszása (készletek eltitkolása, adótárgyak elhallgatása, kenyérjeggyel való visszaélések és sok más), a kedvezések, mindennek a «kéz alatt» lehető megszerzése vagy továbbadása vétség a köz java ellen; némelyik éppen elárulása a közös ügynek s az ellenséget segíti, mert nehezíti az ország helyzetet. Mindezek káros voltát csak akkor értjük meg igazán, ha a mételyező hatásra gondolunk. A nagy csalások voltaképpen kevés ember bűnei, de mindig többeket vonnak bele; a bűntársak bűntársai néha öntudatlan részesei a nagy gázságoknak. Az apró szabálytalanságokra meg egyenesen kényszerítve érzik magukat az emberek s nem veszik észre, hogy ezzel állandóan lazul erkölcsi felfogásuk. Lassanként az emberek nagy tömege elveszti a mértéket a jó és a rossz megítélésére; gyenge emberek nem tudnak ellenállani a könnyű siker, a gyors megdagadás csábításának; a példa vonz, kivált ha nagy hasznot is ígér. A háborús csalások jelentőségét tehát nem magukban az egyes esetek

nagyságában' kell látnunk, hanem nemzeti önismeretünk érdekében valljuk meg, hogy ebből a forrásból a ragály már nagyon elterjedt és nagyon sok az erkölcsi bacillushordozó is.

Nagy veszedelem, hogy sokaknak megrendült a köztisztességben vetett hite, mert úgy látszik, hogy ma az ügyeskedőké, önzőké, csalóké, hazugoké a világ, «minden lehet, csak tudni kell a módját». Ez a felfogás nem most született, de most nagyon sokan igaznak gondolják s ezért megdöbbenően elterjedt. Pedig ez a felfogás soha sem a mélyről, hanem mindig a felszínről eredt. Ma is onnan ered. Mindnyájunknak érdeke, hogy gyökeret verni ne engedjük. Rá kell mutatni újra meg újra, hogy az ilyen úton szerzett siker nem tartós, nem fakadhat belőle közbecsülés, pedig ennek a szomjúsága előbb-utóbb mindenkiben felébred. A közéleti erkölcstannak azt a Széchenyi-féle alapelvét kell terjeszteni, hogy a legnagyobb igazság a legnagyobb haszon s a becület a legjobban kamatozó tőke. Ezt nem is olyan nehéz megértetni.

5. Az igazság erejében való hit, az igazság győzelmében való bizalom nagyon mélyen van az emberi lélekben. Kítűnt ez a háború folyamán sokszor. S úgy látszik, kivált eleinte határozottan úgy látszott, hogy a háború a közerkölcsiségnek ezt a legfőbb biztosítékát meg is erősíti. A legtöbb ember ugyanis az igazságot egészen gyakorlatiasan érti s méltányossággal, jogossággal, gyakran a helyességgel azonosítja. Mikor tehát úgy látták, hogy mindenkinek el kell mennie, mindenki kockázat, mindenféle körből valók szenvednek és pusztulnak, az itthonmaradók pedig gondoskodnak a hadbavonultak családjáról, árváiról, átvállalják a munkáikat stb., akkor az igazságban való hit erősödött. Tudva, hogy mi nem akartuk a háborút, az igazság diadalát remélve, bízunk a harctéri győzelemben s mikor a németek Belgiumban, a mieink Orosz-Lengyelországban rohamosan haladtak, ebben csakugyan az igazság diadalát láttuk. De mindez nem folytatódott így állandóan. Itthoni és harctéri események az igazságban való hitet meg-megrendítették; különösen a vélt, avagy valóságos személyes sérelmek hatottak így s meg kell vallanunk, hogy az emberek iránt való bizalom csökkenése az igazság értékének a csökkenésével járt együtt. Nemcsak a kisebb-nagyobb személyes élmények, hanem a háború nagyjelentőségű eseményei is ezt idézték elő.

A háborúban egymást érték az igazságtalanság, álnokság tünetei. A szerbek gyilkos terveiről, az orosz követ belgrádi szerepéről, az orosz cár megtévesztő táviratáról, Anglia szemfogatásáról értesülve addig naivan élők riadtan kérdeztük, hogy az államoka kölcsönös érintkezésben, céljaik szolgálatában ilyen eszközöket használnak? Olaszország álnoksága és szerződészegése, Románia kapzsisága, kétszínűsége és orvttámadása királyok és kormányok szavában, írott szerződések erejében való

hitünket ingatta meg. Görögország sorsa, a semleges államok szorongatása a gyengébbek védtelenségéről, a jóakarát hiányáról, az erősebb önzéséről győzött meg bennünket. Mikor pedig azt láttuk, hogy az irántunk hűtlen államok vezetőit új szövetségeseik dicsőítik, általában a másik félen is mindig az igazság győzelmében bizakodnak s bennünket vádolnak olyan szándékokkal és cselekvésekkel, amikről legalább mi, a nép, semmit sem tudunk: természetes, hogy kételkedve gondoltunk arra is: egyáltalában melyik részen van az igazság? S ha mindéhez vesszük az ellenség harctéri jelentéseinek elhallgatásait, ferdítéseit, hazugságait, nem csodálhatjuk, hogy nagy bizonytalanság fejlődött ki a lelkekben az igazság tekintetében. Ez nem azért baj, mert egyes, mai kérdéseket nem látunk tisztán, hanem azért, mert sokan azt vonják le belőle, hogy az igazságnak csak egy mértéke van: az érdek s az igazság győzelmét csak az várhatja, akinek az ellenfelek közül nagyobb az ereje. Ezt a felfogást sem szabad engedni, hogy megerősödjék és általánossá váljék. Szerbia és Románia sorsában, csalók leleplezésében és megbüntetésében igazságszolgáltatást kell látni s ki kell fejleszteni magunkban és másokban azt a meggyőződést, hogy az igazságot folytonosan keresni, érette küzdeni kell, mert sokszor elburkolódik, nem könnyű felismerni, ezért nehezen győz, gyakran alul marad egy időre, tehát emberi érdek, hogy mindenki teljes erejével törekedjék feléje.

Az igazságtalanságon való megbotránkozás, az igazságra való vágyakozás és törekvés emberi tulajdonság, minden népben megvan, csak hogy minden nép és minden ember a maga álláspontjáról nézi és keresi az igazságot. A háború felismerteti az érdekek különbségét s ezzel együtt az igazság megítélésében levő különbségeket is megérteti. Ennek aztán az lehet a következése, hogy az egyes emberek és népek jobban megértik egymást, mert meglátják egymás törekvéseinek az okait, az ellentétes törekvések forrásait; ebből lassanként közeledés, békésebb együttélés származhatik.

6. A vallásos érzés az igazság erejében való hittel együtt növekedett, de azzal együtt csökkent is. A háború első szakaszában meglehetősen általános volt az a tapasztalás, hogy a vallásosság megerősödött és terjedt. Tábori lelkészek és itthoniak egyaránt sokszor adtak hírt arról, hogy az embereket megszálló nagy bizonytalanság, a sok aggodalom és tömérdek szenvedés számtalan emberben erősítette meg az isteni gondviselésben való reménykedést és tette szükségessé a hitben való vigasztalódást; veszedelmek elmúlása, balsorsnak jóra fordulása nagyon sokakat indított hálára isten iránt. A háborúnak ezt a hatását mindnyájan észleltük magunkban vagy másokon. De csalódás volna ebben is általánosítanunk, mert tagadhatatlan, hogy a háborúnak a vallásosság tekintetében is megvan a másik hatása is. Azt is tapasztal-

táljuk, hogy most sok embernek megingott a hite, mert a háború szörnyűségeit, ártatlanok millióinak a szenvedéseit nem tudják az isten jóságában, mindenhatóságában való hitökkel megegyeztetni. Az igazság győzelme az erkölcsi világrendben való hitet erősíti, az igazság veszte ezt a hitet rendíti meg. Csak az lát tisztán, aki a háború hatását mindkét irányban észreveszi. S ha tudjuk, hogy a mély ós igaz vallásos érzés milyen nagy erkölcsi erőt jelent, akkor megértjük, hogy a háborúnak a vallásosságra való hatása a közerkölcsiség alakulása szempontjából is nevezetes kérdés.

7. Egyes vidékek erkölcsisége. Az elmondottak nagy általánosságban, vázlatos képet nyújtanak arról, miféle elemekből áll ma a közerkölcsiség s mily hatások alatt alakul tovább. Minden jó vagy rossz tulajdonság s minden jóakarató vagy önző cselekedet megteszi a hatását abban a körben, amely róla tudomást szerez. A háború folyamán egyes vidékek lakossága a többiétől egészen eltérő élményeken ment át; ezek mind. sajátosan hatottak, ezért az erkölcsi felfogás alakulása egy-egy körben egészen sajátos lehet. A délvidéken, az északi Kárpátok vidékén, Erdély keleti és déli határán az ellenség miatt való aggodalom s a menekülés és visszatelepülés közben olyan jellemvonások nyilatkozására volt alkalom, amilyenek az ország nyugton maradt részein csak szórványosan jelentkezhetek s így nem látszottak jellemzőknek a közerkölcsiségre. Nem lehet szó ebben sem teljes egyformaságról. A menekülés idején számtalanszor tűnt fel a kíméletlen önzés, de nagyon sokszor az önfeláldozó segítségre való készség is; a nagy veszedelem nemcsak arra ösztönözte az embereket, hogy magukat mentseék, hanem arra is, hogy a gyengébbet támogassák. Az elhagyott falvakban, városokban az alkalom és a szükség sok embert csábított lopásra, fosztogatásra, de szép példáiról hallottunk annak is, hogy az eltávozottak vagyonát az otthonmaradottak a sajátjukként védelmezték. S ott, ahová a menekülteket a hatóság telepítette, megint többféle emberi sajátság jelentkezett: szűkkeblűség és nyereszkeskedés, de testvéri részvét és áldozatkészség is. Menekültek és vendéglátók kölcsönösen hatottak egymásra s ebből a hatásból itt-ott hamarosan kikelt az erkölcsi alakulásnak egy-egy újabb vonása. Ilyesmire való visszaemlékezés az emberek lelkiültéről sok felvilágosítást ad.

A városok, falvak, tanyák népén, a különböző osztályok tagjain bizonyos közös vonásokat lehet megfigyelni.

8. Egészen külön világ a harcétér, a lövészárók és általában a katonaság erkölcsi világa. Az ember mindenütt ugyanaz, de jellemvonásai annál élesebben jelentkeznek, minél egyszerűbb az élete, minél közvetlenebbül fenyegeti a veszedelem s minél több módja van valamilyen hasznot szereznie. Ha a közerkölcsiség alakulására gondolunk: nézzük

azt is, milyen hatást tett az alárendeltekre a teljes kiszolgáltatottság s a feljebbvalóra a többiek felett való hatalom tudata; az állandó életveszedelem, a sokféle szenvedés vagy a veszedelemből és szenvedésből ügyeskedéssel, mások feláldozásával való megszabadulás és több más eféle. A sok hősködő Hári János és a szintén nem ritka igazi, tehát néma hős, meg ennek a kétféle csoportnak számos alfaja, mind egy-egy külön mutatója és egyben forrása a künn levők meg az itthoniak erkölcsi alakulásának.

A katonai és polgári élet feladatai, körülményei között levő különbségek, a harcolók iránt érzett részvétel és elismerés bizonyos egyoldalú értékelésre vezetett s *a katonai és polgári erények* megkülönböztetését idézte elő. Ebben az volt a veszedelem, hogy az ifjak – minél ifjabbak, annál inkább – a katonáskodásban kezdték látni az élet legnagyobb feladatát s kezdett nagyon hirtelen alászállani a csendes, polgári munka becsülete. Ennek a tünetnek is van erkölcsi jelentősége, mert e felfogás egymás megítélésében helytelen szempontokat érvényesít s ezzel a kölcsönös méltánylást, megbecsülést megnehezítve, az élet küzdelmeiben oly fontos erkölcsi erőt apasztja. Amint azonban a háború tovább tartott, mindjobban rájöttünk, hogy katonai erények és polgári erények alapjokban nézve teljesen egybeeső emberi erények, csak a nyilvánulásuk körülményeiben van különbség. Elszántság, találékony-ság, kitartás, hűség és a többi a legszürkébb polgári munkában is szükséges, ez is kívánhat hősi önfeláldozást; a hősiesség lényegében véve nem is egyéb, mint a halált is megvető kötelességteljesítés; a katonai szolgálatban felettébb szükséges, de éppen úgy szükségesek ott a hivatalnoki pontosság, biztos tudás és egyéb, éppen nem hősinek tetsző tulajdonságok is. Ez a belátás csökkenti azt a veszedelmet, hogy pusztán külsőség, a ruha és a rang döntse el egyének megbecsülését, amiben a személyes értéknek, a végzett munka jelentőségének kell irányadónak lennie.

9. A nemzeti érzés és az emberszeretet. A közfelfogás tisztulását az idézi elő, ha minél több ember következetesen érvényesíti az erkölcsi értékelésben a közjó és az igazság elvét. Több, ma még zavaros kérdésben eligazodhatunk így. Ezek közül a legfőbbet említem, azt a mélyreható ellentétet, amely most a nemzeti érzés és az emberszeretet érzelme között fennforog. Ha az igazság szempontját alkalmazzuk, hamarosan elsimul az egyének lelkében *a nemzeti érzés és emberszeretet* összeütközése is és a jobb jövőben való reménykedés nem tetszik olyan hiábavalónak. Csak nézzük higgadtan ezt a kérdést. Bizonyos, hogy ellenségeként állanak a népek egymással szemben s ebből érthető, hogy a másik iránt a kártevés szándéka él mindenikben. Nem szabad csodálkozni azon, hogy annyira fellobbant – legalább némelyik ellenségünk

íránt – a gyűlölet, annyiszor tört ki belőlünk a káröröm (egy-egy nagy vereségök hírére) vagy az irigység, a bosszúvágy s némely más, annyira emberi, de annyira alsórendű indulat. Életünket, családunkat, javainkat, nemzetünket féltjük tőlük. De ha igazságra törekszünk, megtaláljuk nemcsak az elválasztó, hanem az érintkező pontokat is. Pl. azt, hogy az egyesek ott is ugyanúgy éreznek családjuk, nemzetük iránt, mint mi a magunké iránt s úgy néznek reánk, mint mi reájok, az igazságot keresik ők is, mi is azt szolgáljuk. Rájövünk, hogy az ellenség lebecsülése, rágalmozása kölcsönös: nemcsak ők vétenek ellenünk, hanem bizony hibázunk mi is. Ezen az úton eljutunk oda, hogy a hadifoglyokkal emberségesen bánjunk, a köztünk rekedt idegenekkel ellenség voltukat ne éreztessük; a háborút igazán kényszerűségnek érezzük s ne gyűlölködünk senkivel, habár érezzük, hogy mások bennünket gyűlölnék. Ez a magasabbrendű emberi felfogás visszaadja lelkünknek a háború kitörésekor megingott egyensúlyát: ismét úgy érezzük, hogy nemzeti érzésünk nem eltaszít más nemzetektől, hanem testvérként hozzájuk fűz s hogy a magunk megtartására, kifejesztésére való törekvésünk nem akar ártani senkinek. Vagyis megerősödik bennünk a béke, a nyugalom, a biztonság vágya s igyekszünk igazságosak lenni ellenfeleink iránt is.

Azonban éppen az igazságra való törekvés nem engedi, hogy megalázkodjunk, magunkat megfojtani engedjük, bűnhődjünk, mikor nem vétettünk. Így tisztul bennünk az a kérdés is: *mi jobb, a béke-e vagy a háború?* Habozás nélkül feleli minden jóérzésű ember, hogy a béke a jobb. De éppen úgy folytatja tovább: nem gyűlölködünk, másnak a kárát nem akarjuk, nem szeretünk pusztítani, nem tartjuk emberhez méltónak az öldöklést, nem vagyunk kegyetlenek, de bármint szeretjük és óhajtjuk a békét, készek vagyunk harcolni, védeni magunkat és a mieinket. Békés munka, amíg csak lehet becsülettel; háború, ha másként nem lehet! Ez a háború ezt a felfogást – mondhatjuk – általánossá tette; ezzel növelte az életben maradtak erkölcsi értékét s fokozza a jobb jövőre való sóvárgást és akaratot.

10. Akarni kell a javulást. A háborúnak a közerkölcsiségre tett hatását egyes esetek elemzése mutatja igazán. Egyes embereken látjuk meg a háborús élmények, szenvedések nemesítő hatását, meg a bűnre csábító alkalmak pusztítását is. Ilyen példákkal lehet az itt adott kezet kitölteni s ezeket a szempontokat nyilván bővíteni is. Bizonyos, hogy végül sem tudhat senki egyetlen szóval felelni az itt tárgyalt kérdésre s nem tudja eldönteni: mit várhatunk inkább a jövőtől az erkölcsi alakulás terén: jót-e vagy rosszat. Legjobb nem látni sem sötétet, sem rózsásan, hanem figyelve nézni szertesztét és megállapítani a valóságot: van sok jó s van sok, igen sok rossz is. A tárgyias megismerés

becsületes szándéka megóv az álmodozástól is, a kétségbeeséstől is és tette serkent: az ellentétes hatásokat nem lehet szabadjára hagyni. A jó hatás annál erősebb, minél többen akarjuk ezt a hatást megerősíteni; a rossz hatás annál erősebb, minél többen találják ezt a háború természetes következményének és adják meg magokat sorsuknak, t. i. a rosszlelkűek, önzők uralmának. A közerkölcsiségre nézve egyik legnagyobb veszedelem abban van, hogy a jó emberek inkább félrehúzódnak, semhogy a gonoszokkal összeütközzenek. A háború azt tanítja, hogy ez a félrehúzódnás talán kényelmes az egyénnek, de árt a köznek s így az illető egyénnek is. Széchenyi régen hirdette: *akarni kell a javulást, magunkra és másokra nézve*, azaz: javítnunk kell magunkat, de igyekezzünk javítani másokat is. A közjót csak jó emberek szolgálhatják. Az ilyenek értik és példájukkal bizonyítják, hogy a munka: erkölcsi kötelezettség; a nemzet úgy marad meg, akkor fejlődhetik, ha tagjai minél több és minél jobb munkát végeznek s a szükséges munkákat mind elvégzik. Arra kell rávezetni minden egyes polgárt, felnőtteket és serdülőket, hogy az ember értéke azon fordul meg: mennyire tudja és akarja szolgálni a köz javát. Egy-egy ember magában – az ereje is, az elérhető sikere is – kevés, de az egyének összességének az ereje: a nemzet ereje. A nemzeti erő pedig az életnek a biztositéka. Meg kell tehát értenie mindenkinek, hogy a többiek meg ő együtt, válllvetve, egymást kiegészítve végezhetnek teljes sikerű, közjót és egyéni jót egyaránt biztosító munkát.

Ez a felfogás kötelességünknek mutatja azt is, hogy gondoskodjunk magunk és mások munkaképességéről, az egészségéről, gyermekek megmaradásáról és kifejlődéséről, igyekezzünk egyetértésre és kölcsönös támogatásra, segítsünk elhárítani ennek az akadályait, hogy az erre való benső kötelezettséget valóban mindenki átérezhesse. Senki ne nyugtassa meg magát azzal, hogy a háború előtt is nagyon rossz állapotban véltük magunkat, mégis milyen nagyszerűen helyt állottunk. És senki ne mondjon le a jobb jövőről azért, mert ma sok rosszat, szenvedést, erkölcsi romlást lát. E három, szörnyű óv tapasztalatából értsük meg azt a tanulságot, hogy még aki erős, annak is szakadatlanul építnie, készülnie kell s hogy kivált az emberek erkölcsi minősége valóban folytonosan alakul: ami most jó, elromolhat s ami e percben elszomorít, jóra fordulhat. Akarjuk tehát, hogy ez az átalakulás kedvező legyen! A háború erkölcsi hatásának meggondolása így vezethet a nemzet erkölcsi erejének gyarapodására.

Imre Sándor.

X. ELMÉLKEDÉSEK A JÖVŐBŐL.

A nagy küzdelem még nincs befejezve, még egy ideig harcolnunk kell az óhajtott békeért. Nem szabad panaszkodnunk a háború hosszúsága miatt, bármily fájdalmasak az áldozatok; nem mi kezdtük, nem mi akartuk a háborút, ellenségeink reánk kényszerítették. Ha ők győznek, nemzetünket nagy katasztrófa érné; nem volna remény arra, hogy egyhamar helyreállíthatnók a régi magyar területet és hogy újra felépíthetnők romjaiból a nemzeti életet. Gondoljunk erre mindig, amíg a küzdelem meg nem szűnik.

Istennek hála, most már alapos az a remény, hogy szerencsésen fog végződni a háború. Mindamellett bizonyos aggodalommal kell a jövőbe tekintenünk. Nemzetünk számban és vagyonban megfogyatkozva kerül ki majd a küzdelemből. Nehéz lesz fentartanunk és fejleszteniünk a számbeli és erkölcsi elsőbbséget a magyar királyság sokféle ajkú lakosai között.

Számítva a különböző nehézségekre és bajokra, arra kell törekednünk, hogy viseletünk érettségével, életmódunk berendezésével megedződünk a jövő helyzet veszélyeinek kikerülésére. Ezentúl löbbit és alaposabban kell foglalkoznunk a külpolitikával, mint eddig tettük. Eddig úgy viseltük magunkat, mintha egy boldog szigeten élnénk, melyet sehonnan sem fenyeget a zivatar. Most a háború villámai megvilágították helyzetünket. Éhes és vad indulatú ellenségek szomszédságában élünk s ha sikerül is most egy időre elcsendesítenünk az ádáz támaszkodnunk kell tehát jobban és rosszban szövetségeseinkre.

Szövetségeseink nélkül a XX. században nagy nemzetek sem fejthetik ki erejüket, kis nemzetek pedig életüket kockáztatják, ha elszigeteltségre törekszenek. Az elszigeteltség csak akkor volna szerencsés állapot, ha biztosítana bennünket minden támadás ellen. De a magyar föld, amióta történetét ismerjük, mindig a hadak országútja volt. A XV. század óta a keresztyénség bástyájának nevezték Magyarországot, noha már régebben is hullámtörő gátja volt a nyugoti művelt-

ség ellen intézett barbár támadásoknak. Alig múlt el a török veszély, már is egy új hatalom erősödött meg északkeleten s e hatalomnak terjeszkedő vágya azóta folyvást fenyegeti hazánk területi épségét. Már a XVIn. század elején is beszéltek arról Európában, hogy az orosz cár könnyen elfoglalhatná Konstantinápolyt, a hanyatló török birodalom fővárosát. Már akkor if? emlegették, hogy a török birodalom keresztény alattvalóinak nagy tömege útját egyenleti majd a cár hódító csapatainak. II. Rákóczi Ferenc is felhívta e veszélyre a szultán figyelmét. És ugyanekkor a magyarországi szerbek is a homályból kiemelkedő nagy birodalom felé fordultak. Egy Bozics nevű szerb már 1704-ben kérte Nagy Pétert a Magyarországon élő szerbek nevében, hogy tegye őket alattvalóivá; ők sokan vannak s Rákóczit nem akarják követni, csak a cárbán bíznak s ha nem segít rajtuk, elpusztulnak. Ellenben II. Rákóczi Ferenc jól ismervén a cár befolyását a magyarországi szerbekre, szerette volna reábirni a cárt, hogy nyerje meg őket a magyar szabadságharc ügyének. Az orosz birodalom felől fenyegető veszély azóta is folyvást foglalkoztatta a magyar hazafiakat. A múlt század harmincas éveiben egy vármegyei felterjesztés ezt írta: «Az orosz birodalom mintegy karjaival átfogván az osztrák területeket, kelet és nyugat felé folytonosan terjeszkedvén a jövőben a magyar nemzet fennmaradását veszélyezteti.» Elég régen ismerjük az orosz politikának azt a jelszavát, hogy az út Konstantinápoly felé Bécsen át vezet. Voltak ugyan jámbor lelkek nálunk, akik azt hitték, hogy megelőzhetjük az orosz veszélyt, ha mi is a németellenes világszövetséghez csatlakozunk. De a jámbor óhajok nem változtathatják meg a földrajzi helyzetet. Béctől Konstantinápolyig az út Magyarországon át vezet, erre felé keresik az utat a kozákok már 1914 óta s ha megtalálhatnák, a szlávoktól körülfogott magyarság csak az öngyilkosság vagy a halálos harc közt választhatna. Eszerint a semlegesség, vagy a szövetségek megváltoztatása a biztos romlásba sodort volna bennünket. És ha a jövőbe tekintünk, ne higyjük, hogy e tekintetben új fordulat elé állíthatnánk a viszonyok. Bárminő eshetőségekre gondolunk, arról ne álmodjunk, hogy a cári politika lemond majd százados konstantinápolyi terveiről. És amíg politikájának ez iránya fennmarad, a mi létünket veszéllyel fenyegeti az orosz terjeszkedés korlátlan vágya és menedéket csak azoknak szövetségében találhatunk, akik annak a vágynak korlátokat akarnak szabni. Sokáig, igen sokáig igaz marad tehát az a mondás, melyet I. Leopold egy 1678-iki miniszteri konferenciájának jegyzőkönyvében olvastunk: *Germani sine Hungaris et Hungari sine Germanis vivere non possunt.* (A németek a magyarok nélkül, a magyarok a németek nélkül meg nem élhetnek.) Pedig ezt akkor mondotta a bécsi udvar egy minisztere, amikor németek és magyarok közt a félreértések jog-

talán kivégzéseknek és kegyetlen harcoknak voltak okozói. Miért ne volna tehát e miniszteri mondás érvényes most és a következő évtizedek hosszú során át, mikor az a gyászos félreértés már úgy is eloszlott jóval a mai világháború előtt?!

Maradnunk kell tehát amellett, hogy a mi szövetségünk most és a jövőben – ameddig emberi szem láthat – nem lehet más, mint Ausztria és vele együtt a Németbirodalom. Csakis velők és általuk szerezhethünk új szövetségeseket és tarthatjuk meg azokat, akik e világháborúban mellénk álltak. Ausztriával összeköt bennünket a pragmatika szankció, továbbá az ezen alapuló 1867-iki kiegyezés, Németországgal pedig az a szerződés, melyet gróf Andrassy Gyula és Bismarck kötöttek. Ragaszkodnunk kell mindahhoz, amit a nevezett szerződések tartalmának, mert ezek biztosítják helyzetünket európai ellenségeinkkel szemben és ezek gyarapítják erőnket az esetleges nemzetiségi izgatások ellen is. E ragaszkodásnak őszintének, mélynek kell lennie, mert ezt hazafiságunk kívánja tőlünk és nem valamely idegen hatalom parancsszava. Ha néha vannak s még lehetnek súrlódásaink az ausztriai kormánnyal a kiegyezés végrehajtása ügyében, ne tárgyaljuk ez ellentéteket elkeseredéssel, mert a szenvedélyesség elrontja a jó barátságot, melyre mind a két félnek szüksége van.

Hisszük, hogy a világháború tanulságai következtében Ausztria is igazságosabb lesz irántunk, de nekünk is meg kell értenünk az ausztriai kormány helyzetét és a magunk részéről támogatnunk kell oly törekvéseket, melyek a kettős monarchiának javára válnak s ezáltal rajtunk is segítenek. Itt főleg a hadseregre gondolunk. Mert a közös hadsereg nem Ausztria hadserege csupán, hanem a mi hadseregünk is. Amit érte áldozunk, azt a magunk jövőjének biztosítására áldozzuk. Ha ez a hadsereg erős lesz és félelmetes, ellenségeink nem mernek majd megtámadni s ha mégis támadnak, leveretésükre kevesebb magyar vért kell majd áldoznunk. Ne felejtjük el soha, hogy a magyar terület védelmében a birodalmi németek és az osztrák németek vére is ömlött, valamint Ausztria sem felejtetheti el a területéért ontott magyar vért. A mi jóindulatunk megtermi a kívánatos eredményt odaát is, megerősíti majd a németek helyzetét az ausztriai császárságban és az udvart egyre hajlandóbbá fogja tenni a nemzeti vágyak kielégítésére a hadsereg szervezetében, amennyire a pragmatika szankció által is követelt kölcsönös védelem érdekei azt megengedik. Ily módon a 48-as párt kívánságai kielégítenének, mert hiszen a 48-as törvények is a pragmatika szankción alapulnak. A 48-as és 67-es törvények közt csupán az a különbség, hogy 1848-ban elismerték a közös ügyeket, de nem szabályozták azokat, ellenben az 1867-iki kiegyezés szabatosan elintézte a közös ügyek tárgyalásának módját.

Remélhető, hogy a világháború tanulságai alapján a pártélet nálunk átalakul s hogy nem a közjogi ellentét, hanem a belső ügyek elintézésének módja lesz az új pártok csoportosulásának az alapja. Bárhogy alakuljanak a pártok, vigyáznunk kell arra, hogy többet foglalkozzunk a belső megerősödésünket elősegítő problémákkal, mint a hogy eddig tettük. Erősítsük szellemi és anyagi kultúránkat. Ha átérzzük e törekvés fontosságát, biztosítottuk jövődönket s elhárítottuk a veszélyt, mely netalán a nemzetiségek számának s erejének növekedése miatt fenyeget. Ne nézzük a magyar szellemi művelődést fényűzésnek. Ez a mi mindennapi kenyerünk, mely nélkül el kell sorvadnunk. A mi napi- és hetilapjaink jó része nem szereti a tudományos irodalmat. Egyszerűen elhallgatja azt, vagy éppen ellenségesen viselkedik tudományos ós irodalmi intézeteinkkel szemben. Bégen ez máskép volt. Még két, vagy három évtizeddel ezelőtt a vezető hírlapok tárgyilagosan bírálták s tisztelettel ismertették tudományos irodalmunkat vagy tudományos és irodalmi intézeteink munkásságát nem az írók vagy a tudósok kedvéért, akik a maguk hivatásának nehéz körülmények közt is örömmel élnek, hanem mivel ezáltal a magyar műveltségnek általuk nagyra becsült ügyét szolgálni kötelességüknek tartották. A közönségnek módjában volna kényszeríteni a hírlapokat most is kötelességük teljesítésére. Bizonyos hírlapok hatásának kell tulajdonítanunk azt, hogy szellemi műveltségünk terén nagy a tájékozatlanság, mohón keressük az újat és divatot, ellenben megvetjük azt, ami értékes és egyszerű. Elszakadunk így a nemzet becses hagyományaitól és nyugtalanul törekszünk elsajátítani az idegentől azt, amit eltanulni nem érdemes, sőt egyenesen káros is. A kritikátlan nemzeti hiúsággal és szónoki frázisokban bővelkedő önteltséggel szemben ellenhatásul bizonyos nemzetköziség fejlődött ki a világháború előtt irodalmunkban, mely tetszelgett a modor idegenszerűségében, a hagyományok lenézésében, vagy éppen kigúnyolásában.

A világháború ebből az irányból bizonyára kigyógyítja majd az írókat és a közönséget egyaránt. Különös is volna, ha akkor, midőn az egész világon a nemzeti érzés oly végletes erővel és oly kizárólagos szenvedéllyel nyilvánul, épp a magyar, a nemzetek közt nem a legnagyobb és nem a legerősebb, gyöngíténé ellenálló erejét a nemzetköziség terjesztésével. Az önbírálattól nem szabad elszoknunk, de el kell találnunk azt a hangot, mely egyaránt távol esik a hetykeségtől és az idegennek méltatlan bálványozásától.

A világháború megtanít majd arra is, hogy ne idegenkedjünk a német műveltségtől. Igyekezzünk behatolni annak mélységeibe anélkül, hogy nemzeti nyelvünk tisztaságát megrontanók és anélkül, hogy a nemzeti érzés erejét gyengíténők. Ez nehéz munka, de sokkal áldáso-

sabb, mint a gallomania, vagy az anglogomania. A német műveltségnek alapos ismerete mintegy magában foglalja a többi nagy nemzet műveltsége lényegének megbecsülését is.

Ha szellemi művelődésünket fokozzuk, biztos alapot vetettünk anyagi föllendülésünknek is. A lelkileg művelt ember nem imádja a pénzt, de meg tudja becsülni annak értékét s ép úgy irtózik a becstelen kapzsiságtól, mint a tékozlástól. Meg kell tanítani nemzetünket arra, hogy vigyázzon apai örökségére és igyekezzék azt gyarapítani is becsületes munkával. Az a magyar, aki családjáról gondoskodik gazdaságának rendben tartásával, nemcsak a maga életét szépíti, hanem nagyobb szolgálatot tesz hazájának, mint a leghangzatosabb nemzeti frázisokban bővelkedő szónok. Igyekezzünk gyermekeinket úgy nevelni, hogy megélhessenek képeségök szériát iparos, vagy gazdasági, vagy kereskedelmi munkájuk után, ha nem éreznek ellenállhatatlan belső vágyat a tudományos foglalkozásra. A tehetségteleneknek a gimnáziumi és egyetemi pályákra tódulása, abban a reményben, hogy a protekció segíti majd a diplomás hazafit a jó hivatalokra, egyik rákfenéje a mi társadalmi életünknek.

Tisztítsuk meg közéletünket a felekezeti, a személyes és az osztálygyűlölködés rút salakjától. Ez a gyűlölködés legjobb erőnkét emészti fel és megakadályozza annak a közszellemnek fejlődését, mely megbecsüli az igazi értéket s a nemzet javait nézi mindenben. Szeressük és tiszteljük a magyar népet, mert az ő jó tulajdonságainak kifejlesztésétől várhatjuk nemzeti társadalmunk megújulását. Ne nehezítsük megélhetését, ne kényszerítsük a kivándorlásra, jutalmazzuk meg azért, hogy földünket míveli verejtékével és vérét ontja értünk. A történeti múltban gyökerező osztályok is megérdemlik tiszteletünket, de követeljük meg tőlük, hogy belső nemességgel s igazán értékes munkával fizessenek a köztiszteletért. Ne taszítsuk el magunktól a hozzánk csatlakozó új osztályokat sem, akár felekezeti, akár nemzetiségi okokból. Mert nemzetünknek szüksége van a számbeli gyarapodásra. De e gyarapodásnak is csak akkor van haszna, ha valódi értékeket nyerünk a jövevényekben és ne csábíttassuk el magunkat ügyes kalandorok mesterkedése! által.

Ha szellemi és anyagi műveltségünket gyarapítottuk, nem kell félnünk a jövődő viharoktól. Európa állapota sokáig nyugtalan lesz a nagy háború után is, résen kell állanunk, dolgoznunk kell minden erőnk megfeszítésével, hogy megvédjük nemzeti életünket a békében és a háborúban.

Angyal Dávid.

MÁSODIK RÉSZ

A HÁBORÚS KÉRDÉSEK ISKOLAI FELDOLGOZÁSA.

Szemponatok.

1. A háborús tanítások célja. A háború előtt sűrűn tapasztaltuk, hogy saját korának a nagy kérdéseit sok ember észre sem igen veszi, vagy pedig csak a napilapokból és beszélgetésekből alkot rólok olyan, amilyen képet; általában csekély volt bennünk a világpolitika iránt az érzék s az érdeklődés. Ennek káros hatását világosan láthattuk a háború elején, amikor még a művelt emberek nagy részét is szinte elkábította a háború váratlan kitörése, holott a lapokban sok éven át olvastunk egymás után a különböző összeütközésekről, elhárított háborús veszedelmekről és jóformán a határunkon ment végbe a balkáni népek háborúja. Hiszen tudtunk mindezekről, de csak mint reánk nem közvetlenül tartozó eseményekről; részleteket láttunk s ezeket kevesen szokták és tudták egybefoglalni. A háború rohamos változást okozott ebben: többféle úton-módon megvilágosodott az egyszerűbb emberek előtt is, hogy körülbelül miről is van most szó s nagyon megnövekedett az érdeklődés a világpolitikai nagy kérdések iránt. Csakhamar azonban másik veszedelem állott elő. Magának a háborúnak oly tömérdek részlete van, hogy most már ezek a részletek kötik le a figyelmet; más oldalról pedig a felnőttek lelkét annyira eltölti családjuk ellátásának nehézsége, sorsáért való aggodalom, tehát az életnek közvetlenül égető kérdései, hogy talán már el is következett a nemzet legnagyobb részére az a lelki állapot, amelyben a legtöbb ember ismét nem törődik a nagy kérdésekkel, a részletek egytetemes kapcsolataival, hanem hajlandó úgy tekinteni, hogy a világpolitika kérdései nem tartoznak reá, az a legfőbb intézők vagy éppen csak az isteni gondviselés dolga, neki pedig teljesen elég, sőt sok is a mindennapi gond.

Ezen a helyen ne keressük: vájjon ez a felfogás lélektani alapon megérthető-e; de azt állapítsuk meg, hogy az együttélő, küzdő nemzet jövőjére nézve veszedelmes. A nemzet érdeke azt követeli, hogy tagjai a jelent értsék, az események okaival törődjenek, a jövőről gondolkozzanak s bármilyen keserves sorsot hordoznak is ma, ne pusztán szenvedő-

nek, hanem cselekvésre hivatott polgárnak érezzék magukat. És ez a felfogás terjedjen nemzedékről-nemzedékre. Ha azonban a felnőttek nagyrésze lelkiileg nem bírja magát ezen a magaslaton fentartani, másik részének ideje nem jut a sorsdöntő kérdésekkel való foglalkozásra s – fájdalom! – olyanok is fölösen vannak, akik a személyes haszon lesésén és kíméletlen előmozdításán kívül egyébbel nem törődnek: akkor bizony nem várhatjuk, hogy az utánunk következő nemzedék a kívánatos mértékben felkészüljön a reá váró nagy feladatokra. Ezért az iskolának kell gondoskodnia arról, hogy amikről a nemzeti tudatosság érdekében az idősebbek nyomába lépőknek tudniuk kell, azokról ezeket tájékoztassa. A mai rendkívüli időkben nem elég, hogy csak az egyetemi hallgatók – s azok sem rendszeresen – halljanak a mai élet kérdéseiről, nem elég az sem, hogy egyes középfokú iskolák utolsó évének tanítványai nyerjenek némi befejező útbaigazítást egyről-másról, ahogyan sok helyen (középiskolában, tanítóképzőben) történt; egyetemi hallgatóság és utolsó évfolyam alig is van ma. Arra van szükség, hogy mindeniskola megtegyen mindent, amit csak tehet, a maga tanítványainak megfelelő lelki felszerelésére, a következő, bizonytalan éveknek lehetőén értelmes átélése céljából. Erre valók ezek a háborús tanítások.

Közvetlen célok hármassal: ki kell elégténiük az ifjúságban meglevő érdeklődést, ki kell ezt terjeszteniük újabb területekre és eszméltetőket kell a tanulókat.

Az érdeklődés kielégítését célozza e kötetben főként a hadi eseményekről szóló rész, de a világtörténelmi előzmények és a földrajzi szempontok összeírogialása is. A háború okai és eseményei iránt az érdeklődés megvan ma is, ámbár talán kevésbé élénk, mint eleinte, mert az akkori érettebb ifjúság már a harctéren van, a mostani serdülők pedig már jóformán a háborúban nőnek fel s így csaknem megszokták. Annál fontosabb, hogy ébredező érdeklődésök kielégítésével bennök is azt a gondolatot fejtsük ki, hogy ez a háború rendkívüli állapot. Tehát ezek a részek is nemcsak meglevő érdeklődést elégténiük ki, hanem a másik célt is szolgálják: irányítják a gondolkodást.

Az érdeklődés felkeltése, fontos kérdésekre való irányítása azért szükséges, mert az ifjúság magától kevésbé gondol olyasmikre, amik reá közvetlenül nem hatnak. Pedig valóban kívánatos, hogy a leendő polgárok ismerjék s el ne felejtsek pl. az ország belső életének folyását a háború kitörése óta; a művelt emberek között is aránylag kevésnek van tájékozottsága a nagy gazdasági kérdésekről, még kevesebb törődik a közművelődés, a közegészségügy s a közerkölcsiség állapotával, holott nemzeti érdek, hogy mindez ne csak egyes szakemberek elkülönített területe legyen, hanem általános érdeklődés tárgya. Ennek az alapját ma az iskola jól megvetheti, mert a közdolgozók iránt való természetes érdek-

lődésbe nagyon könnyű ezeket is bele kapcsolni. S amint ez megtörténik, már ezzel nagy lépést tettünk e tanítások harmadik, közvetlen célja felé is: a jövőre eszméltettük a tanulókat.

Az *eszméltetés* jelentősége, szükségessége nyilvánvaló, mihelyt a szomorúan ismeretes felületességre gondolunk. Ha most egyes, könnyen felfogható tények elemzésével, okaik és hatásaik kimutatásával az ifjúság gondolkodását a lehetőségig mélyítjük, ezzel kapcsolatokat ismertetünk fel, a történeti érzéket fejlesztjük, a nemzet sorsának a megértését tesszük mélyebbé s egyszersmind a felelősség érzését keltjük fel mindazokban, akik az egyén és a közösség viszonyát kellően értékelték.

E tanítások célját voltaképpen ebben kell látnunk. A nyújtott ismereti anyag csak eszköz a nemzeti tudatosság elősegítésére, erkölcsi érzelmek felkeltésére, a közös munkára való elhatározások megalapozására. A hármas cél tehát ebben egészen eggyé olvad.

2. A háborús tanítások anyaga. E kötet mindenik fejezete olyan kérdésekről szól, amelyek tárgyalása az itt jelzett célokhoz segíthet. Koránt sincs itt mindaz, aminek a tudása a háborúval kapcsolatban kívánatos és ami e tekintetben tudásra érdemes, de ennyi egyelőre elég arra, hogy a jelen kérdései az iskolában határozottan szóhoz jussanak.

Mindenik részlet felnőtt olvasókra számít, tehát nem az iskolában előadható, kész anyagot nyújtja. Az iskolai feldolgozás céljából az egyes fejezetek más-más elbánást kívannak aszerint, mekkorák a tanulók és mennyi időt lehet egy-egy részletre fordítani.

A *világtörténelmi előzmények* itteni tömör összefoglalása elegendő azoknak, akik saját ismereteik alapján, a zárjelben foglalt utalások nyomán a részleteket bele tudják illeszteni, azoknak is, akik megelégszenek a nagy vonások* ismeretével. E fejezetnek az a célja, hogy a háború kitörését közvetlenül megelőző mozzanatok (Sarajevo, a hadüzenetek) helyett az egyetemes háttérrel mutassa be. Az egyes iskolafajokban, alsóbb fokokon még ezt az anyagot is meg kell rövidíteni, esetleg csak éppen az utolsó gondolataiból lehet a háborús tanításokhoz a kellő bevezetést megcsinálni. Másutt maga ez a szöveg lehet a tanítás tartalma, ott, ahol a tanulók ismeretei ezt megengedik. A háború előzményeiről (pl. a nagyközönségnek) szóló, egészen külön előadás pedig e szöveg kibővítésével tartható meg; az irodalmi utalások ezt a kibővítést egészen könnyűvé teszik.

A *hadit események* elmondása ily bőven az iskolai tanítások keretében lehetetlen. De innen világos képet nyerünk s a háború lefolyásának főirányvonalait könnyű a kívánatos és lehetséges mértékben mutatni be. Itt tehát ezzel az alkalommal gondos kiválasztásra lesz szükség: a fejezet mindenik részletéből a legfontosabb eseményeket kell előadni. A mai helyzetben nem egyes epizódok, nem anekdotaszerű történetek,

hanem a hadi események nagy áradatának lehetően folyamatos megismerése a fő. Ezzel adunk alapot apró részletek megítélésére s – amint eljön az ideje – egyes személyek, ezredek, hadtestek és a szövetséges államok szerepének igazságos értékelésére. Ezt a fejezetet a napi lapok heti összefoglalásai alapján egészen a mai napig nem nehéz kiegészíteni. Amelyik iskola a harctérhez közel él, abban a közelebről is érdekes részletekre több időt kell fordítani, de ügyelni kell arra, hogy ezeket a részeket az egész háború keretében jelentőségek szerint méltányoljuk, túl ne becsüljük.

Hazánk belső története magában foglal számos olyan kérdést is, amelyek később részletesebben kerülnek szóba, itt azonban a kép teljessége érdekében szintén szükségesek. Ezt a fejezetet ki kell egészíteni a lezárása (1916 nov. közepe) óta történetekkel, mert pl. I. Ferenc József halála és IV. Károly trónralépése a tanítás közben nem mellőzhető, de ebbe a fejezetbe már nem lehetett beilleszteni. Szükséges, hogy alsóbb fokon rövideen, de nagyobb tanulókkal lehetően bőven ismertessük meg a hazai eseményeket; ezzel irányítjuk őket a sokféle jelenségnek komolyabb szemléletére s az újabb meg újabb események megértését segítjük elő. Sőt a jelennek ez a története kellő felhasználás esetén a növendékek későbbi magatartására is hatással lehet.

A *hadviselő államok földrajza* című fejezet nem anyagot nyújt, mert az a földrajzi kézikönyvekben megtalálható, hanem szempontokat ad arra, miként kell most és ezután a földrajzi anyagot feldolgozni; egyúttal vázlatul szolgálhat olyan tanítások számára, amelyek a hadviselő országokat a háború megértetése érdekében sorra tárgyalják. E rész tehát szintén kiegészítést kíván. A kiegészítés mértéke, általában a földrajzi részre fordítandó idő azon fordul meg: mennyire olvasttjuk egybe a földrajzi és gazdasági kérdések tárgyalását. – E fejezet végén csak épen utalás van arra, hogy Japán szereplése is szóba kerülhet. Egyelőre azonban megérhetjük annyival, amennyi Japán rendes iskolai tárgyalása alkalmával lehetséges.

A *háború és a gazdasági élet* tárgyalására az iskola idejéből nem juthat annyi, hogy az ittlevőket mind el lehessen mondani. Ebből az egészből kell azonban mindenik részletből mindenik fokon az oda illő anyagot kiválasztani. Itt alapismeretekre nem lehet számítani, mert efélét legtöbb iskolánk csak akkor tanít, ha a földrajz tanára erre figyelmet fordít. A gazdasági érdekek feltárása a világtörténelmi előzményekkel együtt történhetik; a többiből egy és más a földrajzi részben intézhető el s így erre a részre kevesebb, külön anyag marad. E rész rendkívül fontos, mert nagy a tájékozatlanság ilyesmiben, holott ebben az irányban a nemzet minden tagjának lehetően alapos ismeretekre van szüksége egyrészt egészen személyes érdekeinek, másrészt a közérdeknek okos szolgálása céljából.

A közművelődés, a társadalom segítő munkája, a közegészségügy és az *erkölcsi kérdések* köréből itt előadottak nem foglalják magukban teljesen az oda tartozó jelenségeket, de arra sem valók, hogy az iskolában mindenestől elmondassanak. Mindezekből azt kell kiválasztani, ami az ország mindenik vidékén s a lakosság mindenik részére nézve tanulságos (pl. a művelődés jelentősége, országosan segítő intézmények tevékenysége, a közegészségügy állapota és az egészség gondozásának nemzeti jelentősége, az erkölcsi züllés fenyegető veszedelme stb.) s ezeket az alapvető gondolatokat vagy jelenségeket a helyi viszonyokhoz alkalmazva, ismerős példákkal kell megvilágítani. E részeknek igazán nem az adatnyújtás a rendeltetése, hanem az új nemzedék lelkületének, az egészséges és nemes élet elveinek az alakítása.

A jövőre irányuló elmélkedés ezt az elmélkedést akarja megindítani. Az e részben foglaltak csak alapul szolgálnak a tanítónak arra, hogy saját lelkéből fakadó s a növendékekhez alkalmazkodó befejezést készítse e sorozathoz, hogy végül egészen tudatossá tegye az ifjúságban azt, ami folytonosan ki-kicsillant mindenik részletből, amiről a lélekkel dolgozó, célját ismerő tanító a szemét soha, el nem fordíthatja: a jövőre hat minden lépésünk, a jövőt tehát nem elég és nem szabad csak várunk, hanem azt a magunk erejével alakítanunk kell!

Ami ezeken kívül szintén érdekes és becses ismeret a háborúra vonatkozóan (a hadban álló sereg élete, a harcok részletei, a hadsereg szervezete, a hadviselés és a technika stb., stb.), mindannak a mellőzése nem kisebbitést jelent, hanem onnan ered, hogy az itt szóban levő tanításoknak végső célja nem a háborúról minden irányban való tájékoztatás, hanem az, ami az egész nevelésnek következménye tartozik lenni: a *nemzeti, állampolgári tudatosság* fejlődése. Az anyag megválasztásának ez a fő szempontja. Ennek kell vezetnie az itt nyújtott anyag meg rövidítését, kibővítését is.

3. A feldolgozás módja a végső célból és a kijelölt anyagból már következik. A végső cél nem különbözik az egész iskolai nevelés céljától, csak határozottan kidomborítja e nagy cél elérésének egyik feltételét: a jelen ismertetését. Ha tehát a végső cél nem új, akkor ezt a rendes tanítások folyamán is szolgálni lehet. Ha azonban a közvetlen feladat olyasmire vonatkozik, amit a rendes munka ama cél érdekében nem szokott felhasználni, akkor evégre határozott, külön eljárásra, külön időre is van szükség. Mivel pedig végül a háborús tanítások sikerét abban látjuk, ha kielégítik a tanulók érdeklődését, azt újabb irányokba indítják és a növendékeket korukhoz illő elmélyedésre is vezetik: e tanításoknak egybehangzóan be kell illeszkedniük mindenik csoport lelkivilágába. Ezek szerint *a)* e háborús tanítások anyagát fel lehet használni alkalmi-
 ja g a különböző tárgyak (pl. földrajz, történelem, egészségtan) rendes

tanítása közben; *b)* a Magyar Paedagogiai Társaság javaslata értelmében külön, erre szánt órákon, sorozat alakjában kell a tanulókat ezen az anyagon végigvezetni; *c)* ezek a külön tanítások a különböző iskolákban azokhoz mért módon s az egyes osztályoknak külön-külön tartandók.

A háborús tudnivalók alkalmi beillesztése a háború kezdete óta folyik; szükség is van rá állandóan. Alkalom minduntalan kínálkozik s ha a tanító lelke a jelen hatásait befogadja, jóformán lehetetlen az alkalmakat fel nem használnia. Itt erről nincs is miért több szót ejtenünk.

A külön órák számát az egyes iskolafajokban és a különböző fokokon nem lehet egyformán megszabni. Tehát az egyes testületeknek kell az időt megállapítaniuk a feldolgozandó anyag nagysága szerint. Ez pedig azon fordul meg, milyen fejlettek a tanulók, mennyit tudnak már az egyes kérdésekről s lesz-e még módjuk ismereteiket az iskolában kiegészíteni. Ezen az alapon nemcsak a különböző iskolafajokban és az egyes fokokon kell a tanítás mértékének és módjának különbözőnek lennie, hanem az is számbaveendő: mennyire foglalkoztatta egy-egy intézet – a rendes tanítás közben vagy külön – mostani tanítványait ezekkel a háborús kérdésekkel. Nem ünnepélyes megemlékezésről, hanem határozott célú, rendszeres oktatásról van szó, tehát nem lehet e tanításokat iskolai ünnepély alakjában intézni el: sem pedig az egész ifjúságnak (pl. a gimnázium 8 osztályának) együtt tartott előadások alakjában, mert akkor vagy a kisebb vagy a nagyobb tanulók részére csekélyebb értékű, sokszor hiábavaló az időtöltés. Ezekről 9 tárgyról mindenik osztályban az osztály rendes tanítói, a rendes iskolai órák sorában, rendes tanítást folytassanak a megállapítandó terjedelemben.

Mindenik intézet maga tudhatja legjobban kiszabni a kellő időt; a következők némi útbaigazításul mindössze azt mutatják, hogy - mindenütt a legkevesebb időt véve számításba – a háborús tanításokat például így lehet elgondolni.¹ Ha több idő jutna, az az ügynek nagy hasznára lenne.

I. Népiskola.

I. osztály: A *beszéd- és értelemgyakorlattal* kapcsolatban a gyermekek közvetlen élményeinek számbavétele, rendezése, érzelmi irányítása; főként a család élete a háborúban: 1 óra (két félóra).

II. osztály: Ugyanolyan módon a családi és iskolai élet, meg a

¹ A népiskolai rész *Sztankó Béla* tanítóképzőintézeti tanár tervezetén, a középfokú iskolák I-IV. osztályairól szóló rész *Altenburger Adolf* gyakorló polg. isk. tanárral, a tanítóképzőintézetekre vonatkozó rész *Lechnitzky Gyula* tanítóképzőintézeti tanárral való megbeszélésen alapult.

község élete a háborúban; a tanulók élményeihez fűződő érzelmi és értelmi irányítás: 1 óra (két félóra).

III. osztály: A földrajzzal kapcsolatban a lakóhely és a vármegye érdekeltsége a háborúban; ismert eseményekhez fűződő erkölcsi, gazdasági, egészségügyi beszélgetések irányító célzattal: 2 óra.

IV. osztály: A földrajzzal kapcsolatban Magyarország érdekeltsége a háborúban; a háború színterei hazánkban; hatása az egyeg családokra, a lakóhelyre, a környékre; erkölcsi, gazdasági, egészségügyi beszélgetések irányító célzattal és arra való tekintettel, hogy ebből az / osztályból kilépve sokan véglegesen elhagyják az iskolát: 3 óra.

V. osztály: A földrajzzal kapcsolatban Magyarország és Európa a háborúban, a harctér legfontosabb tájékai; a történelemmel kapcsolatban a háború közvetlen előzményei és legfőbb eseményei; a *polgári jogok és kötelességek ismertetése* során a közigazgatás szerepe a háborúban, a hadkötelezettség, közegészségügy, a hadi segélyezés, kölcsönös segítség; a *természetrajzzal* kapcsolatban gazdasági kérdések (az állatok és növények fontossága a háborúban, az élelmezés nehézségei, a kiegészítés veszedelme, a többtermelés); mindenütt erkölcsi irányítás: 4-5 óra.

VI. osztály: A földrajzzal kapcsolatban hazánk, a monarchia, Európa érdekeltsége a háborúban; más világrészek, a gyarmatok; népfajok; a szövetségek céljai; a *történelemmel* kapcsolatban a háború okai, előzményei, legfőbb eseményei összefüggően; a *polgári jogok és kötelességek ismertetése* során az államok szövetségei; az új közös címer; háborús törvények, a sajtó korlátozása; társadalmi intézkedések és intézmények (pl. rokkantügy); a *természetrajzzal* kapcsolatban gazdasági, ipari kérdések (ásványok, kőzetek, pl. arany, réz stb. jelentősége); a *természettan és vegytan* tanítása közben a technika háborús szerepe és fejlődése, pl. a fertőtlenítés módja; a *gazdaságtan és háztartástan* körében közgazdasági, élelmezési kérdések (rekvirálás, hadikölcsön, drágaság); erkölcsi és egészségügyi irányítás (egyéni haszon és közhaszon, egészség és munkabírás stb.): 6 óra.

Mind a hat osztályban az iskola helyéhez, a tanulók élményeihez kell alkalmazkodni (pl. a harctér közelében, meg attól távol másként tanítunk). *Leányiskolában* részletesebb említést kíván a nők munkája, a betegápolás, gyermekek gondozása, háztartási kérdések. *Osztatlan* iskolában nem szükséges mindenik osztályra külön fordítani az itt megjelölt időt, hanem a szokott módon összevont osztályokkal, bizonyos részleteket pedig valamennyi osztállyal közösen lehet tárgyalni, mindig a jelenlevő kisebb tanulókhöz alkalmazkodva.

A különböző *ismétlő-* és *földművesiskolákban* az V- VI. osztályhoz mért módon kell eljárni.

II. A középfokú iskolákban

a tanulók iskolai tanulmányaira és ezeken kívül szerzett ismero-
leire támaszkodva az a feladat, hogy a sokféle és sokfelől, rendszertele-
nül felgyűlt adatokat a növendékekben rendbe szedjük, helyesbítjük,
kiegészítjük s a tanulók figyelmét az ő előre elgondolható életpályájokon
különösen fontos kérdésekre irányítsuk. A háborús tanítások egymás után
következő napokon legyenek, esetleg több is egy nap; a közös meg-
egyezéssel elosztott tárgyak órái egymáshoz kapcsolódjanak. Itt ezek a
tanítások nem az egyes tantárgyak körében, bár természetesen azokra
építve, hanem külön összefüggésben folynak le.

Az *I. és II. osztályban* (külön-külön) mindarról szólni kell, ami
a népiskola V-VI. osztályában szóba kerül. A sorrend és az idő elosztása
ez lehet: a háború közvetlen előzményeiről röviden, $\frac{1}{2}$ órán; a háború
menete, részletezés nélkül, $1\frac{3}{4}$ óra; hazánk belső történetének fő
mozzanatai, *U*, óra; a hadviselő országok földrajza, $1\frac{1}{2}$ óra; gazdasági
és közegészségügyi kérdések, 1 óra; társadalmi mozgalmak, egyéni
kötelességek (erkölcsi irányítás), 1 óra; összesen 6 óra.

A *III. osztályban* ugyanaz az anyag némi képen másféle tárgyalás-
ban részesülhet, mert a legutóbbi években már az iskolában is sokat hal-
lottak a tanulók alkalmilag e körbe tartozó dolgokat és azonkívül is több
ismeretet szereztek. Azonban itt a történelmi előzményekre egész óra
kell, főként hazánk helyzetének megvilágításával s e célból az ország
belső történetére szintén egész óra. Így lenne itt összesen 7 óra.

A *IV. osztályban* e tanításoknak az a sajátos szempontja, hogy
innen a növendékeknek a középiskolában is nagy, a polgáriskolában
p[^]edig legnagyobb része szakiskolába és kereső munkára megy, ezek
számára tehát mintegy az életre szóló útravalót kell adni. E v égre iff
különösen a gazdasági részt kell bővebben tárgyalni, valamint egészség-
ügyi irányításra kell törekedni. Így külön, egész óra jusson a gazdasági
és külön óra az egészségügyi kérdésekre. Lenne tehát összesen 8 óra.

Az *I-IV. osztály* mindenik középfokú iskolában ezt a tervet
követheti.

A *polgári fiúiskolában* az V-VI. osztály a IV. osztálynak kijelölt
módon járjon el, megtoldva az időt 1 órával az illető vidék közgazdasági
viszonyainak és feladatainak (az iparnak, kereskedelemnek, föld mi ve-
lésnek) ismertetésével, a háború hatásának szemléltetése és az egyes
foglalkozások jelentőségének felmutatása céljából. Itt tehát az *órák*
szarna 9.

A *leányiskolában* (polgári leányiskola és leányközépiskola) gondot
kell fordítani arra, miként dolgoztak a férfiak helyén a nők, hogyan fo-
kozódik a háború miatt a nőknek önálló munkára való utaltsága, mi a

jelentősége nemzeti, családi (egyéni) szempontból a betegápolás szervezésének, gyermekek nevelésének, a családi háztartásoknak stb. E szempontok a gazdasági s egészségügyi kérdések meg a társadalmi jelenségek tárgyalása közben érvényesüljenek.

*A gimnázium, reáliskola, leányközépiskola V. és következő osztályai*ban az összefoglaló tanítások eként alakulhatnak:

V. és VI. osztályban (külön-külön): a, háború közvetlen előzményeire 1 óra, a háború menetére 2 óra, földrajz 2 óra, hazánk belső története 1 óra, gazdasági kérdések, egészségügyi kérdések, társadalmi, mozgalmak, erkölcsi fejtegetések 1-1 óra, összesen 10 óra.

VII. osztályban: ugyanígy; de mivel itt már világtörténelemből többet tudnak, fel lehet tüntetni a mai szövetségek (érdekek) távolabbi gyökereit, hazánk sorsának a nagyobb hatalmak között való alakulását, tehát a történelmi előzményekre itt 2 óra jusson; részletesebben, szintén 2 órán kell tárgyalni a gazdasági kérdéseket is, tekintettel a háború által felvetett országos fontosságú nagy kérdésekre; így ebben az osztályban legyen összesen 12 óra.

VIII. osztályban: ugyanúgy, mint a VII. osztályban. Mindkét osztályban a megfelelő helyen (egyes államok ismertetésében, a gazdasági, egészségügyi, társadalmi kérdések közben) fel kell használni az alkalmait, arra, hogy a tudományok fejlettségének, egyes foglalkozásoknak, a közműveltségi viszonyoknak a népek életében, a háború lefolyásában való jelentőségét kiemeljük s így a tudományos pályára készülő ifjakban ily irányú tudatosság alakulását í3 elősegítsük.

Kívánatos, hogy minden rendes tanár részt vegyen ezekben a tanításokban, egy-egy osztály részére a tervet közösen állapítsák meg. Eközben, megbeszéléseik alapján, az idő elosztása némiképen módosulhat is.

III. A szakiskolákban

és szakszerű tanfolyamokon (pl. a, polgári leányiskolához fűződő női kereskedelmi, szabászati stb. tanfolyamokon) az egyes intézmények fokához mérve a középfokú iskolák illető osztályaira mondottak irányadók. Mindenik szakiskolában gondolni kel] az illető szak országos jelentőségének kidomborítására, de mert ez a rendes tanítások közben úgy is megtörténik, az összefoglalások rendjén főként azokra a részekre kell figyelmet fordítani, amelyek az illető iskola tanulmányi anyagában kevésbé jutnak szóhoz.

IV. A tanítóképzőintézetek

munkáját ezekben a tanításokban is önként érthetően az irányítja, hogy növendékeik csakhamar önálló tanítók lesznek és igen sok esetben egész községek szellemi vezetői. Ezért azon kívül, hogy a középiskola felső osztályainak szánt módon a szóbanforgó anyagot a különböző szak-tanárok (az erkölcsi kérdéseket a pedagógia tanárai) előadják, gondolni kell arra, hogy utasítást adjanak a tanulóknak arra nézve is: miként kell az egyes kérdésekről a népiskolában a gyermekeknek s az iskolán kívül a fogyatékos műveltségű felnőtteknek beszélniök. Evégre 1. a tanítónövendékek is hallgassák végig a gyakorlóiskolában az ottani rendes tanító összefoglaló tanításait, miután megelőzően a tanítóképzőben ezek a tanítások megtörténtek; 2. az önképzőkörben vitassák és próbálják meg a felnőtteknek szánt előadásokat. Igen fontos már ma is az egész népnevelés szempontjából az a körülmény, hogy a nép-gondolkozásában, erkölcsi felfogásában, érzelmi világában a háború következtében sok új elem van (például érdeklődés távoli országok iránt, az asszonyok családi élete stb., stb.); ezekre rá kell irányítani a leendő tanítók figyelmét és saját lakóhelyükön szereshető tapasztalatok gyűjtésére kell őket ösztönözni. Általában a népnevelés jelentőségéről, a tanító feladatáról e tanítások közben állandóan és befejezésül külön órán bőven kell szónak lennie. Emiatt itt, a III. és IV. éven 1-1 órával esetleg meg is lehet toldani a megjelölt időt, ámbár lehetséges erre a középiskolai VII-VIII. osztály számára kijelölt anyag megfelelő alakításával (a tudományos pályákra, vonatkozó részlet rövidítésével) nyerni alkalmat.

V. Az óvónőképzőintézetek

a tanítóképzők módjára járhatnak el. Itt arra kell különösen gondolni, hogy a leendő óvónők a kiseddóvásnak a mai nagy emberpusztulás miatt annyira megnevekedett jelentőségét teljesen átérték.

*

A feldolgozás módjára nézve egyéb, részletesebb útbaigazítás bizonyára felesleges volna. Mindenik iskolának megvan a maga kialakult eljárási módja; semmi újat és rendkívülit nem kíván ez az anyag sem.

Mindössze az lehet meg kérdés: vajjon szükséges-e itt a tanítás eredményének számbavétele? Mindenesetre. De bizonyára nem úgy, hogy leckének hagyjuk fel s nem is osztályozás céljából, hanem azért, hogy a hatást ezzel is gyarapítsuk, a megtartani valókat megrögzítsük. Kézikönyv nincs a tanulók kezében, megtanulásról tehát már csak azért

sem lehet szó. Ez nem is szükséges. Ha a tanító csakugyan a tanulók érdeklődési körében mozog (abba kapcsolódik és őket magához fűzi), s ha az itt alkalmazható szemléltető eszközöket kellően felhasználja, akkor ezek a tanítások élénken megmaradnak. Különösen akkor, ha – még a legkisebb gyermekeknél is – mindenik részben a növendékek tapasztalatait, tudását vetjük alapul s itt sem előadunk, hanem tanítunk. Ily módon az egyes órák végén, meg az egész sorozat végén tartott rövid összefoglalás kétségtelenül a tanítások sikeréről tesz majd bizonyosságot. A könyvet egyébként – bár nem nekik készült – a nagyobb tanulónak nyugodtan a kezökbe adhatjuk. Csak figyelmeztessük őket arra, hogy amiben csak lehet, alkalmazzák az olvasottakat saját élményeikre s esetleg adják elő észrevételeiket.

Ha ilyen rendszeres, háborús tanítások *katonaiskolákban*, közigazgatási, közlekedési és egyéb *tanfolyamokon*, *főiskolák* hallgatói számára es a *szabadoktatás* keretében is tartatnak, azok időbeosztását, anyagát és eljárását természetesen szintén a hallgatókhoz kell mérni. Itt erről csak annyit, hogy ezekben az intézményekben is szükség van ilyen, határozottan nemzetnevelési célzatú tanításokra (nemcsak háborús vonatkozású, egyes előadásokra), ha t. i. azt óhajtjuk, hogy az egész nemzetet ellássuk a mai viszonyok között szükséges ismeretekkel s eként előkészítsük a jövő feladataira azáltal, hogy megalapozzuk a lehetőségig a közös gondolkodást és érzületet.

A háború után, akár újabb harcra készülünk, akár bizalommal fogunk a békés munkához, ennek a korszaknak a hatása uralkodó lesz bennünk. Bizonyos, hogy az iskola nem mindenható, de kétségtelen, hogy még ma is, sőt a mai viszonyok között még a rendesnél nagyobb sikerrel iparkodhatik e hatásnak az irányítására. Nem várhatjuk, hogy munkánk nyomán gyors változás álljon elő bármelyik, országos kérdésben is, de a sok iskola minél egyöntetűbben akar valamit, annál több eredményre számíthatunk. Csak vezessen bennünket is az *Eötvös* meggyőződése, hogy egy-egy ember akarata sohasem határozza el ugyan az emberiség sorsát, egy-egy nemzedék tettei nem döntenek el örökre az egésznek a jövőjét, de bizonyos hatása egy időre az egyesnek is, az egyes nemzedékeknek is van s így «az emberiség sorsa ugyan az Isten kezében van, de az egyes nemzeteké önmagukéban» (A XIX. sz. ur. eszméi II. r. VI. k., 1. fejt.)

Ezt a felfogást kell az új nemzedékbe bele oltani, hogy ennek a következményeit, az ebből eredő követelményeket önmagára nézve mindenki levonhassa.

Imre Sándor.

TARTALOM.

Előszó	Lap III
--------------	------------

ELSŐ RÉSZ.

I. A háború világtörténeti előzményei. Írta: Dr. BALANYI GYÖRGY kegyesrendi főgimn. tanár	3-15
II. A hadi események. Írta PILCH JENŐ m. kir. honvédelezredes	10-105
Bevezetés.....	16
<i>Nyugati hadszíntér:</i> Haditervek 18, Belgium bukása 19, Az első döntő csaták 21, A francia északi várak elfoglalása 24, Osata a Marne mentén 24, Antwerpen ostroma 27, Küzdelmek Flandria birtokáért 29, A szövetségesek támadásai 1914 dec. havában 30, Csata 1915 aug. végéig 32, A szövetségesek együttes nagy támadása 1915 szept. és okt. havában 36, Verdun ostroma.....	38
<i>Keleti hadszíntér:</i> Események Galíciában 40, A kraszniki és a zamosokomarovai csaták 42, Az első lemergi csata 44, A második lemergi csata 45, Kelet-poroszországi csaták 48, Przemysl ostroma. Az oroszok első betörése Magyarországra. A szövetségesek harcai a Visztula bal partján és Nyugat-Galíciában és a Kárpátok hosszában 50, Küzdelmek Nyugat-Lengyelországban 1914 nov. és dec. havában 52, A lapanov-limanovai csata és az oroszok betörése Magyarországra 54, A mazuri diadal 57, A kárpáti téli csata (1915 márc. és ápr.) 58, A gorlicei áttörés (1915 május 2.) 62, Lemberg visszafoglalása (1915 jún. 22) 65, Lengyelország és Kúrland meghódítása 67, Állásharcok	70
<i>Balkán hadszíntér:</i> Hadműveletek Szerbia és Montenegró ellen 74, A Dardanellák ostroma 81, A szaloniki vállalkozás	83
<i>Az olasz háború</i>	84
<i>Az antant együttes nagy támadása</i>	90
<i>Hadi események Ázsiában</i>	95
<i>Háború a tengeren</i>	98
<i>A búvárhajó-háború</i>	101
<i>Harc a levegőben</i>	102

III Hazánk belső története 1914-1916. Írta dr. MÁRKI SÁNDOR egyetemi

tanár.....	106-122
A XX. század 106, Egyetértés 106, A nemzetiségek 107, Erkölcsi erő 108, Hazaszeretet 108, Vallásosság 109, Helyzetünk Közép-Európában 110, 110, Helyzetünk a monarchiában 110, Az országgyűlés 111. A király 112, A kormány 112, Közigazgatás 113, Drágaság 113, A társadalom 114, Pénzügyek 115, Gazdasági ellenállás 116, Ipar 117, Kereskedelem és közlekedés 117, Irodalom 118, Tudomány 119, Művészet 119, Tanügy 120, Tanulmány.....	122

IV. A hadviselő államok földrajza. Szempontok és vázlat. Írta dr. LITTKÉ

AURÉL, az áll. polgáris. tanítóképzőint. tanára.....	123-137
Bevezetés 123, Általános szempontok 124, Nagy-Britannia és a Német-birodalom 125, Oroszország 126, Törökország 127, Bulgária 127, Olaszország 128, Franciaország 129, Az ellenségeinktől elfoglalt országok (Belgium, Orosz-Lengyelország, Balti tartományok, Szerbia, Montenegró, Albánia) 129, Magyarország és Ausztria s a Balkán-félsziget 130, Románia 131, A Balkán-félsziget északnyugati része 132, Görögország 133, Portugália 134, Északamerika 131, Japán 135, Irodalom.....	135

V. A háború és a gazdasági élet. Írta dr. RÁCZ GYULA, a székesfővárosi

Statistikai Hivatal titkára.....	137- 174
A <i>hadviselő országok gazdasági érdekeit:</i> A gazdasági érdekek összekötése 137, A gazdasági háború fogalma és eszközei 139, A háború legfőbb gazdasági következménye: a világgazdaság összeomlása 141, Közép-Európa 144, A párisi gazdasági értekezlet.....	146
<i>Pénzügy:</i> Intézkedések a háború elején 147, Pénzügyi Központ 150, A pénz értéke a háborúban 150, Az arany- és a bankjegyforgalom 151, A hadikölcsönök 1,13, A hadviselés költségei.....	155
A <i>háború gazdasági hatása Magyarországon:</i> A mezőgazdasági termelés 158, A közélet 163, Az ipari termelés 166, Munkaviszonyok 169, A kereskedelem 169, Hiteléletünk 171, A gazdasági leszerelés 171, A vagyon és a jövedelem megoszlása 173, Irodalom 174	
VI -VU. Közművelődés. Társadalom. Írta KEMÉNY FERENC, áll. reáliák. igazgató.....	175-199

<i>Közművelődés:</i> A háború és a közművelődés viszonya 175, A vallásos érzés 177, A nemzeti érzés 177, Közművelődési egyesületek 179, Egyetemek és főiskolák 179, Kiállítások 179, Háborús gyűjtemények 180, A napisajtó 180, Irodalom 180, A harctéren levő katonák szellemi élete 181, A rokkantak tanítása 182, Idegen nemzetek fiaival való érintkezés 184, A foglyok 184, A háború és a nyelvek 185, A gazdasági élet ismerete 186, Az egészségügy 188, Állampolgári nevelés 188, A tehetségek érvényesülése.....	188
--	-----

A <i>háború és a társadalom:</i> A társadalom segítő munkája 188, A Vörös-Kereszt-Egyesület 189, A Hadsegélyző Hivatal 192, A Rokkantuügyi Hivatal 192, A hadiárva 194, Az Országos Gyermekvédő	
---	--

	Lap
Liga 194, A Buda pesti Központi Segítő Bizottság 195, Takarékoság és fenyűzés 195, A nép hangulata 196, A nő-mozgalom 198, Be-fejezés	199
VIII. A közegészségügy és a háború, összeállította dr. IMRE SÁNDOR, az áll. polgárisok tanítóképzőint. tanára, egyetemi magántanár.....	
A közegészségügy és a nemzet élete 200, A hadsereg egészségügye 200, A sebesültek 201, A fertőző betegségek 202, A járványok ellen való védekezés 203, Védőoltások 204, Megfigyelő kórházak 205, A háború egészségügyi hatása 205, A jövőről való gondoskodás 208, A rokkantak meggyógyítása 208, Az új nemzedék 208, A tüdővész 209, Az idegesség 209, A népesség szaporodása 209, A nemi betegségek 210, A csecsemővédelem 210, Az orvosok munkájának megbecsülése és felhasználása 211, Irodalom	212
IX. A közerkölcsiség és a háború. Írta dr. IMRE SÁNDOR	
Az erkölcsi alakulás jelentősége 213, Az erkölcsi hatás nem egységes és nem állandó 213, A legfőbb mérték: a köz java 214, Kedvező és kedvezőtlen jelenségek 217, Az igazság erejében való hit 221, A vallásosság 222, Egyes vidékek erkölcsisége 223, A katonaság erkölcsi világa 223, Katonai és polgári erények 224, Nemzeti érzés és emberszeretet 224, Akarni kell a javulást.....	225
X. Elmélgedések a jövőről. Írta dr. ANGYAL DÁVID egyetemi tanár.....	
	227-231

MÁSODIK RÉSZ.

A háborús kérdések iskolai feldolgozása. Szempontok. Írta dr. IMRE SÁNDOR.....	
	235-245
A háborús tanítások célja 235, A háborús tanítások anyaga 237, A feldolgozás módja 239, Népiskola, ismétlő és földmívesiskola 240, Középfokú iskolák 242, Szakiskolák 243, Tanítóképzőintézetek 244, Óvónőképző intézetek 244, Az eredmény számbavétele 244, Katonaiskolák, tanfolyamok, főiskolák, szabadoktatás	245
Tartalomjegyzék	246